

Jean Ellenstein

Stalinfenomenets historia

Originalalets titel: *Histoire du phénomène Stalinién*

Översättning: Gunnar Sandin

Utgiven av Arbetarkulturs (VPKs förlag), 1977

Innehåll

Inledning.....	1
Parti och stat efter inbördeskriget.....	1
Stalinfenomenets uppkomst	15
Industrialiseringens och kollektiviseringens problem.....	33
Stalinismens triumf	48
Det andra världskrigets skärseld	62
Efterkrigstiden: stalinfenomenets höjdpunkt och nedgång	74
Några av stalinfenomenets ekonomiska och sociala aspekter.....	89
Den socialistiska staten och demokratin	101
Mot stalinfenomenets upplösning	110

För en kritisk recension av denna bok, se Pierre Franks [Recension av Jean Ellensteins ”Stalinfenomenets historia”](#)

Inledning

”Stalinfenomenet” uppstod inte med Stalin och försvann heller inte med honom. Det begränsar sig inte till Sovjetunionen, även om det har sitt epicentrum där. Det berör alla de socialistiska stater som uppkommit efter det andra världskriget och alla kommunistiska partier. Det berör både teorins fält och praktikens, politiken såväl som ekonomin och ideologin.

Det var i Sovjetunionen som det uppstod på tjugotalet efter Lenins död, och det var där som det började förblekna efter Stalins död (1953) och det sovjetiska kommunistpartiets tjugonde kongress (1956). Själva uttrycket ”**stalinfenomenet**” innebär ett medvetet val, vars innebörd man måste förstå. Det är inte så att jag betraktar ordet ”stalinism” som komprometterat. Det tycks mig dock vara något olämpligt. Historiskt sett är det borgarklassen som uppfunnit det: det är ett vapen i dess ideologi och politik, trots att ordet är vanligt (även bland kommunister), lätthanterligt och populärt.

Uttrycket ”personkult”, som använts av det sovjetiska kommunistpartiet och i stor utsträckning återupprepats av den internationella kommunistiska rörelsen, anser jag vara ännu olämpligare eftersom det bara betonar en enda sida av stalinfenomenet, nämligen ledardyrkan. Vad beträffar uttrycket ”stalinperioden” understryker det alltför mycket företeelsens utsträckning i tiden. Men även förstavelsen ”stalin-” reser problem. Man kan inte reducera företeelsen till frågan om Stalins personlighet och än mindre förklara den på det viset. Den är emellertid förknippad med honom av uppenbara historiska skäl. Som det är flexibelt i tiden och rummet är för mig uttrycket ”stalinfenomenet” mera tillfredsställande än de övriga.

Att beskriva och förklara är avsikten med detta arbete som fullständigar min *Sovjetunionens historia* i fyra delar.

Att studera ”stalinfenomenet” i dess motsägelsefulla framträdelseformer är svårare än vad det i förstone kan tyckas. Att förstå dess ursprung och därmed dess egentliga natur är ett andra syfte, vars intresse inte kan undgå någon som reflekterar över framtiden. Ingen kan i dag undslippa detta tragiska dilemma: antingen kan stalinfenomenet förklaras genom de historiska betingelser som gällde för den första socialistiska revolutionen, och är därmed en tillfällig produkt av kommunismen, eller har det varit dess naturgivna och oundvikliga resultat. Det är denna fundamentala fråga som vi ska försöka besvara på de följande sidorna.

Parti och stat efter inbördeskriget

Vid inbördeskrigets slut var Sovjetrysslands ekonomiska situation fruktansvärd. Tsarrysland var långt ifrån rikt år 1913. Det hade förvisso skett en industriell utveckling sedan 1880, men den hade varit begränsad. Utvinningen av energiråvaror (kol, olja) överglänste den egentliga industriproduktionen. Även om Ryssland var jordens femte industriland, hamnade det, när man tog hänsyn till befolkningstalet, långt efter de stora kapitalistiska industriländerna: Förenta staterna, Tyskland, Storbritannien och Frankrike.

Frankrikes industriproduktion var två och en halv gång så stor som den ryska; trots att befolkningen bara var en fjärdedel så stor. Förenta staternas industriproduktion var fjorton gånger större än Rysslands i absoluta tal och tjugotvå gånger så stor med hänsyn till befolkningen. Och dessa siffror ger ändå bara en kvantitativ bild av läget. Ur kvalitativ synpunkt var skillnaden ändå större. Och industrialiseringen hade inte på något avgörande sätt påverkat den agrara strukturen i detta väldiga land. Industrin var koncentrerad till någraorstäder och vissa regioner (Sankt Petersburg, Moskva, Donbass, Baku, Ural) och utgjorde ett tunt skal på Tsarryslands väldiga

agrara kropp.

Vad beträffar den agrara ekonomin var den fattig och gammalmodig till följd av de dåliga redskapen, den knappa användningen av konstgödsel och dess låga vetenskapliga nivå. Avkastningen var svag och lantbefolkningen stor i förhållande till den odlade jordens storlek.

Ändå blev följderna av inbördeskriget (och det första världskriget) dramatiska. Industrin (med undantag av rustningsindustrin) försvann nästan totalt och jordbruksproduktionen minskade med hälften. Vi låter siffrorna tala:

Procentandel i förhållande till år 1913

Industrin	1920	1921	
Kol	26.8	30.8	
Olja	41.1	42.7	
Järn	1.0	1.6	
Verkstadsprodukter	8.7	9.3	
Socket	5.9	6.7	
Bomull	5.2	7.5	
Jordbruket	1909-13	1920	1921
	<i>Genomsnitt</i>		
Spannmål (ton)	66 800000	28 060 000	26 480 000
Odlad areal (hektar)	156 310 000	109 340 000	94 325 000

Följden av denna nedgång i jordbruksproduktionen blev svälten vintern 1920-21, en av de värsta i historien, 24 miljoner människor berördes, inom ett område på cirka 2 miljoner kvadratkilometer, från Volga till kanten av Ural och från Kaukasien (Samara, Ufa, Kazan, Tsaritsyn, Stavropol) till Krim. Man hade verkligen kastats tillbaka till de avlägsna tider då folk dog av svält i ordets mest bokstavliga mening. Svälten följdes av epidemier, tyfus och kolera (över 20 miljoner blev offer för tyfusen mellan 1917 och 1921). Svälten dödade över sju miljoner människor. Till dessa siffror måste läggas förlusterna i första världskriget, 1,5 miljoner, förlusterna i inbördeskriget, 1 miljon och i epidemierna, 3 miljoner. För åren 1914-21 kunde man som en följd av världskriget, inbördeskriget och deras följder räkna med 13,5 miljoner döda. Emigrationen låg i storleksordningen 2 miljoner. Tio miljoner tiggare, luffare och övergivna barn översvämmade landsbygden. Banditväsendet hade utvecklats som i Frankrike under direktoratet. I dag glömmar man ofta alltför lätt 1921 års realiteter, eller underskattar deras allvar och följder.

Sovjetunionens ekonomiska utveckling startade inte från 1913 års läge. Uppbygget av socialismen inleddes år 1921 och från den faktiska situationen just vid denna tid.

Det vore svårt att skylla det första världskriget på bolsjevikerna. Inbördeskriget försökte de undvika; även om de deltog i det var de inte orsaken till det. Redan i mitten av november 1917 organiserade de vita en armé som försökte återerövra Petrograd och som besegrades vid Pulkovo. Fram till vapenstilleståndet den 11 november 1918 intervenerade tyskarna direkt i Ukraina trots den fred som undertecknats mellan tyskar och ryssar i Brest-Litovsk. I mars 1918 revolterade 30 000 frivilliga tjeckiska krigsfångar, som slagits i österrikisk uniform, mot den unga sovjetmakten. De vita ställde upp åtskilliga arméer för att slå sovjeterna, och trupper från 17 länder (Frankrike, England, Japan, Turkiet osv) ingrep mot revolutionen.

”Krigskommunismen” hade aldrig varit annat än en karikatyr av kommunismen som fötts ur svält och inbördeskrig. De omfattande rekvisitionerna var ett av de mest iögonfallande dragen i denna politik som byggde på utopin, att det var möjligt att direkt och genast gå över till en

kommunistisk produktion och fördelning.¹ 1918 proklamerade man ju gratis offentlig service! Man inser att under sådana förhållanden var den grundläggande uppgiften den som förutsetts av partiprogrammet, nämligen ”produktivkrafternas utveckling”.

Den nya ekonomiska politiken, NEP,² uppstod ur denna objektiva nödvändighet, men produktivkrafternas utveckling motverkades av två arv från inbördeskriget: att de flesta kadrerna försvunnit från Ryssland och nu var färre än före revolutionen samt utlandets nästan totala bojkott. Uppbygget måste alltså ske utan tekniker och utländskt kapital.

Dessa ”omständigheter” saknade inte inflytande på utvecklingen under 1920-talet. De utgjorde en del av den historiska jordmån ur vilken stalinfenomenet spirade. Sovjetrysslands läge år 1921 dömde det att prioritera produktionsutvecklingen.

I sitt aktuella arbete *Klasstriderna i Sovjetunionen* (del 1, 1917-1923) glömmer Charles Bettelheim helt enkelt bort att studera Sovjetrysslands ekonomiska betingelser efter inbördeskriget. Den historiska diskursen tycks ersätta de historiska studierna. ”Det är bolsjevikpartiets uppgift att föra in Ryssland på den socialistiska vägen, uppgifterna är många och i första hand Lenin har påvisat dem. De rör framför allt en omvandling av de ideologiska och politiska förhållandena.” (Bettelheim sid. 428). Naturligtvis är det främst uttrycket ”framför allt” som väcker kritik. Omvandlingen av de ideologiska och politiska förhållandena var ju en nödvändighet som jag på intet vis vill ifrågasätta, medan ordningsföljden mellan adjektiven ”ideologisk” och ”politisk” inte verkar slumpartad men är diskutabel, eftersom det år 1922 ”framför allt” (enligt Lenin) gällde att säkra produktivkrafternas utveckling. I sin kritik mot den av Bucharin försvarade parollen om ”produktionens demokratisering” noterade Lenin: ”Produktionen är alltid nödvändig; det är inte demokratin...”, och han hade tidigare gjort detta helt klart: ”Demokratin är en kategori som är giltig enbart för den politiska sfären.” (Tal av Lenin den 3 december 1920, *Collected Works*, vol. 32, sid 26.)

Jag vill inte skriva under på denna formulering som tycks mig vara alltför restriktiv, men citatet understryker den betydelse som Lenin tillmätte produktionen.

Den fruktansvärda ekonomiska katastrofen fick dramatiska följder för den kommande sovjetiska utvecklingen. Vi har redan sett de demografiska, och vi har sagt att svälten vintern 1921-22 ger någon föreställning om den väldiga misären bland folket efter inbördeskriget. Detta förändrade emellertid även klassernas ställning på ett djupgående sätt. Det allvarligaste var proletariats försvinnande. Lenin hade uppriktigt erkänt detta i sitt tal den 17 oktober 1921 (inför den andra kongressen för politisk utbildning): ”Ett industriproletariat, vilket i vårt land på grund av kriget, förstörelsen och det fruktansvärda armodet har blivit ”deklasserat”, dvs som ryckts loss från sin klassförankring och upphört att existera som proletariat ... Eftersom den kapitalistiska storindustrin förstörts och fabrikerna står stilla har proletariats försvunnit. Det uppträder ibland i statistiken, men det saknar ekonomiska rötter.” (*Collected Works*, vol. 33, sid. 65-66.)

Det fanns ungefär 3,5 miljoner arbetare i storindustrin år 1913 (av en befolkning av 174 miljoner). År 1922 fanns det emellertid endast 1.118.000. Det fanns proletärer kvar inom Röda armén, i partiet och statsapparaten (sovjeterna, folkkommisariaten, tjeikan), men som klass hade proletariats (nästan) försvunnit. Ett betydande antal arbetare hade dött i inbördeskriget, i vilket de deltagit mycket aktivt.

¹ Lenin gick år 1921 till våldsam attack mot denna utopiska politik. (*Collected Works*, vol. 33, sid 69.)

² Detta var namnet på Sovjetunionens nya politiska linje efter inbördeskriget. Den gick ut på att upphöra med rekvisitionerna och medge en fri inrikeshandel.

Stadsbourgeoisin med sina olika skikt hade genomgått ett liknande öde. Tillsammans med aristokratin utgjorde den huvuddelen av emigrantvågen. Industriledarna och finansmännen hade i mängder lämnat landet, åtföljda av handelsmännen. Förstatligandet av företagen hade lett till en nästan fullständig förintelse av den förrevolutionära ryska kapitalistklassen.

Avtappningen hade varit särskilt betungande bland de intellektuella. Sovjetryssland var tomt på hjärnsubstans. Det fanns nästan inga ingenjörer, läkare eller lärare. De hade emigrerat i storleksordningen nio tiondelar. Vad beträffar adeln hade den mist sina egendomar och funktioner. Alla bland dem som inte försvunnit i revolutionen och inbördeskriget hade avvikit till utlandet.

Bondeklassen hade genomgått viktiga omvandlingar. Dekretet om nationalisering av godsägarnas och den ortodoxa kyrkans jord hade lett till en överföring av denna jord till de arrendatorer som brukat den från far till son.

Egentligen var 1922 års Ryssland ett bondeland. Det fanns visserligen rikebönder, kulaker (av ett ryskt ord som betyder knytnäve) och fattigbönder, bednjaker (25 procent år 1925) och lantarbetare utan jord, batraker, men de flesta var mellanbönder, serednjaker (64,7 procent).³ Uttrycket skall förstås mot bakgrund av den situation som rådde i Ryssland, ty dessa bönder var enligt våra normer mycket fattiga och ägde på sin höjd en häst och några hektar jord. På grund av städernas avfolkning (Petrograd hade 2.415.000 invånare 1916 och 740.000 år 1920, Moskva hade 1.753.000 respektive 1.120.000) hade landsbygdens roll i landets liv blivit ännu större än före kriget. Hela samhällspanoramats hade alltså förändrats helt mellan 1913 och 1921. Proletariatet och intelligentsian hade försvunnit liksom de stora inhemska och utländska kapitalisterna. Kvar fanns medelstora bönder som omgavs av rika och helt fattiga bönder, samt en ram av arbetare och intellektuella som bildade kommunistpartiets och de administrativa organens stomme.

Inbördeskriget hade inte bara ruinerat ekonomin och kullkastat det gamla samhället utan även skapat en ny stat. Denna socialistiska stat uppvisade en bild som var högst förvånande för den, som inför revolutionen hade försökt att föreställa sig den. Historien skrivs inte i förväg, och inte ens den rikaste föreställningsförmåga kan se in i framtiden. Den socialistiska staten följde på den tsaristiska. Utan tvivel hade revolutionen sprängt den förra, "kastat den på sophögen" enligt Marx' och Lenins rekommendationer.⁴ Statsmaktens erövring hade föregåtts av en upplösning av den tsaristiska statens institutioner och ideologiska stöd. Oktoberrevolutionen hade brutit ner denna maskätta byggnad och fullföljt upplösningssprocessen under sovjetmaktens första månader. Men som ordspråket säger: "fördriv naturen och hon återvänder i galopp". Lenin insåg detta vid inbördeskrigets slut, inför sin sjukdom och död. "Det som har hänt är analogt mot det som vi som barn hörde om på historiektionerna: ibland erövrar en nation en annan. Den erövrade nationen är erövrare och den kuvade nationen förloraren. Om den erövrade nationen kulturellt står högre än den kuvade, påtvingar den denna sin kultur, men om motsatsen är fallet tvingar den kuvade nationen sin kultur på erövraren. Är det inte något liknande som inträffat i RSFSRs huvudstad?"⁵ (*Collected Works*, vol. 33, sid. 288.)

Det var på samma sätt som den grekiska civilisationen erövrade den romerska andan — *Graecia capta ferum victorem cepit* ("Grekland besegrade sin barbariska -besegrare" — Horatius) — och

³ Lenin skriver: "Mellanbönderna har blivit det dominerande inslaget på landsbygden." (*Collected Works*, vol. 32, sid 295.)

⁴ Lenin, *Staten och revolutionen*: "Revolutionen består i att proletariatet tillintetgör den "administrativa apparaten" och hela statsapparaten och ersätter den med en ny, bestående av de beväpnade arbetarna."

⁵ RSFSR — den ryska socialistiska federala sovjetrepubliken.

år 1922 hade den tsaristiska staten återuppstått i den nya sovjetstaten. Byråkratin dominerade den socialistiska staten. Partiprogrammet klargjorde situationen när det karaktäriserade sovjetstaten som ”en arbetarstat med en byråkratisk deformation” (Lenin: *Collected Works*, vol. 32, sid 24), och Lenins artiklar från de båda sista åren av hans aktiva liv vittnar om hans vånad inför denna ”kvarleva från det förflutna”.⁶ Denna byråkratiska deformation kom till uttryck i oförmågan att lösa de konkreta ekonomiska

problemen, i existensen av en tjänstemannakår utanför massornas kontroll och med en mycket hög levnadsstandard, samt genom återvändandet av en mängd (tiotusentals) tsaristiska tjänstemän. Som Lenin underströk i sina anteckningar inför ett tal vid den tionde sovjetkongressen i december 1922 (en av de sista texter han skrev): ”Allmänt sett är statsapparaten usel bortom all beskrivning, är underlägsen den borgerliga kulturen.” (*Collected Works*, vol. 36, sid 588.)

Det förflutna vilade tungt på revolutionens öde och socialismens framtid. Det strömmade ur flera källor. Vi hade först och främst den kulturella efterblivenheten. År 1920 var analfabetismen ännu förhärskande.

Läs- och skrivkunniga (per tusen invånare)

	<i>Kvinnor</i>	<i>Män</i>	<i>Genomsnitt</i>
1897	131	318	224
1920	244	420	332

Nära 70 procent av befolkningen var alltså illitterat. Dessa siffror fordrar några kommentarer. Vad de anger är personer som lärt att läsa och skriva en smula. Mestadels rörde det sig om rudiment som blivit bortglömda. Den verkliga analfabetismen var mycket större än vad som anges av den sovjetiska statistiska centralbyråns siffror (som bygger på 1920 års folkräkning, publicerad år 1922). Analfabetismen var mer utbredd bland kvinnorna än bland männen, mer på landet än i städerna, mer i de före revolutionen koloniserade regionerna (Centralasien, Kaukasus, Sibirien) än i Ryssland.⁷ Andelen analfabeter var alltså högre i Sovjetryssland än i 1789 års Frankrike, där den uppgick till 65 procent. Det fanns år 1914 endast 635.591 elever på läroverken (591.645 år 1922), varav endast 14.575 på landsbygden. Vad beträffar den högre utbildningen var den ännu mindre utbredd: totalt 127.000 studenter, varav endast 36.000 vid universiteten. 37,6 procent tillhörde aristokratin, 11,5 kom från ämbetsmannafamiljer, 24,2 härstammade från köpmän och intellektuella, 7,7 från präster och 14,6 från bönder och kosacker. Glansen från 1800-talets ryska litteratur och klassen på landets musik får inte dölja det faktum, att ur intellektuell synvinkel ”låg natten djupare över 1917 års Ryssland än över 1789 års Frankrike”, enligt professorn i den franska revolutionens historia vid Sorbonne, Aulard, i en år 1922 publicerad skrift, *L'Historie des Soviets*, Sovjets historia. Och denna kulturella efterblivenhet var inte bara en fråga om utbildning; det gamla ryska kejsardömet musjiker saknade kultur. Vidskepliga och underkastade den ortodoxa kyrkans poper levde de sitt fattiga liv och dyrkade ikonerna, dessa heliga bilder av Kristus, den heliga jungfrun och helgonen som fanns i varje koja. Deras stora nöje var vodkan, denna av potatis framställda sprit som konsumerades i förfärlig mängd. (År 1914 kom en fjärdedel av statsinkomsterna från alkoholskatten.) Även om bilden kan behöva nyanseras, är den verklighetstrogen i sina huvuddrag.

Som den franske sociologen Georges Friedmann anmärkte i en år 1938 publicerad bok,⁸

⁶ Exempelvis i hans sista artiklar i *Pravda* 1923, ”Dagboksblad”, ”Om Kooperationen”, ”Hur vi bör reorganisera arbetar- och bondeinspektionen”, ”Hellre mindre men bättre”.

⁷ *L'Éducation culturelle en U.R.S.S.* (Moskva 1957, fransk översättning Moskva 1958).

⁸ *De la Sainte Russie à l'U.R.S.S.*

dominerades det Heliga Ryssland av ”mörkrets makter”. I många av sina drag — ja, i de flesta viktiga — befann sig Ryssland ännu på medeltiden, och detta gällde i synnerhet ifråga om medvetandet, den andliga strukturen och ideologin. Vi måste i dag gå till de fattigaste länderna i Afrika, Latinamerika och Östasien för att fatta denna kulturella efterblivenhet och förstå de betingelser som socialismen hade att utgå från. Den tsaristiska staten kännetecknades av despoti, godtycke och autokrati, och 1905 års revolution hade knappast påverkat situationen. De grundläggande fri- och rättigheterna (tankefrihet, pressfrihet, föreningsfrihet) existerade knappast alls. Det fanns inga representativa institutioner och ingen allmän rösträtt. Duman var bara en rådgivande församling vald enligt ett invecklat röstförfarande som privilegierade godsägarna på musikernas och särskilt arbetarnas bekostnad. Det fanns alltså ingen demokratisk struktur, kultur eller praktik. Pressen hade munkorg liksom litteraturen och teatern, och ochranan, den politiska polisen, var allsmäktig.

Tsaren var fortfarande en orientalisk potentat omgiven av adelsmän och byråkrater på den tsaristiska byråkratins olika nivåer. (”Tjinerna” hade fjorton grader av ämbetsmän. De åtta högsta militära tjinerna var nästan helt reserverade för adelsmän.) Någon individuell frihet existerade inte, eftersom polisen kunde arresteras vem som helst. Det behövdes pass för att resa inom imperiet och många visa för att bege sig utomlands.

Administrationen var ineffektiv och korrumpad genom sedvänjan med ”vsjatka” (handtryckning). Hyllad som en guds jämlike och älskad som en sådan åtminstone fram till den sorgliga blodiga söndagen (2 januari 1905), när han beordrade eld mot en obehäpnad folkmassa som drog fram till Vinterpalatset med en petitionslista, stod alltså tsaren i spetsen för en allestädes närvarande stat som var mer lik de hellenistiska kungadömena och det bysantinska imperiet än det tidiga 1900-talets moderna stater. Sådant var arvet från det förflutna. Man kunde upphäva det i lagen men inte utrota det ur människornas medvetande. Man kunde bryta det med våld, men inte med ens rycka upp det från det mänskliga sinnet och den vardagliga praktiken. Det var detta bittra konstaterande som bolsjevikerna måste göra år 1922. Det var till detta som revolutionens och inbördeskrigets följder lades.

Efter tsarismens fall den 15 mars och fram till mitten av juli år 1917 existerade det en faktisk politisk frihet. Efter de blodiga uppträderna den 17 juli hade Kerenskijs provisoriska regering med högförräderi som förevändning gått till repressiva åtgärder mot bolsjevikpartiet: ockupation av högkvarteret, publiceringsförbud för dess journalister, arrestering av ledare (Kamenev, Trotskij och tiotals andra). Lenin kunde rädda sig endast genom att fly. I Kerenskijs skugga avtecknade sig en kontrarevolutionär militärdiktatur, men Kornilovs försök till statskupp misslyckades därför att hans egna soldater vunnits över av bolsjevikerna. Oktoberrevolutionen inföll i ett precist historiskt sammanhang. Om den inte vågats och fått en lycklig utgång, skulle Ryssland ha böjts ner under oket av en militärdiktatur. Många historiska exempel visar hur svårt det kunde ha blivit att befria sig från den.

Sedan makten gripits i Petrograd gällde det att möta kontrarevolutionen på det militära planet och slå tillbaka det ekonomiska sabotaget liksom det administrativa. Det var på så sätt den unga sovjetmakten trädde in på repressionens väg. Det skedde dock med tvekan och fördröjning. Teoretiskt hade bolsjevikerna förutsett denna nödvändighet sedan länge. Våldets roll i historien hade inte varit någon hemlighet för vare sig Marx eller Engels, vilka studerat det med klarsyn och precision.⁹

Socialismens historiska rön har bestyrkt dessa studier, och vi vet med vilken noggrannhet som

⁹ Se till exempel Engels, *Våldets roll i historien*.

Lenin efter Marx analyserat 1871 års Pariskommun, vilken var alltför god för denna världen, och som försvann i tiotusentals parisiska arbetares blod därför att den inte vidtagit tillräckliga åtgärder mot sina fiender. Ur denna synvinkel visade de positiva erfarenheterna från skräckväldet under den franska revolutionen 1793-94 och de negativa från Pariskommunen 1871 nödvändigheten av att under givna historiska betingelser utöva ett revolutionärt våld. Dessa erfarenheter kom — successivt — att leda till den röda terrorn. Det vore intellektuellt ohederligt att studera denna utan hänsyn till det historiska sammanhang i vilken den uppstått. Detta har emellertid gjorts av många författare, som Robert Conquest i *Den stora terrorn* och, i litterär form, av Aleksandr Solsjenitsyn i *Gulagarkipelagen*.¹⁰ Den 8 november 1917 avskaffade den andra sovjetkongressen mot Lenins inrådan dödsstraffet, men samma dag beslöt man att tillämpa en ”arbetarcensur” mot tidningarna för att hindra bourgeoisin att vanställa händelserna. Den 30 november drogs alla icke bolsjevikiska petrogradtidningar in, Kommittén för fäderneslandets och revolutionens säkerhet upplöstes och därefter duman som varit dess upphov. Den 8 november förbjöds kadettpartiet (dvs de konstitutionella demokraterna), men då hade den vita terrorn redan inletts. I Moskva hade det ägt rum våldsamma strider mellan vita och röda under veckan 7-16 november 1917. Hundratals röda soldater inneslöts i Kreml och massakrerades av de vita utan någon militär anledning. Bolsjevikerna vägrade dock att ta till terrormetoder. De grymheter som ändå ägde rum berodde på lokala initiativ. Armébefälhavaren general Duchonin dödades den 3 december 1917 i sitt högkvarter av en folkmassa. 1 november och december skedde även några exekutioner i Petrograd men utan medverkan av bolsjevikledarna, vilka i stället skyddade de forna Kerenskijministrarna mot folkets vrede.

I takt med att det inre läget försämrades, med anarkin och med inbördeskrigets början, förstärktes repressionen. Som Trotskij uttalade: ”Vi träder inte in i socialismens rike i fina handskar och på skinande parkettgolv.”

(”*OEuvres*”, vol 3, 2:a boken, sid 202.) De ledande ”kadetterna” och högern inom socialrevolutionärerna arresterades i Petrograd och Moskva. Den 23 december började den revolutionära tribunalen i Petrograd att fungera. Den 20 december 1917 skapades genom ett hemligt dekret (texten publicerades i *Pravda* den 18 september 1927) från Sovnarkom — folkkommissariernas råd — en allrysk extraordinär kommission (kallad Vetjeka, tjekan, efter sin ryska förkortning) med uppgift att ”bekämpa kontrarevolution och sabotage”. Den var en utväxt ur den revolutionära militärkommitté som i praktiken hade förberett och lett oktoberrevolutionen. Denna kommission under Dzersjinskij, en erfaren revolutionär (ursprungligen från Polen) bestod av åtta medlemmar. Lokala kommittéer bildades i dess efterföljd.

Från januari 1918 var läget ytterst svårt. En vit armé av s k frivilliga drogs samman vid Don. I Ukraina och Finland rasade våldsamma strider mellan röda och vita. De tyska trupperna hotade att ockupera Petrograd och marschera mot Moskva. Förnödenheter saknades överallt. Det var i denna stund som Lenin skrev sin artikel *Hur bör man organisera tävlan?* Solsjenitsyn använder den i *Gulagarkipelagen* för att försöka bevisa att stalinismen går tillbaka på Lenin.¹¹ I denna artikel (redigerad mellan den 7 och 10 januari 1918 och publicerad i *Pravda* först den 20 januari 1922) framhäver Lenin arbetarnas och böndernas roll i produktionen och i organiserandet av den fördelning och kontroll ”som endast folket kan utöva”. Han förklarar ”krig på liv och död mot de rika och deras tallriksslickare, de borgerliga intellektuella ... mot skojarna, parasiterna och ligisterna”, och tillägger: ”Tusentals former och metoder för den praktiska registreringen och

¹⁰ Låt oss göra det helt klart att vår kritik av Solsjenitsyns idéer inte berör hans litterära egenskaper och inte vill rättfärdiga några repressiva åtgärder. Idéer kan bara bekämpas med idéer.

¹¹ *Gulagarkipelagen*, del 1, sid 24.

kontrollen över de rika, skojarna och parasiterna måste utarbetas och prövas i praktiken av kommunerna själva, av de små cellerna i stad och på land. Mångfalden är här borgen för livsdugligheten, borgen för framgång då det gäller att uppnå det gemensamma enhetliga målet: att *rensa* jorden i Ryssland från allehanda skadlig ohyra, från loppor, dvs skojarna, från vägglöss, dvs de rika etc etc. På ett håll kommer man att kasta i fängelse ett tiotal rika, ett dussin skojare, ett halvt dussin arbetare, som skolkat från arbetet ...”.

Förlåt det långa citatet, men man kan konstatera att det utifrån denna text är svårt att förklara den mot folket riktade stalinska terrorn. Lenins text är daterad januari 1918 och kan förklaras av sitt historiska sammanhang. E H Carr medger på tal om tjejkans upprättande: ”Etablerandet av detta organ i det avgörande momentet av en hård kamp kan knappast betraktas som enastående”, och längre fram: ”Tjejkans utveckling var en gradvis och i stort sett oplanerad process.”¹² Under våren och början av sommaren 1918 ökade tjejkans befogenheter, men de var fortfarande begränsade och dess makt var ännu blygsam. Tjejkernas uppror förvärrade situationen medan japanerna intog Vladivostok och engelsmännen och fransmännen gick i land i Murmansk och Archangelsk.¹³

I juli 1918 försökte sig vänstersocialrevolutionärerna (medlemmar av Sovnarkom från december 1917 till april 1918 och fram till juli i förbund med bolsjevikerna inom ramen för den centrala exekutivkommittén) utan framgång på en kupp i Moskva, Petrograd och några andra städer. Den 20 augusti 1918 blev Lenin utsatt av ett attentat av en högersocialrevolutionär (Fanny Kaplan), träffades av två kulor och undgick med liten marginal döden. Samma dag mördades i Petrograd tjejkans chef i Petrograd, Uritskij, av en högersocialrevolutionär student (redan i juni 1918 hade en ledande bolsjevik i Petrograd, Volodarskij, mött samma öde). Fram till dess hade avrättningarna varit få. Tsarfamiljen hade dödats den 17 juli 1918 i Jekaterineburg när de tjeckiska trupperna närmade sig staden, men det hade inte skett några massavrättningar. Ett dekret mot hamstring av den 23 juli hotade med hårda straff (upp till tio års straffarbete) för den som spekulerade i livsmedel. Mordförsöket mot Lenin blev den ”blodsdropp” som fick folkets vrede att rinna över. Därmed var den röda terrorn institutionaliserad. Den 2 september deklarerade exekutivkommittén: ”Arbetar- och bonderegeringen kommer att besvara fiendens vita terror med en massiv röd terror mot bourgeoisin och dess agenter.” Samma dag skapades ett revolutionärt krigsråd under ordförandeskap av Trotskij. Den 3 september utfärdade folkministeriet för inrikesfrågor en proklamation: ”Vi har visat tillräckligt av vänlighet och överseende. Alla av de lokala sovjeterna kända högersocialrevolutionärer måste genast arresteras. Vi kommer att beslagta ett stort antal bostäder från borgare och officerare. Om de vita gör det minsta motstånd eller agerar på något sätt, kommer vi att svara inte med diskussioner utan med massiv skottlossning.”

Dessa rader får inte lyftas ur sitt historiska sammanhang. Revolutionen var hotad. De med de vita förbundna tjeckerna hotade landets vitala centra. Främmande makter kastade sig från alla sidor över Ryssland för att delta i upprepningen.¹⁴ Den 7 september tillkännagav tjejan i Petrograd avrättningen av 512 personer. Det skedde tusentals avrättningar och tiotusentals arresteringar. Efter hertigen av Brunswicks manifest och de första nederlagen i september 1792 hade den

¹² E H Carr, *The Bolshevik Revolution*, I, sid 159. [svensk övers: *Ryska revolutionen 1917-1923*]

¹³ Det rörde sig om tjeckiska och slovakiska krigsfångar som kämpat i österrikisk uniform. Sedan de befriats under revolutionen tog 30.000 av dem till vapen mot sovjetmakten.

¹⁴ Detta är inte platsen att skriva den utländska interventionens historia, men man må påminna om den faktiska roll som de brittiska och franska agenterna spelade vid förberedelserna av julkuppen och augustiattentaten. (Se Bruce Lockhart, *Memoirs of a British Agent.*) [På svenska: [Som politisk agent](#)] Sidney Reillys och den franske generalen L de Laverignes aktioner har nämnts i många arbeten av många vittnen.

franska revolutionen letts till att vidta terroråtgärder mot aristokraterna och de utländska agenterna, vilket förde till septembermassakrerna. Den vita terrorn förstärktes på sitt håll. Tiotusentals röda krigsfångar arkebuserades av de vita arméerna och de utländska interventionisterna. Trots allt var ju de imperialistiska stormakterna ansvariga för det första världskriget och därmed för ett blodflöde utan föregående like i historien. Mer än tio miljoner döda och tiotals miljoner sårade! De femsiffriga offren för den röda terrorn var inte mycket i jämförelse med dessa hekatomber. Det är inte vårt syfte här att skriva denna terrors historia, utan att förstå dess ursprung och dess konsekvenser för framtiden. Låt oss ärligt säga vad vi anser. Om bolsjevikerna inte handlat som de gjorde hade den sovjetiska revolutionen kanske besegrats, och skulle i dag inte ha varit något annat än en hågkomst på väg ut ur människornas minnen på samma sätt som Pariskommunen. Detta är förvisso inte något rättfärdigande av den tidens missgrepp, men i sista hand var det så att revolutionen hade att välja mellan att handla som den gjorde eller att försvinna. Och just denna terror riktades mot folkets fiender, mot dem som var ansvariga för kriget och misären, mot svartabörsmännen och de vita. Man bör alltså inte göra någon jämförelse med den stalinska terrorn, vare sig ifråga om avsikter eller följder. För övrigt kan man inte som exempelvis Solsjenitsyn upprört beskriva bara de rödas grymheter, eftersom de vita framstod som grymma och hänsynslösa hela inbördeskriget igenom. De brott som utfördes av Kornilovs, Denikins, Wrangels, Petljuras, Judenitjs, Koltsjaks arméer kan räknas i tiotusental: torterade och dödade kommunister som i Kazan och Samara, arbetare dödade i stora mängder som i Majkojz (i Kaukasus), brända byar som Lechuka vid Don, där Kornilovs soldater dödade 507 personer. Ingen talar heller om de pogromer som ägde rum under de vitas styre med mer än hundra tusen döda i Ukraina (enligt en rödakorsrapport till Nationernas förbund). I de vita generalernas ögon var det judarna som var de verkligt ansvariga och ledarna för revolutionen ... Vi är inte ute för att rättfärdiga, men vill sätta tingen på deras rätta plats. Detta utspelades nämligen i en historisk miljö som var radikalt olik stalinfenomenets.

År 1921 fanns ett antal institutioner, strukturer och apparater som överlevt den nödvändighet och de omständigheter som varit deras upphov. Detta gällde i synnerhet den politiska polisen. På grund av vad som skett hade tjekan fått en allt större betydelse. Den arresterade misstänkta, dömde och avrättade dem utan någon yttre övervakning. Anklagade dömdes i sin frånvaro. Tjekan övervakade pressen, bokutlåningen, folks resor, offentliga platser, dvs allt. Den hade många funktionärer (hundratusentals personer) och godtyckliga befogenheter. Dess roll kunde inte undgå att väcka oro bland bolsjevikerna själva. På den nionde allryska sovjetkongressen i slutet av år 1921 uppehöll sig Lenin länge vid frågan. ”Innan jag slutar vill jag än en gång tillämpa denna läxa — att våra fel ofta är en fortsättning på våra förtjänster — på en av våra institutioner, nämligen tjekan.” Och efter att ha påmint om de många ränkerna från revolutionens inre och yttre fiender tillade han: ”Ni vet att det enda svar vi kunde ge dem var en hänsynslös, snabb och ögonblicklig repression, vilken hade arbetarnas och böndernas gillande och stöd ... Så länge det i världen finns utsugare, som inte har någon som helst önskan att lämna över sina rättigheter som godsägare och kapitalister till arbetarna och bönderna, kan det arbetande folkets makt inte fortleva utan en sådan institution. Vi är djupt medvetna om detta, men vi vet också att en persons förtjänster kan förvandlas till fel, och vi vet att de rådande förhållandena kräver att denna organisations arbete inskränks till den rent politiska sfären, att den koncentrerar sina bemödanden till de uppgifter som ställs av läget och omständigheterna.” Och längre fram fortsatte han: ”Samtidigt måste vi kategoriskt fastslå att det är av nöden att reformera tjekan, definiera dess funktioner och verksamhetsfält.” (*Collected Works*, vol. 33, sid 175-176.) Det är alltså klart att detta var en viktig fråga för bolsjevikledarna. ”Situationen gör det absolut nödvändigt att begränsa dess aktiviteter, reformera dess befogenheter och verksamhetsområde.” Vi behöver bara citera Lenins egna ord. Hans slutsats var helt otvetydig: ”(Det är helt

nödvändigt) att vi beslutsamt reser parollen om förbättrad revolutionär legalitet.” (*Collected Works*, vol. 33, sid 176.)

Kongressen röstade sedan om en resolution föreslagen av Smirnov och antog den enhälligt. ”Kongressen anser att den nuvarande förstärkningen av sovjetmakten inåt och utåt gör det möjligt att koncentrera aktiviteterna för tjekan och dess agenter och att åt de juridiska myndigheterna reservera kampen mot dem som bryter mot sovjetrepublikernas lagar. Kongressen uppmanas VTSIK:s presidium att snarast möjligt se över bestämmelserna för tjekan och dess agenter, att reorganisera den, begränsa dess verksamhetsområde och stärka den revolutionära legalitetens principer.” I motsats till vad Carr säger var detta ingen taktisk manöver utan ett principbeslut som stötte på många allvarliga svårigheter vid sitt genomförande. Den 8 februari 1922 upplöstes tjekan och dess befogenheter överfördes på folkkommissariatet för inrikesfrågor, som upprättade en statlig politisk myndighet (GPU). Varje anhållen skulle frigges eller föras till domstol inom två månader, för såvitt inte VTSIK:s presidium ansåg detta vara otillämpligt.

Inbördeskriget hade alltså skapat en mäktig politisk polis vars roll oroade de sovjetiska ledarna. Skulle 1922 års åtgärder räcka för att bekämpa den hotande staten i staten? Vilken roll spelade denna politiska polis vid stalinfenomenets uppkomst? Inbördeskrigets följder var dock än allvarligare.

Teoretiskt sett hade oktoberrevolutionen upprättat ”proletariatets diktatur” och inbördeskriget hade stärkt denna. Uttrycket ”proletariatets diktatur”, uppfunnet av Marx, var ett teoretiskt begrepp av stor betydelse. Det kontrasterade den borgarklassens diktatur som rådde i det kapitalistiska samhället mot ”en politisk övergångsperiod, vars stat inte kan vara någonting annat än proletariatets revolutionära diktatur”. (Marx: *Kritik av Gothaprogrammet*, 1875.) Den måste råda under den period som låg mellan det kapitalistiska och det kommunistiska samhället, dvs under det socialistiska samhällets epok. Marx tänkte sig dock inte några specifika politiska former. I *Staten och revolutionen* framhöll Lenin två kompletterande föreställningar: å ena sidan det nödvändiga i proletariatets diktatur och å andra den mångfald av politiska former som denna ”diktatur” kunde anta. Trots allt gällde det för både Marx och Lenin att bestämma statens klasskaraktär, eftersom varje stat i deras ögon till sin definition var ett instrument varigenom en klass härskade över en annan (eller flera andra). År 1922 hade revolutionen och inbördeskriget skapat en ny stat som kunde garantera ”proletariatets diktatur”. Situationen var dock fortfarande märklig. Lenin erkände faktiskt att proletariatet hade försvunnit (fast inte proletärererna, av vilka många arbetade i sovjeterna eller partiorganisationerna eller bar uniform i Röda armén eller tjekan). På grund av proletariatets försvinnande kunde ”proletariatets diktatur” inte bli något annat än ett abstrakt begrepp. Det är under sådana förhållanden inte underligt att bolsjevikpartiets diktatur de facto om än inte *de jure* identifierades med proletariatets.

Det faktum att det år 1922 bara existerade ett parti hängde samman med inbördeskriget. För högerpartierna hade situationen snabbt klarnat genom deras omedelbara, direkta och aktiva deltagande i kontrarevolutionen. Kadettpartiet hade som vi sett upplösts, dess ledare var fängslade eller förföljda och dess tidningar tystade (vissa av dem som *Svoboda Rossij* hade utkommit i Moskva ännu på våren 1918).

För de andra partierna var situationen mera komplicerad. Efter oktoberrevolutionen hade bolsjevikledarna efter livliga diskussioner framfört idén om ett socialistiskt block som skulle omfatta socialrevolutionärer, bolsjeviker och mensjeviker. Socialrevolutionärerna hade delats i två partier. Högern hade redan vid revolutionens början intagit en kontrarevolutionär hållning medan vänstern slöt upp kring revolutionen. Från december 1917 till april 1918 deltog sålunda vänstersocialrevolutionärerna i folkkommissariernas råd, från vilket de avgick i protest mot

undertecknandet av freden i Brest-Litovsk.

De förblev emellertid medlemmar av Högsta Sovjets exekutivkommitté till i juli, då de deltog i en militärrevolt mot bolsjevikerna. Den 17 juni 1918 hade mensjevikerna uteslutits från Högsta Sovjets exekutivkommitté, och omedelbart efter kuppörsöket i juli 1918 var det vänstersocialrevolutionärernas tur. Partierna upplöstes emellertid inte och deras tidningar fortsatte att utkomma. Mensjevikerna höll i oktober 1918 en konferens i Petrograd, vid vilken de erkände oktoberrevolutionens historiska nödvändighet och fördömde den utländska interventionen, på samma gång som de krävde ett slut på den ”ekonomiska och politiska terrorn”. En fraktion bland vänstersocialrevolutionärerna intog samma hållning. I november 1918 beslöt VTSIK att återupprätta mensjevikerna med undantag för de grupper som gått i förbund med de vita och de utländska interventionsstyrkorna, och i februari 1919 förfor man på samma sätt med vänstersocialrevolutionärerna. År 1920 hade mensjevikpartiet fortfarande ett kontor i Moskva, och partiet höll möten i maj det året. 1920 fanns det ännu ett relativt stort antal mensjeviker och vänstersocialrevolutionärer som medlemmar i sovjeterna. Kända mensjevikedare som Dan och Martov deltog t o m i Högsta Sovjets sjunde och åttonde kongresser år 1919 respektive 1920.

Det var först efter mars 1921 och Kronstadtupproret som mensjevikernas och vänstersocialrevolutionärernas verksamhet förbjöds. I juni 1922 inleddes i Moskva en process mot socialrevolutionärerna. Det tycks som om bolsjevikedarna fram till slutet av 1920 och början av 1921 hade tvekat om vilken hållning de skulle inta till mensjevikerna och socialrevolutionärerna.

Kronstadt var Sankt Petersburgs örlogshamn. Matroserna hade spelat en viktig roll i oktoberrevolutionen. År 1921 drog bolsjevikfientliga element nytta av landets desperata ekonomiska läge samt startade strejker i städerna och upplopp på landsbygden. På grund av den utbredda misären fick de ett visst stöd bland folket. I Kronstadt förvärrades situationen snabbt och ett ”militärt revolutionsråd” upprättades, vilket antog ett manifest som innehöll mensjevikiska, socialrevolutionära och anarkistiska element. Bolsjevikerna beslöt att stämma i bäcken mot det uppror som hotade att spridas. Efter våldsamma strider lyckades Röda armén under ledning av Trotskij och den unge general Tuchatjevskij att slå ner upproret. Bolsjevikernas hållning åren 1921-22 kan i huvudsak förklaras med att de fruktade att bli utmanövrerade av folkliga rörelser som hamnat under ledning av sovjetmaktens fiender, men som var farliga på grund av landets sorgliga misär.

Kronstatupproret fick vågskålen att väga över mot repression. Från och med år 1922 befann sig bolsjevikpartiet i monopolställning. I egenskap av enda parti samlade det makten i sin hand. Lenin hade erkänt detta redan år 1919: ”Ja, det är ett partis diktatur”, svarade han dem som förde saken på tal. Och på den tionde kongressen år 1922 preciserade han: ”Proletariatets diktatur är omöjlig utan förmedling av det kommunistiska partiet.” Den tolfte partikongressen år 1923 deklarerade att ”proletariatets diktatur kan inte garanteras annat än genom diktaturen från dess förtrupp, det vill säga det kommunistiska partiet”. Formellt rådde det fortfarande en skillnad mellan partiet och staten, och institutionerna hade sina egna strukturer som gjorde att de åtnjöt en vis självständighet (varierande med tid, plats och berörda personer). Men i realiteten var partiet statens kärna eftersom alla institutioner var underkastade det.

Sovjeternas roll hade undan för undan minskat sedan 1917. De krav som inbördeskriget ställde förklarade varför diskussionerna hade gett plats för accepterande av beslut. Sovjeterna blev gradvis mera av organ för kamp och administration och mindre av diskussionsfora. Inom Röda armén bevittnade man återinförandet av en sträng disciplin, utan vilken det inte skulle ha varit möjligt att besegra de vita. Den allsmäktiga och allestädes närvarande tjekan tycktes kväva både stämplingar och kritik. Vi har ifråga om detta tillgång till ett precist vittnesbörd, nämligen av

Lenin själv. I en text skriven i början av år 1919 men publicerad i *Pravda* först 1926 kritiserar han en artikel av Latsis (en av tjekans ledare, ”en utmärkt kommunist, en erfaren kommunist”). Latsis' artikel hade publicerats i *Det röda skräckväldet*, tjekans tidning i Kazan. Med avsikt att uttrycka att den röda terrorn innebär ett våld mot alla exploatörer som försöker återupprätta sitt herravälde, hade han i stället sagt (på sidan 2 i första numret av sin tidning): ”Leta inte efter bevis för huruvida deras revolt mot sovjeterna är beväpnad eller enbart verbal.” Att skriva på det sättet var enligt Lenin att ”prata nonsens”. Detta var dock en tendens som på grund av inbördeskriget hade blivit mycket utbredd. Sovjeterna tömdes på sitt demokratiska innehåll. Undan för undan eliminerades socialrevolutionärernas höger och vänster samt mensjevikerna fullständigt. Detta skedde efter Kronstadt. Denna förändring i sovjeternas roll var inte lika stor överallt, men det var den allmänna tendensen som räknades.

Att ifrågasätta yttranderätten är ju detsamma som att hindra demokratin från att fungera. Den hade aldrig existerat i Ryssland före revolutionen, och denna hade inte, trots ett experiment på några månader år 1917, lyckats skapa den på grund av de vita, den ryska borgarklassen och den utländska imperialismen som startade ett skoningslöst krig för att besegra revolutionen.

Enligt den federativa ryska rådsrepublikens konstitution, vilken antogs genom en omröstning den 10 juli 1918 och kom att gälla till år 1936, utgjorde de olika sovjeterna de grundläggande organen i staten, ”en stat av ny typ” till vilken Pariskommunen hade stått modell. Teoretiskt sett fanns makten hos den allryska sovjetkongressen och mellan dess sessioner hos den centrala exekutivkommittén (VTSIK) som bestod av hundra av kongressen valda medlemmar. Dessa organ motsvarade närmast ett parlament. Den egentliga statsledningen sköttes av folkkommissariernas råd (Sovnarkom) som utsetts av VTSIK. Rösträtten var dock långt ifrån allmän eftersom många kategorier uteslöts: handelsmän, mellanhänder, präster och alla som inte levde av sitt arbete (artikel 65). Om vi undersöker valsystemets praktiska detaljer finner vi att konstitutionen privilegierade stadsproletariatet på böndernas bekostnad. Den allryska sovjetkongressen utgjordes i själva verket av representanter för stadssovjeterna (en deputerad per 25.000 invånare) och för landsbygdssovjeterna (en per 125.000). Det fanns alltså en ojämlikhet som ytterligare förstärktes av röstningsproceduren i provins-, regional-, distrikts- och lokalsovjeterna. Röstningen skedde för övrigt inte hemligt. Vad beträffar de grundläggande rättigheterna åtnjöts de bara av arbetare och fattigbönder, och det beslöts med hänsyn till omständighet och person hur de skulle tillämpas. På så vis existerade inte yttrande- och föreningsfriheten i realiteten. Bolsjevikererna påstod heller inte att detta var någon politisk demokrati.

Deras kritik av den borgerliga demokratin var inte ny och skilde sig för övrigt inte från Marx' sätt att se på frågan. Den borgerliga demokratin var formell till sin karaktär. Även om arbetarna hade rätt att utnyttja den borgerliga demokratin skulle de inte hysa några illusioner om den ”lögn, falskhet och skenhelighet” som den var ett uttryck för. Det hade inte varit fel av Lenin att visa på dess begränsningar och bekämpa de socialistiska partier som accepterat den. Men fördes han inte — av omständigheterna och av sina egna historiska erfarenheter (av Ryssland) — att underskatta betydelsen av företeelsen demokrati? Om vi läser en anteckning från 1920, *Bidrag till diktaturens historia* (som tar upp texter från 1905-06) uppkommer tanken. (*Collected Works*, vol. 31, sid 340 ff.) Han insåg inte eller insåg inte tillräckligt klart i vilken grad som diktaturen — det vill säga ”en auktoritet som inte begränsas av någon lag” även om den stöder sig på folkets massor och även om den representerar en majoritet av arbetarna kan utgöra en fara för arbetarna själva. Ger den inte möjlighet för en person (eller en grupp personer) att utöva en oinskränkt auktoritet och att missbruka den? Med andra ord, proletariatets diktatur i den form som den föddes i Ryssland under revolutionen och inbördeskriget inneslöt fröet till stalinfenomenet. Detta var inte oundvikligt men det var en möjlighet, ty de nödvändiga förutsättningarna hade skapats så snart som den

demokratiska kontrollens mekanismer, strukturer och traditioner inte längre existerade.

Vad beträffar partiet, vars faktiska roll vi redan konstaterat, var dess läge år 1922 högst komplicerat. Det hade vuxit snabbt fram till år 1921. Det fanns cirka 24.000 bolsjeviker i februari 1917 när den borgerligt-demokratiska revolutionen tvingade Nikolaus II att avgå, och 240.000 i augusti. År 1920 räknade man 611.978 kommunister och 730.000 år 1921. Den tionde kongressen i mars 1921 beslöt om en utrensning, och i januari 1922 var det bara 515.000 medlemmar kvar.

Det ökade medlemsantalet berodde på att man anslutit många unga som deltagit i revolutionen och inbördeskriget och som närmat sig partiet av ideologiska skäl, men även av karriärister som anslöt sig till partiet av intresseskäl (därför att det befann sig vid makten). 1921 års utrensning hade kommit till för att man skulle bli av med de senare. Den år 1921 ofrånkomliga diktaturen hotade att vändas mot just dem som hade upprättat den, om den inte kunde omvandlas i demokratisk riktning. Detta var på en gång nödvändigt och riskfyllt.

År 1932 utgjorde de "gamla bolsjevikerna" (medlemmarna från februari 1917) bara 2-3 procent av partiet (2 procent enligt Zinovjev). De nya bolsjevikernas praktiska erfarenhet var förvisso stor, men detsamma kunde inte sägas om deras teoretiska skolning vilken inte hade uppmuntrats. I kvalitativa termer var partiet mycket ungt (90 procent av medlemmarna var under 40 år, mer än hälften var under 30) och mycket maskulint (bara 7,5 procent kvinnor). Även om i början av år 1923 45 procent av medlemmarna utgjordes av arbetare, 26 av bönder och 29 av tjänstemän och intellektuella, återspeglade fördelningen på lokal- eller arbetsplatsorganisationer, "celler", de sociala förändringar som vi redan behandlat. Enbart 18 procent av medlemmarna tillhörde fabriksceller, 29 bondeceller, 24 soldatceller och 19 administrativa celler. Lenin konstaterade i sitt brev till Molotov den 26 mars 1922, att "vårt parti just nu i otillräcklig grad är proletärt till sin sammansättning" (*Collected Works*, vol. 33, sid 256.), och drog följande slutsats: "Om vi inte blundar inför de verkliga förhållandena måste vi erkänna, att partiets proletära politik för närvarande inte bestäms av sammansättningen hos dess medlemskader utan av den enorma, individuella prestige som åtnjutes av en liten grupp som vi kan kalla partiets gamla garde." (*Collected Works*, vol. 33, sid 257.) Bolsjevikpartiet hade fram till revolutionen levt under jorden även om det efter 1905 års revolution ibland hade kunnat utnyttja vissa legala möjligheter. De flesta av dess militanter hade erfarenheter av fängelse, deportationer till Sibirien eller landsflykt, och dessa villkor hade inte förberett partiet på ett demokratiskt liv. Sedan kom revolutionen och inbördeskriget som heller inte var gynnsamma i det avseendet. Demokratin blomstrar i fred och förvittrar i orostider.

Det saknades inte lidelsefulla diskussioner i dess ledande organ (till exempel vid förberedelsen av oktoberrevolutionen, vid undertecknandet av freden i Brest-Litovsk och efter inbördeskriget i frågorna om NEP och fackföreningarnas roll), men det egentliga beslutsfattandet inskränktes till ett begränsat antal ledare. Under kriget var det på grund av stundens behov och vikten av effektivitet naturligt, och disciplin och ordergivning ersatte den allmänna debatten. Ett av skälen till bolsjevikernas framgångar var just deras förmåga till centralisering, beslut och verkställande. Deras metod var 1793 års jakobinernas. De beslut som fattades vid kommunistpartiets tionde och elfte kongresser och den tolfte partikonferensen bestyrkte denna inställning. Som ett exempel var det nödvändigt att ha tillhört partiet före marsrevolutionen för att kunna väljas till medlem av centralkommittén. På så vis reserverades ledningen åt två procent av partimedlemmarna eller ca 10.000 personer. På samma sätt måste man ha deltagit i inbördeskriget för att bli sekreterare i en cell respektive ha varit medlem före oktoberrevolutionen för att bli regional sekreterare. Texten i den resolutionen från den elfte nationella partikonferensen i december 1922, vilken ratificerades

av den elfte kongressen, är mycket precis: ”Det är viktigt att partiorganisationerna ger särskild akt på sekreterarbefattningarna i parti och distrikt, samt att man till sekreterare i provinskommittéerna utser kamrater som varit medlemmar före oktoberrevolutionen 1917, och till sekreterare i distriktskommittéerna kamrater som har minst tre års medlemskap. Konferensen önskar att valet av provins- och distriktssekreterare ratificeras av partiets högsta instanser.”¹⁵

På samma sätt måste fackföreningarnas val ske under partiets kontroll. ”Konferensen ser det som nödvändigt, att sekreterarna och ordförandena i de av kommunister utsedda nationella fackliga styrelserna utgörs av sådana som varit partimedlemmar före oktoberrevolutionen, och att sekreterarna i de fackliga provinskommittéerna har varit partimedlemmar i minst tre år.”

Det är visserligen sant att det försiggick en verklig debatt inom de ledande organen, men den tionde kongressen hade förmåtts att avskaffa fraktioner, ett beslut som kan förklaras av den stora reella faran för en partisplittring. motsats därtill hade dock kongressen beslutat att utge en serie diskussionshäften som just hade till avsikt att stimulera debatten inom partiet, utan att för den skull återskapa de fraktioner som utgjort och fortfarande utgjorde partier i partiet. Den demokratiska centralismen inbegriper både centralism och demokrati. En överdriven demokrati kunde ha undergrävt partiet och lett till dess nederlag. En överdriven centralism riskerade att döda demokratin och leda till stalinfenomenet.

Detta var den historiska miljö i vilken socialismen i Sovjetunionen utvecklades.¹⁶ I november 1922 ställde sig Lenin den dramatiska frågan: ”Vi har stått ensamma i fem års tid; ännu har det inte skett någon revolution i något annat land; kommer vi att gå under?” (*Collected Works*, vol. 36, sid 585.) Den socialistiska revolutionen hade av olika skäl besegrats i varje europeiskt land; i ett fall för att borgarklassen hade behållit en tillräcklig styrka (Tyskland), i ett annat fall därför att en utländsk intervention hade gjort det möjligt att likvidera revolutionen (Ungern). Historien utvecklas inte på ett matematiskt förutsebart sätt. Omständigheterna och personerna spelar en viktig roll. Revolutionen hade i vissa avseenden större förutsättningar att lyckas i Tyskland tack vare produktivkrafternas större utveckling, arbetarklassens numerära betydelse och massornas kulturella framsteg. Bolsjevikerna kunde ha besegrats militärt av Denikin eller Koltjak, och spartakisterna kunde ha vunnit år 1919. Det finns i detta sammanhang ingen historisk nödvändighet, och det är alltför bekvämt att skriva historia genom att säga, att de händelser var nödvändiga som faktiskt ägde rum. En given historisk situation kan alltid ge upphov till olika alternativa utvecklingar, och det är här som samspelet mellan omständigheter och individer, massor och personligheter får sin fulla betydelse. År 1922 existerade Sovjetunionen och måste ensamt, blödande från många sår, fortsätta på den nya vägen, socialismens väg. Socialismen måste byggas under de värsta tänkbara omständigheter, av ett folk i trasor och utan skolning, utmattat av ett åttaårigt krig och omgivet av fiendliga makter.

Stalinfenomenet kan inte förklaras och förstås annat än utifrån denna historiska miljö.

¹⁵ Texten hämtad ur de stenografiska protokollen från den elfte kongressen (sid 554 ff i den franska upplagan).

¹⁶ De Sovjetiska Rådsrepublikernas Union bildades den 30 december 1922 när RSFSR (Ryssland) och de ukrainska, vitryska och transkaukasiska socialistiska rådsrepublikerna anslöt sig.

Stalinfenomenets uppkomst

Bolsjevikerna satt tryggt vid makten efter inbördeskriget, men stod inför enorma problem. Först och främst måste de utan utländsk hjälp genomföra det nationella återuppbyggnadsprogrammet. Det var detta som NEP syftade till. Den var både en av omständigheterna påtvingad nödvändighet och en långsiktig politik avsedd att skapa en socialistisk ekonomi, vilken inte existerade år 1922. Lenin hade erkänt att man år 1918 hade begått misstag när man direkt försökte gå över till en kommunistisk produktion och fördelning. (*Collected Works*, vol. 33, sid 62.) NEP innebar i detta sammanhang att rekvisitioner på landsbygden ersattes av skatter, och var i stor utsträckning ”en övergång till ett återupprättande av kapitalismen”. (*Collected Works*, vol. 33, sid 66.) Inrikes-handeln blev åter fri. Småindustrin (upp till 21 arbetare) pånyttföddes. Arvsrätten återupprättades i viss grad (upp till 10.000 guldrubel). NEP var en övergångsekonomi, där det under den socialistiska statens egid skulle samexistera olika produktionsätt, framförallt statskapitalism. Sovjetledarna gick så långt att de diskuterade principerna för att ge koncessioner åt utländskt kapital (med en giltighetstid om 30 år). Denna politik innebar en allvarlig fara, nämligen att kapitalismen skulle övertrumfa socialismen inom ekonomin och samhället, men den socialistiska staten förbehöll sig transporterna, storindustrin, utrikeshandeln och kreditväsendet.

Med utgångspunkt från insikten att mellanbönderna dominerade landsbygdsekonomin, dvs sovjetekonomin på det hela taget, beslöt sovjetledarna att basera sin politik på böndernas materiella intresse av att utveckla produktionen. Enligt Lenin skulle det ta årtionden, ”generationer”, att skapa en verkligt socialistisk ekonomi. NEP uppmuntrade en viss kapitalistisk renässans. På landsbygden stärktes rikebönderna, kulakerna. NEP berikade småfabrikörer, handelsmän och mellanhänder, de s k nepmännen. Samtidigt gynnade den produktiv-krafternas utveckling. Jordbruksproduktionen växte och industrin gjorde framsteg, om än i mindre grad. Befolkningen ökade i samma takt som före kriget. Sammantaget var NEP en fruktbar politik för ekonomiskt åter-uppbygge som möjliggjorde en alldeles nödvändig ekonomisk pånyttfödelse.

Samtidigt förbättrades förhållandet till främmande makter en smula. SSSR tecknade handelskontrakt med åtskilliga kapitalistiska stater som tog exempel av Storbritannien (som den 16 mars 1922 slöt ett handelsavtal med Sovjet). Landet erkändes av åtskilliga makter (av Frankrike 1924 men av Förenta Staterna först år 1932). Det deltog på nytt i internationella konferenser med början i Genua 1922, utnyttjade motsättningarna mellan de kapitalistiska staterna (upprättandet av Rapallofördraget med Tyskland år 1922), stödde och hjälpte antiimperialistiska rörelser (t ex Mustafa Kemals Turkiet). Kort sagt var detta med Trotskijs ord ”en lång period av fredlig samexistens och uppriktigt samarbete med de borgerliga länderna”.

Dessa fortsatte inte desto mindre att runt om Sovjet upprätta en *cordon sanitaire*, dvs en sköld av antikommunistiska stater som skulle hindra ”bolsjevismens ruttna stank” att breda ut sig i Europa (Polen, Ungern, Rumänien, Bulgarien). De vägrade att ge ordentlig ekonomisk hjälp och fortsatte att förbereda den nya regimens störtande. Mycket betecknande är i sammanhanget koncessionspolitikens misslyckande. Mycket få kapitalistiska företag gav sig in på äventyret, och vad som faktiskt skedde var en bojkott av den sovjetiska marknaden. Självförsörjningen påtvingades Sovjetunionen genom denna bojkott.

Även om den ekonomiska politiken hade förändrats djupgående med början 1921, kunde inte detsamma sägas om den diktatur som bolsjevikerna utövade, vilken i stället förstärktes just på grund av den ökade ekonomiska liberalismen och de faror som den förde med sig. I detta perspektiv kan man inte underskatta betydelsen av Kronstadthändelserna. Den skärpning av partidisciplinen som följde på de tionde och elfte kongresserna ledde till försvinnandet av den

fraktion som kallats ”arbetaroppositionen”, ledd av Sjljapnikov och Aleksandra Kollontaj, vilken alla bolsjevikledarna med kraft hade fördömt. Det var t ex Trotskij som talade för dess likvidering vid den elfte kongressen och inför den kommunistiska internationalen. Det var också Trotskij som den 16 maj 1922 skrev i *Pravda* till försvar för ett enda parti och för repressiva åtgärder. ”Dessa repressiva åtgärder når inte sitt syfte när en föråldrad regim riktar dem mot nya och progressiva historiska krafter. Men i händerna på en historiskt sett progressiv regering kan de vara mycket verksamma när det gäller att rensa scenen från förlegade krafter som överlevt sin epok.” Lenin konstaterade nästan samtidigt att ”makten har erövrats och konsoliderats hos ett enda parti, proletariatets parti, vilket inte har ens några opålitliga följeslagare vid sin sida.”

Bolsjevikpartiet befann sig alldeles ensamt vid makten och hade blivit det enda partiet. Avsaknaden av även osäkra bundsförvanter gjorde dess uppgifter på en gång lättare och svårare. Lättare när det gällde den omedelbara effektiviteten, svårare ifråga om demokratins framtida utveckling. Det fanns en motsättning mellan Röda arméns militära seger och de problem som regimen hade med massorna. Å ena sidan skulle NEP vinna böndernas stöd. Å den andra skulle diktaturen och repressionen göra resten: Det fanns inget annat alternativ utom att ge upp kampen. Detta kom naturligtvis inte på fråga, och ingen föreslog det. Under sådana betingelser kan man förstå hur varje konflikt inom det ”tunna ledande skiktet” hotade att sätta sovjetregimen i fara.

Man tror alltför ofta att sovjetregimen var stark år 1922 därför att den segrat på slagfältet. I själva verket var den aldrig så svag som när den verkade mäktig. Lenins sjukdom, hans tillbakadragande från politiken och slutliga död bidrog till att dramatisera situationen ytterligare.¹ Men det är inte särskilt bra att förklara stalinfenomenet med Lenins förtidiga försvinnande. ”Ack, om Lenin ändå inte hade dött!” läser man alltför ofta. Kvar står dock att Lenins död vid femtiofyra års ålder inte var utan betydelse för stalinfenomenets uppkomst. Lenins roll i revolutionens och inbördeskrigets händelser var avsevärd. Han skapade inte händelserna, men han styrde ödet genom sin klarsyn, realism och envishet. I motsats till vad som ofta sker bör man inte idealisera hans person. Om man berövar honom den mytiska glorian framstår han som ännu större. Han var en man med hänsynslös energi, en statsman som inte lät något komma i vägen när revolutionens öde stod på spel. Förut hade alla revolutioner besegrats därför att de inte blivit fullföljda. Lenin insåg att ”man inte fick spara på diktatoriska åtgärder när det gällde att påskynda införandet av västerländska metoder i det gamla, barbariska Ryssland, inte tveka att använda barbariska metoder för att bekämpa barbariet.” Vi begår ofta misstaget att döma denna period, detta lands och denna revolutions misstag utifrån våra historiska erfarenheter och våra egna kriterier. Inget kan vara felaktigare. Inte ens 1789 års franska revolution kan utgöra en tillräcklig parallell till dessa händelser. Trots lokala och koloniala krig och trots det kalla kriget har världen efter år 1945 upplevt en tid av allmän fred, och i Frankrike har det rått ett inre lugn trots vissa tillfälliga påfrestningar. Detta var inte fallet år 1917. Kriget rasade och utsatte tiotals miljoner människor för lidanden utan motstycke. Till den djupa fattigdomen kom den förstörelse som orsakades av kriget, ett skoningslöst, totalt krig som drabbade civilbefolkningen.

Lenin riktade emellertid klart sin stränghet mot borgarklassen och inom den mot vissa fall och individer, inte mot det ryska folket. Under förberedelserna för oktoberrevolutionen och efter Brest-Litovsk fredens undertecknande hade han varit i minoritet i sitt eget parti, och han var det flera andra gånger, till exempel år 1921 inför diskussionen om fackföreningarna. Han ledde debatten och tvekade inte att brutalt ge tillkänna sitt omdöme om andras mening, men han ersatte

¹ Lenin hade en första hjärnblödning den 25 maj 1922. Han återupptog arbetet i september, men fick en andra attack den 16 december 1922 och en tredje den 10 mars 1923. Från dess var han helt förlamad, fick inställa all verksamhet och dog den 21 januari 1924.

aldrig i diskussionerna idékampen med repression, och han var inte långsint mot dem som kritiserade honom.

Trots sina våldsamma dispyter med Trotskij från 1902 till 1914 kunde han arbeta tillsammans med honom dagligen från 1917 till 1923, därför att han var medveten om dennes stora kvaliteter och ansåg att det var bäst att utnyttja dem i revolutionens tjänst. Han kämpade mot Kamenev och Zinovjev som hade motsatt sig oktoberrevolutionen, men han fortsatte att samarbeta med dem i partiets ledning. Han var våldsamt kritisk mot Bucharin för att denne blivit ”vänsterist” vid undertecknandet av freden i Brest-Litovsk, men han fortsatte att respektera och samarbeta med honom. Hans auktoritet var stor bland de bolsjeviker vilka han lett till seger, hos en betydande del av befolkningen, bland arbetarna och småbönderna som i honom såg en man som var trogen sina idéer och som kämpade för att försvara deras intressen. Under sitt sista, överksammas år såg han med skärpa och realism de faror som hotade sovjetregimen. Somliga härrörde från hans fiender som av NEP hoppades på en fredlig återgång till kapitalismen, och andra från den bolsjevikkiska politiken själv i samverkan med det rådande läget. Det är därför det är nyttigt att följa Lenins egna tankar om problemet, ty han har i sina texter från 1921-22 klargjort stalinfenomenets ursprung, uppkomst och utveckling. Lenin gjorde sig aldrig några illusioner om de svårigheter som var förbundna med byggandet av socialismen. Uppgiften var lång och svår. Statsapparaten översvämmades av gamla tsaristiska ämbetsmän, och det fanns tendenser till ett återvändande av tsaristiska vanor som mutor och total ineffektivitet till följd av hemlighetsmakeriet. Detta läge hade orsakats av partiets politiska och ideologiska svagheter som fanns trots den av den tionde kongressen beslutade utrensningen, och av den kulturella efterblivenheten. Denna var inte bara en fråga om utbildning. Det var förvisso viktigt att minska analfabetismen, men man måste gå mycket längre för att nå fram till vad Lenin kallade en ”kulturrevolution”, nämligen en omvandling av sinnen och seder, och detta var svårare att åstadkomma; långt svårare och mycket mera tidskrävande än politiska framgångar och militära segrar. Det gällde att utrota. ”barbariet” ur vanor och tankar.

Denna föreställning om det ”ryska barbariet” återkommer som ett ledmotiv i allt som Lenin skrev mot slutet av sitt liv, inbegripet hans analyser av de revolutionära processerna utanför Ryssland. De stora, utvecklade kapitalistiska länderna i väst kunde övergå till socialism på ett civiliserat sätt, upprepade han vid många tillfällen, men Ryssland såg annorlunda ut. Där var det lättare för proletariatet att gripa makten men svårare att bygga socialismen. Historien skulle ge en tragisk illustration till detta konstaterande...²

I artikeln *Om kooperationen* visar Lenin med kraft på nödvändigheten av att befolkningen deltar i det ”kooperativa systemet”.³ Bonden driver fortfarande handel ”på asiatiskt sätt, men för att vara en affärsman måste han göra det på europeiskt sätt. Och det är en hel epok, som skiljer honom från det.” (*Collected Works*, vol. 33, sid. 470.) Enligt Lenin hade ”tyngdpunkten” efter år 1917 förflyttats till undervisningen. Detta implicerade ”uppgiften att omgestalta vår apparat, som absolut inte duger någonting till” och ”kulturarbetet bland bönderna”. Han preciserar även att ”en sådan fullständig kooperativ organisering (bland bönderna) ... är omöjlig utan en hel kulturrevolution”. Hans svar till revolutionens motståndare som hävdat att ”vi företar oss en dumdristig uppgift, då vi vill inplanta socialismen i ett land med otillräcklig kultur”, är att ”den politiska och sociala omvälvningen föregick den kulturella omvälvningen, inför vilken vi nu i alla fall står”, men att ”denna kulturrevolution ställer oss inför omätliga svårigheter av såväl rent kulturell natur (ty vi är analfabeter) som också av materiell natur (ty för att man skall vara kultiverad kräves en

² Från ett tal vid det ryska kommunistpartiets sjunde kongress.

³ Det skrevs den 4-5 januari 1923, men publicerades inte i *Pravda* förrän den 26 och 27 maj.

viss utveckling av de materiella produktionsmedlen, kräves en viss materiell basis)" (*Collected Works*, vol. 33, sid. 475.). Det är detta som är Lenins egentliga "testamente": lär av väst, använd statskapitalismen, utveckla kooperationen, bekämpa byråkratin, skapa för den skull en verklig kulturrevolution, stimulera produktionen, alltsammans med utgångspunkt från en socialistisk stat och med tålmod, "ty det kommer att ta tio... tjugo år"; ändå underskattade han inte de internationella problemens svårighet. Detta är långt från den maoistiska tesen om en "kulturrevolution", vilken förkastar de västerländska mönstren för kultur, konsumtion och organisation och slutar i föreställningen om en moralisk reform. Detta innebär inte att en sådan i Lenins ögon skulle vara obehövlig, men den skulle bara vara en beståndsdel i den förändring av människans vara som blev möjlig genom socialismen.

Lenin var medveten om det faktum att "det förgångna ... visserligen har kastats överända men inte helt avlägsnats" (artikeln "Hellre mindre men bättre", *Collected Works*, vol. 33, sid. 478), och han konstaterade: "Inom alla områden av de samhälleliga, ekonomiska och politiska förhållandena är vi 'förfärligt' revolutionära. Men då det gäller vördnaden för rangen, iakttagandet av formerna och ceremonierna för ärendets behandling, förvandlades vår 'revolutionarism' mycket ofta till den bedrövlige rutin. Här kan man mer än en gång iakttaga den ytterst intressanta företeelsen att ett väldigt språng framåt i det sociala livet är förbundet med en oerhörd skygghet då det gäller de allra minsta förändringar". (*Collected Works*, vol. 33, sid. 497.)

Det som Lenin otvivelaktigt inte insåg klart nog, därför att han saknade tillräcklig historisk erfarenhet, var sambandet mellan byråkratiseringen och det sovjetiska politiska systemet sådant det fungerade år 1922 med ett enda parti, tjekans (senare GPU:s) och Röda arméns roll, sovjeternas minskade betydelse och bristen på fungerande demokrati på alla nivåer inom partiet och staten. År 1922 existerade dessa olika faktorer oberoende av varandra. De sammanföll ibland, men de förenades inte. Det var genom deras förening som stalinfenomenet uppstod.

Lenin oroade sig även för en splittring inom det "tunna ledarskiktet" i partiet och staten. Det är i detta ögonblick som Stalin inträder på scenen. Vi har hittills inte nämnt honom på grund av den visserligen viktiga men dock sekundära roll som han spelade fram till år 1922.

Josef Vissarjonovitj Djugasjvili, som föddes år 1879 och var av georgiskt ursprung, kom från en fattig familj (hans föräldrar hade varit livegna fram till år 1861). Efter att ha gått i en ortodox religiös skola, började han vid femton års ålder på prästseminariet i Tblisi (Tiflis på persiska). Det utgjorde ett centrum för antirysk, georgiskt nationalistisk och liberal aktivitet. Den unge Djugasjvili skrev vers i den nationalistiska tidskriften *Iberya* under pseudonymen Soselo. Han läste många franska, engelska och ryska romaner samt böcker i ekonomi, sociologi och politik. Vid 19 års ålder anslöt han sig till en hemlig moderat socialistisk grupp, "Messame Dassy" (den tredje gruppen). Hans aktivitet vid seminariet ledde till att han relegerades under förevändning att han inte deltog i förhören. Enligt en rapport från seminariets rektor för den 29 september 1898: "Klockan nio på förmiddagen samlades i matsalen en grupp studenter kring Josef Djugasjvili, vilken läste ur böcker som förbjudits av seminariets ledning." Några veckor senare säger en annan rapport: Djugasjvili är allmänt respektlös och ohövlig mot överordnade. Som arbetslös gav han privatlektioner och hade några månader en lägre befattning vid Tiflis' observatorium. År 1901 måste han gå under jorden som följd av sin politiska aktivitet. Sedan dess sammanfaller hans liv med det ryska socialdemokratiska partiets. Redan mot slutet av år 1901 stödde han som redaktör för en hemlig tidning, *Brdzola* (Kampen) de idéer som Lenin utvecklade i *Iskra*. Mellan 1901 och 1917 fick han i olika omgångar uppleva fängelse, deportering till Sibirien och landsflykt. Som yrkesrevolutionär visade han sig hängiven och skicklig både som journalist, propagandist och bolsjevikisk organisatör. Det har skrivits många lögnar om hans politiska aktivitet, ja,

det har t o m påståtts att han skulle ha varit agent åt ochranan (tsarens hemliga polis).⁴ Vi vet nu att sådana anklagelser är helt utan grund. I själva verket var han en erfaren partiarbetare som spelade en viktig roll i Kaukasus, Georgien och Azerbajdzjan (i Baku) under många år. Han deltog aktivt i revolutionen 1905 och kom att leda bolsjevikiska kampbrigader som organiserade ”exproprieringar”, dvs väpnade bankkupper för att skaffa pengar till bolsjevikernas stridsfonder.

Han lämnade undan för undan Kaukasus och deltog i den nationella partikongressen i Tammerfors år 1905, i Stockholm 1906 och i London 1907. År 1912 upptogs han i bolsjevikpartiets centralkommitté med uppdraget att organisera partiet i Ryssland och utge en legal tidning, *Pravda*.⁵

Samma år kallade honom Lenin till Krakow (en polsk stad som vid den tiden befann sig under österrikisk ockupation) för att arbeta med den nationella frågan, varefter han sändes till Wien som partirepresentant. Han befann sig sammanlagt sex månader i utlandet. Man kan alltså konstatera att Stalin vid revolutionens början var rik på erfarenheter av skilda slag, däribland internationella relationer. Han hade utan tvivel levt kortare tid i utlandet än Lenin, Trotskij, Bucharin, Zinovjev och Kamenev, men han hade ändå rest i Europa. Lenins omdöme om honom kommer till uttryck i ett brev till Gorkij, där Lenin talar om den ”förträfflige georgiern”, som förberedde det arbete som skulle publiceras under titeln Den nationella frågan och socialdemokratien. Han arresterades ett par veckor efter sin återkomst till Ryssland och deporterades till norra Sibirien, sedan han utpekats av en ochranaagent, Malinovskij, som infiltrerat bolsjevikernas led och blivit medlem av centralkommittén. Han blev kvar där tills tsarismen störtades i mars 1917. Vi vet inte mycket om Djugasjvilis egentliga liv under denna period. Han var blygsam och envis och hade som ett resultat av sin hängivenhet och effektivitet nått partihierarkins topp, men just hans självutplåning orsakade att han inte gjorde särskilt stort intryck på dem som arbetade tillsammans med honom. Man kan framför allt avläsa hans karaktär i de ståtliga pseudonymer som han valde. Vid sidan av slätstrukna namn som Ivanovitj hade han under många år behov av att anta pseudonymer som Koba (Den Oöverbannelige) efter en legendarisk medeltida georgisk hjälte, och år 1913 tog han namnet Stalin (stål) under vilket han skulle gå till historien som Alexander den Stores, Julius Cxsars och Napoleons jämlike. Valet av sådana pseudonymer säger mycket om de hemliga tankarna hos denne tystlåtna man som ibland oroade sina kamrater i deportationen. ”Det är en trevlig karl, men han är en smula individualistisk i sin livsföring”, skriver Sverdlov, den blivande presidenten i Sovjets centrala exekutivkommitté i mars 1914 från Kurejka, dit han deporterats tillsammans med Stalin. Och i maj samma år tillägger han: ”Den tråkigaste sidan med livet i fängelse och landsflykt är att man blir utsatt och att ens svaga sidor avslöjas. För tillfället bor min kamrat och jag på skilda håll och ser inte mycket av varandra.”⁶

Stalin hade gift sig med Katarina Svanidze när han var helt ung och var änkling sedan år 1905. Hans lille son uppfostrades hos sina morföräldrar. Hans personliga liv tycks ha varit mycket tomt. Han hade inga vänner och ingen hustru. Han förblev ensam under de långa åren som deporterad i norra Sibirien. Han tillbringade sin tid med att läsa; man skulle gärna vilja veta vilka böcker det gällde, men det saknas helt undersökningar i ämnet. Vi vet bara att han utan framgång försökte lära sig esperanto och att han inte kunde något språk utöver georgiska och ryska. I jämförelse med de övriga revolutionsledarna framstår han inte som särskilt kultiverad. Han var en man med enkel smak. Han brydde sig inte särskilt mycket om mat men gillade vodka. Han intresserade sig

⁴ Se A Orlov, *The Secret Story of Stalin's Crimes*, New York 1953 (Orlov var en sovjetisk flykting i USA), och Levine, *Stalin's Great Secret*, New York 1956.

⁵ Det bestod av sju ordinarie medlemmar och fyra suppleanter.

⁶ Anförts av Roy Medvedev i *Let History Judge*.

egentligen inte för vare sig pengar eller kvinnor. Hans enda passioner var revolution och makt. Den förra gav honom den andra. Han hade dock vissa karaktäristika som skulle visa sig viktiga i framtiden. I motsats till de andra ledarna härstammade han från en enkel miljö och kände folket och dess sätt att reagera. Han hade sina rötter i ett nära förflutet där livegenskapen ännu existerade. Som den franske historikern A Leroy-Beaulieu betonat: ”För befolkningens stora massa varade medeltiden ännu”, och Djugasjvili visste detta, inte bara i teorin utan konkret genom den socio-kulturella miljö i vilken han växt upp. Som teologistudent fram till nitton års ålder hade han från seminarietiden bevarat en sekulariserad version av den ortodoxa traditionen, vilken avklätts sina mystiska och religiösa attribut, och även detta förde honom nära folket. Hans stil, som liknade den ortodoxa liturgins, hade med nödvändighet fått bli enkel och tillgänglig för den mest efterblivne musjik.

När han 1916 kallades till mönstring frikallades han från militärtjänst på grund av en lätt skada i sin vänstra arm. När tsarismen föll förändrades hans liv. Han var trettioåttio år. Prövningarna från livet i Sibirien hade gjort honom ännu magrare än förut. Han var rätt kort (167 cm), ansiktet var märkt av smittkoppsärr och hans utseende inte särskilt sympatiskt.

Men år 1917 var revolutionen på marsch och tsarismen störtad. Stalin släpptes fri och återvände från Sibirien till Petrograd i en tåglast med deporterade som hälsades med entusiastiska applåder hela vägen. Han anlände till Petrograd den 27 mars, samtidigt som Kamenev men långt före revolutionens alla historiskt erkända ledare. Han spelade en betydelsefull roll men hade ingen ledande ställning under denna period, i motsats till vad som försäkrats av många hagiografer som framställt honom som Lenins bästa och närmaste lärjunge. Kort efter sin återkomst fick han tillsammans med Kamenev hand om *Pravda*, och han intog en centristisk hållning i diskussionerna om revolutionens framtid där han t o m gick med på att inleda förhandlingar med mensjevnikerna om socialistisk enhet och förespråkade en kritiskt neutral hållning till den provisoriska regeringen. Det var denna ”försonlighetsanda” som Lenin genast fördömde vid sin ankomst till Petrograd den 16 april. Stalin backade och förblev sedan en trogen supporter till Lenin. I maj invaldes han i den centralkommitté på nio medlemmar som styrde partiet. I juli och augusti befann han sig i partiledningen på grund av att många ledare arresterats och Lenin återvänt i landsflykt. När Lenin föreslog centralkommittén att förbereda ett uppror, var Stalin en av sakens starkaste förespråkare tillsammans med Sverdlov och Trotskij men mot Zinovjev och Kamenev. Den 2 november (20 oktober enligt rysk kalender) valdes han in i den politbyrå som tillkommit efter förslag av Dzersjinskij (tjekans blivande ledare) tillsammans med Lenin, Zinovjev, Kamenev, Trotskij, Sokolnikov och Bubnov.⁷ Han tillhörde Petrogradsovjets revolutionära militärkommitté, men spelade en i förhållande till Trotskij underordnad roll. I en artikel i *Pravda* på oktoberrevolutionens första årsdag erkände han Trotskijs avgörande roll. ”Allt praktiskt arbete som rörde organiserandet av resningen utfördes under ledning av kamrat Trotskij, ordförande i Petersburgssovjeten. Det kan utan tvekan fastslås att partiet i första hand har kamrat Trotskij att tacka för den snabbhet med vilken garnisonen tog ställning för sovjeten, och för det effektiva sätt på vilket den revolutionära militärkommitténs arbete organiserades.”

Efter revolutionen blev han folkkommissarie för nationaliteterna, en viktig post men inte bland de allra viktigaste. Tack vare sitt stöd åt Lenin i den svåra debatt som följde på resningen invaldes han i det fyramannaexekutiv som skulle leda partiet (tillsammans med Lenin, Sverdlov och Trotskij) liksom i folkkommissariernas inre råd (tillsammans med Lenin och Trotskij). Under hela perioden från november 1917 till inbördeskrigets slut var hans roll viktig men undanskymd. På fotografier från den tiden — från möten med centralkommittén eller folkkommissariernas råd

⁷ Alla med undantag av Lenin avrättades på Stalins order under trettioalets massrepression.

— är han så självutplånande att det är svårt att urskilja den magra figuren med den stora mustaschen som blygt sitter i skuggan av de mera kända ledarna.

Det är inte vårt syfte att skriva en biografi över Stalin eller att diskutera hans och Trotskijs relativa meriter under inbördeskriget. Vi nöjer oss därför med att påminna om att Stalins roll var betydelsefull (och kanske större än vad det vid första påseende kan tyckas).⁸ Men han drabbades av Trotskijs rykte; som folkkommissarie för försvarsfrågor var denne ansvarig för segern och åtnjöt den motsvarande äran. I den allmänna opinionens ögon framstod Trotskij som nummer två i regeringen. På officiella fotografier står Lenin och Trotskij på samma trappsteg under exekutivkommitténs ordförande Kalinin. Under hela denna period lärde Stalin hur man kontrollerar människor. Han agerade listigt när så var nödvändigt och lämnade exempelvis mötena med folkkommissariatet för nationaliteterna när man bad om hans åsikt i en svår fråga, men han tvekade inte att använda en massiv terror när detta var nödvändigt och möjligt, till exempel i Tsaritsyn (det blivande Stalingrad).

Hans svar till Lenin som oroade sig för faran av ett vänstersocialrevolutionärt uppror i Tsaritsyn är belysande: ”Vad hysterin beträffar kan ni vara säkra på att vi inte ska darra på handen: Fienden behandlar vi som fiende.” Samtidigt förstod han att slå till reträtt när omständigheterna inte var gynnsamma, t ex inför Trotskij i diskussionerna om de militära operationernas fullföljande. Mer än strateg var han taktiker, en mästerlig taktiker som bit för bit vann terräng. I mars 1919 utsågs han till titulär medlem av den rekonstruerade politbyrå (tillsammans med Lenin, Trotskij, Kamenev och Krestinskij, medan Zinovjev och Bucharin blev suppleanter). Även om han var föga känd utanför partiets ledande cirklar hade han dock en allt större makt. Som medlem av politbyrå, folkkommissarie för nationaliteterna liksom från år 1921 arbetar- och bondeinspektionen (Rabkrin) hade han en mångförgrenad makt i sina händer.

Hans idéer sådana man känner dem från offentligheten skiljer sig knappt från de flesta andra ledande bolsjevikers. Kanske var han mindre känslig för det västliga inflytandet. Som kaukasier och ansvarig för de nationella frågorna hade han sina blickar riktade mot öst. Två artiklar som han skrev efter oktoberrevolutionen har betecknande titlar: *Glöm inte Östern* och *Ex oriente lux*. I debatten om undertecknandet av Brest-Litovskfreden sattes han i rättframma ordalag på plats av Lenin (vilken han vanligen stödde) för att ha ifrågasatt den revolutionära potentialen hos arbetarklassen i de utvecklade kapitalistländerna i väst. Men trots detta skilde han sig inte särskilt mycket från de andra bolsjevikerna.

Varifrån härrörde då den oro som Lenin uttryckte i sina anteckningar från den 23 och 25 december 1922, den 4 januari 1923 och i en rad texter skrivna mot slutet av år 1922 och början av 1923? Det finns såvitt vi kan se två sammanhängande orsaker. Å ena sidan fruktade Lenin att motsättningen mellan Trotskij och Stalin kunde leda till partisplittring, inbördeskrig och revolutionens död (”Förhållandet mellan dem utgör skulle jag tro drygt hälften av faran för den sprängning ...”). (*Collected Works*, vol. 36, sid. 594. Detta och de följande citaten finns på svenska i Lenin: *De sista breven och artiklarna*, Arbetarkultur 1975.) Och faran tycks honom så mycket större som det i partiet finns krafter som är positiva till upprättandet av nya partier. Det andra skälet till hans oro är Stalins växande makt och det bruk som denne gör av den. På ett centralkommittémöte den 3 april 1922 vid slutet av den elfte kongressen valdes Stalin på Kamenevs förslag till generalsekreterare för partiet. Posten hade existerat sedan 1918 och Sverdlov hade varit dess förste innehavare fram till sin död i mars 1919. Han hade ersatts av Krestinskij och denne från år 1921 av Molotov. Från början var befattningen mera administrativ

⁸ Detta enligt Deutscher som stöder sig på en hemlig brevväxling från perioden. Den har inte publicerats, men han kunde ta del av den i Trotskijarkivet i Harvard.

än politisk, men i takt med ansamlingen av uppgifter till partiet och dettas växande roll blev generalsekreterarens betydelse allt större, i första hand därför att det var han som kontrollerade kadrenna och all aktivitet i partiapparaten, en apparat som blev allt tyngre. Stalin var likaså medlem av orgbyrån (den kommitté som fördelade styrkorna). I samband med Lenins sjukdom hade generalsekreterarens roll vuxit ytterligare. Stalin var den ende av partiledarna som samtidigt var medlem av politbyrån, orgbyrån, sekreterare och ledare för två folkkommissariat. Man kan väl förstå Lenins ord: ”Kamrat Stalin (har) i sin hand samlat en gränslös makt”. (*Collected Works*, vol. 36, sid 594.) Lenin konstaterade ett faktiskt läge som oroade honom. ”Jag är inte säker på att han alltid kommer att kunna tillräckligt varsamt utöva denna makt.” (*Collected Works*, vol. 36, sid. 594-595.) På vilka fakta stödde han detta konstaterande, som några dagar senare blivit ännu säkrare: ”Stalin är alltför grov” (den 4 januari 1923) — och vilket fick honom att föreslå att ”överväga ett sätt att förflytta Stalin från denna post”, tydligen en svår uppgift. Han sysselsatte sig med Stalins dagliga aktivitet, eftersom denne var ansvarig för två folkkommissariat, det för nationaliteterna samt arbetar- och bondeinspektionen.

När det gällde frågan om nationaliteterna hade Lenin i första hand kritiserat Stalin för dennes allmänna plan, utifrån vilken Stalin föreslagit en konstitution enligt vilken de ickeryska sovjetrepublikerna skulle integreras i den ryska federativa sovjetrepubliken (RSFSR). Det var Lenins slutliga ingripande som i slutet av år 1922 möjliggjorde skapandet av SSSR. Sedan var Lenin våldsamt kritisk mot den attityd som uppvisades av bolsjevikerna i Georgien: Dzerzjinskij (tjekans ledare), Ordzjonikidze och Stalin. Inte utan skäl kritiserade dem Lenin för deras brutala och chauvinistiska uppträdande. De georgiska bolsjevikledarna skymfades, även fysiskt, av centralkommitténs delegater för att de motsatt sig upprättandet av en transkaukasisk socialistisk sovjetrepublik och krävt bibehållandet av en georgisk. Lenin dundrade mot ”den äkta ryssen, den storryss och chauvinist — i själva verket skurk och förtryckare — som den typiska ryska byråkraten är”, och han tillade: ”Jag tror att Stalins jäktande och hans administreringsmani här har spelat en ödesdiger roll och likaså hans förbittring mot den ökända 'socialnationalismen' ”. (*Collected Works*, vol. 36, sid. 606.) Han karakteriserade Stalins politik som i grunden ”storryskt nationalistisk”. Det var visserligen sant att Stalin var av georgiskt ursprung, men som Lenin påpekade ”är det ju känt, att icke-ryssar som förryskats alltid går till överdrift då det gäller den äktryska inställningen”. Stalin blev mera rysk än ryssarna därför att centraliseringen var en politisk nödvändighet, på samma sätt som korsikanen Napoleon hade ”överdrivit det franska” när det gällde att centralisera den franska revolutionen.⁹ Lenins ordval är så frankt att det är värt att anföras. ”En grusier, som förhåller sig överlägset till denna sida av saken och överlägset slänger ut beskyllningar för 'socialnationalism' (medan han själv är inte bara en verklig och äkta 'social-national' utan också en brutal storrysk grobian), en sådan grusier kränker i själva verket den proletära klassolidaritetsens intressen”. (*Collected Works*, vol. 36, sid. 608.) Lenin insåg den reella fara som Stalins aktivitet utgjorde och den verkliga karaktären hos denna fara; därför varnade han.

Lenin var inte mildare när det gällde arbetar- och bondeinspektionens problem. I en artikel skriven den 23 januari 1923 (och publicerad i *Pravda* den 26) beskriver han den sovjetiska statsapparaten som ”en kvarleva från den gamla ... det mest typiska av det gamla i vår gamla statsapparat”, (*Collected Works*, vol. 33, sid. 481) och han väljer som exempel på denna ålderdomssvaghet den arbetar- och bondeinspektion för vilken Stalin haft ansvaret sedan år 1921:

⁹ Korsika hade annekterats av Frankrike just innan Napoleon föddes, och det hade ägt rum en verklig antifransk resning ledd av Paoli. Fastän Napoleon var av korsikanskt ursprung spelade han en avgörande roll vid upprättandet av det centraliserade system som råder i Frankrike.

”Folkkommissariatet för arbetar- och bondeinspektionen åtnjuter för närvarande inte ens skuggan av auktoritet. Alla vet att det inte finns några sämre organiserade institutioner än arbetar- och bondeinspektionens och att man under de nuvarande betingelserna inte heller kan kräva något annat av detta folkkommissariat.” ”Inom parentes sagt, så förekommer hos oss byråkrati inte bara i sovjet- utan också i partiinstitutionerna.”

Samtidigt föreslår han en reform av centralkommitténs, politbyråns och sekretariatets aktiviteter. Hans kritik är ännu våldsammare i den några dagar senare skrivna artikeln *Hellre mindre men bättre*. Sammantaget är Lenins kritik av Stalin radikal. Denne har en ”gränslös makt”. ”Han är alltför grov.” Hans ”jaktande” har ”spelat en ödesdiger roll”. Han för en ”storryskt nationalistisk” politik. Han ”halvsular den gamla (tsaristiska) statsapparatus stövlar; han är byråkrat”. Personliga förvecklingar mellan Lenins livsledsagare Krupskaja och Stalin förvärrade situationen. Frågan gällde inte bara personliga relationer bland ledarna. I motsats till vad som ofta hävdats var felen varken tillfälliga eller små. De var långvariga och allvarliga och hade implikationer som gick utöver de personliga. Det var därför som Lenin närmade sig Trotskij. Efter det att han med kraft hade motsatt sig dennes teser från 1921 (på den tionde kongressen) om en militarisering av arbetet och fackföreningarnas infogande i staten, närmade han sig honom och kritiserade hans vägran att bli viceordförande i rådet.¹⁰ Han hyllade honom offentligt vid upprepade tillfällen, vilket var mycket ovanligt för Lenin. Den 8 mars 1922 deklarerar han i *Pravda* på tal om Genuakonferensen, att ”om man utgår från de praktiska uppgifterna och inte från de diplomatiska krumbukterna så har kamrat Trotskij definierat denna hållning bättre än någon annan.” (*Collected Works*, vol. 33, sid. 217.) Den 12 mars 1922 började han en artikel som publicerades i tidskriften *Under marxismens banér* med följande: ”Kamrat Trotskij har redan sagt allt som behöver sägas, och sagt det mycket väl, om de allmänna syftena med *Pod Znamenem Marksizma* i nr 1-2 av tidskriften.” (*Collected Works*, vol. 33, sid. 227.) På Kominterns tredje och fjärde kongresser kämpade Lenin och Trotskij tillsammans mot vänsteristerna för att utveckla en enad front. Den 13 december 1922 uppmanade Lenin Trotskij att försvara ”vår gemensamma inställning i frågan om monopolet över utrikeshandeln”.¹¹ Sedan han kritiserat Trotskij's förslag att ge Gosplan (plankommissariatet) lagstiftande befogenheter, erkände han den 17 december 1922, att ”vi i grunden har en gemensam plattform, och att jag tror att vi i denna fråga kan och bör följa kamrat Trotskij's önsknings”. (*Collected Works*, vol. 36, sid. 599.) I sina anmärkningar om ledarskapet deklarerade han om Trotskij: ”Personligen är han måhända den talangfullaste medlemmen i den nuvarande centralkommittén”,¹² samtidigt som han kritiserade hans ”alltför stora självsäkerhet och (att han) går alltför mycket upp i den rent administrativa sidan av saken”.

Den 5 mars 1923 uppmanade han Trotskij att försvara den georgiska frågan inför centralkommittén. ”Frågan befinner sig nu under behandling av Stalin och Dzerzjinskij, och jag kan inte lita på deras opartiskhet. Tvärtom. Jag skulle känna mig lättad om ni kunde åta er att försvara den.” (*Collected Works*, vol. 45, sid. 607.)

Vi citerar dessa viktiga texter därför att vi anser dem vara nödvändiga för förståelsen av stalinfenomenets uppkomst, inte för att glorifiera Trotskij och nedvärdera Stalin. Vad det gäller är karaktären hos de frågor som Lenin drog upp och inte de berörda personerna. För övrigt förspråkade Trotskij år 1921 en militaristisk och byråkratisk politik som, för att uttrycka saken milt, inte skulle ha bidragit till att rätta till de fel i den sovjetiska apparaten, vilkas faror Lenin insåg

¹⁰ Trotskij hade utvecklat en tes om att ”en militarisering av arbetet är en oundgänglig förutsättning för organiseringen av vår arbetsstyrka”. Han hade avskedat ledarna för järnvägsmännens fackförbund och försökte införa en centralistisk politik som kritiserades av Lenin och partiet. Trotskij godtog till slut partiets beslut.

¹¹ Brevväxling Lenin-Trotskij (i Trotskijarkivet).

¹² Det ryska ordet ”punjauli” betyder ”måhända” i den precisa betydelsen ”det är möjligt att...”.

även om han givetvis inte kunde inse alla deras följder.

Den ”byråkratiska deformationen” och den storryska nationalismen kunde inte besegras annat än genom att man utvidgade den demokrati, för vilken basen egentligen inte existerade i Ryssland år 1923, särskilt som detta skulle hota sovjetmakten själv, vilket Kronstadthändelserna demonstrerade. Vi får inte glömma att 1923 års Sovjetunion var ett land där det existerade varken yttrandefrihet, föreningsfrihet eller fria val, där makten låg i händerna på ett enda parti och inom detta parti hos en liten grupp personer (högst några tusen), samt där den hemliga polisen var allsmäktig, där det existerade varken demokratiska traditioner eller demokratiska strukturer av just de skäl som gjorde att revolutionen hade kunnat segra. Vi har redan slagit fast att flera karaktäristiska drag hos den sovjetiska formen av socialism berodde på de historiska omständigheterna och inte på socialismen själv.

Smolenskarkiven belyser detta faktum. De upptäcktes år 1941 vid den tyska invasionen, och de femhundra pärmarna med sammanlagt 200.000 sidor sändes till Tyskland. 1945 lade amerikanerna beslag på dem och sände dem till Washington, där de förvaras i det federala krigsarkivets militärsektion. De utnyttjades av den amerikanske historikern Fainsod för den år 1958 utgivna boken *Smolensk under Soviet Rule* (Harvard Press), men de har aldrig publicerats i sin helhet. ”År 1922 hade Smolenskregionen 2.500.000 invånare. Partiet hade 128 medlemmar som anslutit sig före tsarismens fall år 1917 och 366 som gått med under det året. År 1919 nådde medlemsantalet 2.566 (12.000 enligt de lokala myndigheterna, men denna siffra visade sig vara oriktig). År 1921 när partirensningen ägde rum nådde medlemsantalet 10.657. Det hade sjunkit till 7.245 vid slutet av år 1921, 5.929 vid slutet av 1923 och 5.655 den 1 april 1924. Av totalt 5.416 partimedlemmar eller aspiranter bodde 370 i städer och 1.712 på landsbygden. Det fanns alltså 16 kommunister per 10.000 invånare i aktiv ålder eller ungefär en partimedlem för var tionde by. Eftersom provinsens befolkning till 90 procent bodde på landet var partiets ytterliga svaghet på landsbygden ännu påtagligare” (Fainsod, sid. 35 f).

Partiet var alltså i en region nära västgränsen — om än helt landsbygdspräglad — ännu år 1924 bara en droppe i det ryska havet. Det förklarar svårigheterna när det gällde att bygga socialismen och stalinfenomenets uppkomst. Man får inte som många författare gjort förlägga dess början till Lenins livstid. Den röda terrorn mot de vita och deras sociala och politiska understödjare hade fötts av den vita terrorn.

Den röda terrorn kan varken kvalitativt eller kvantitativt jämföras med det stalinska massförtrycket. Stalin kom ju fram under och mot Lenin. Det vore farligt för en historiker att inte se förbindelsen, ty han vore i så fall dömd att förklara stalinfenomenet enbart med hjälp av Stalins personlighet. En karikatyr av detta vore att säga: ”Det var en gång en mycket god man som hette Lenin, och sedan kom en mycket elak man som hette Stalin ...” Sambandet mellan tjugotalets början och trettioalets mitt kvarstår obestridligen, och det ligger i kontinuiteten hos de politiska institutionerna, medvetandets yttringar och människornas uppträdande, vilka var frukten av traditioner och omständigheter som utgör den jordmån, i vilken stalinismens giftigaste blommor skulle växa. År 1923 fanns redan denna jordmån till viss del, och det var därför som Lenin försökte att reducera den. Detta innebar inte att fenomenet ifråga var nödvändigt, historiskt nödvändigt eller oundvikligt, utan bara att det var möjligt. Skulle bolsjevikerna ha gett upp makten som man i dag upprepade gånger har föreslagit? Som Trotskij sade ”nystades historiens nystan upp baklänges”. Den socialistiska revolutionen hade triumferat i ett fattigt och kulturellt efterblivet land och inte i ett utvecklat kapitalistiskt. Sovjetunionen var den enda socialistiska staten, och det måste fortsätta eller begå harakiri. Det föredrog att fortsätta. Det var ett historiskt val om vilket det inte rådde särskilt mycket tvekan.

Från 1923 till 1928 fortsatte NEP-experimentet. Perioden var relativt stabil både internationellt och inrikes. Samtidigt förstärktes de tendenser som observerats under de föregående åren och Stalins inflytande växte. NEP tillät ett ekonomiskt återuppbygge av landet. År 1926 uppgick jordbruksproduktionen till 90 procent av för-krigssiffran, och även om framstegen i industriproduktionen gick långsammare, så nådde man samma år även där upp till 1913 års tal. Om vi betänker Sovjetunionens ekonomiska läge av år 1922 inser vi snabbheten i dessa framsteg. Frankrike som trots allt blivit mycket mindre hemsökt av förstörelse än Sovjetunionen nådde inte upp till 1913 års siffror förrän år 1926, åtta år efter vapenvilan. Den ekonomiska uppgången var alltså i Sovjet dubbelt så snabb som i Frankrike, bortsett från graden av förstörelse. NEP hade levt upp till sina tillskyndares förhoppningar. Med en marknadsekonomi, stimulans åt bönder och arbetare, fri handel och småföretagande som bas hade man upplevt en utveckling av produktivkrafterna, men den socialistiska staten fortsatte att kontrollera kreditväsendet, storindustrin och transportererna liksom utrikeshandeln.

På det sociala planet hade NEP haft de väntade effekterna. Proletariatet hade återkommit med industrins återuppståndelse. Det var dock fortfarande mindre än år 1913, och det var framför allt ett nytt proletariat med agrart ursprung till vilket kom ett växande antal tjänstemän. NEP hade också befordrat kapitalismen. På landsbygden hade kulakerna berikats, anställt arbetskraft, lånat ut pengar till fattigbönderna, utökat sin odlade jord genom att på olika sätt kringgå lagens bestämmelser och slutligen kommit att spela en växande roll i kommersialiseringen av åkerbruket och boskapsskötseln, eftersom storböndernas avkastning var högre än mellanböndernas. Antalet mellanbönder (serednjaker) hade stigit, men antalet bönder utan jord (betraker) hade likaledes ökat, och deras ställning hade förvärrats ytterligare i likhet med fattigböndernas (bednjakerna). Kolchoserna (produktionskooperativen) och sovchoserna (statsjordbruken) förblev obetydliga (18.000 som upptog knappt tre procent av den odlade arealen). I städerna grasserade arbetslösheten (700.000 arbetslösa år 1924 och 1.400.000 1928). Handlande och småfabrikörer hade blivit rikare.

”Nepmännen” drog nytta av NEP. ”Vem kommer att vinna på den?”, frågade sig Lenin år 1921. År 1928 var det inte uppenbart att socialismen hade segrat. Den hade förvisso gjort värdefulla framsteg, men dess framtid var fortfarande osäker särskilt som den ekonomiska tillväxten föreföll osäker. Från år 1927 kunde man observera en oroande avmattning i ekonomins nyckelsektorer. De omständigheter under vilka den ekonomiska utvecklingen hade skett, dvs ett förlitande på statskapitalism och privatkapitalism i det lilla, hade gjort det ännu mera uppenbart för bolsjevikerna att de måste behålla den diktatoriska makten hos sig och i synnerhet hos det tunna ledande skikt som Lenin talat om i sitt brev till Molotov. Det är mycket betecknande att inte en enda av partiledarna — trots den oenighet som fanns mellan dem under åren 1923-27 — hade ifrågasatt de politiska institutioner som upprättats år 1922. De begränsade åtgärder som vidtagits för att utveckla demokratin eller skapa bättre betingelser för dess utvidgning — en begränsning av GPU:s politiska makt, utgivandet av ett internt debattorgan för partiet — förverkligades aldrig på grund av utvecklingen hos institutioner och praktiker vilka stärktes, stelnade och fullkomnades just på de områden där demokratin framstod som otillräcklig för att garantera hegemonin åt bolsjevikerna, vilka nu helt hade identifierats med proletariatet. Handlingarna från Smolensk-arkivet, vilkas tillförlitlighet knappast kan ifrågasättas efter Fainsods utredningar i frågan, visar att de diskussioner som ägde rum mellan ledarna, även om de var viktiga, inte fick något eko ute i provinsen, inte ens inom partiet.¹³ Detta stämmer kanske inte i lika hög grad för alla regioner, men det tycks allmänt ha rått en passivitet. Så långt man nu känner den allmänna opinionen tycks

¹³ Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, s 38.

det ha rått en stark längtan efter inre och yttre fred. Folket hade lidit svårt mellan 1914 och 1922 och önskade varken utrikespolitiska äventyr eller inrikes oordning.

Den allmänna opinionen var för arbete, förbättring av levnadsförhållandena, framsteg inom utbildningen och ett visst närmande mellan sovjetmakten och mellanbönderna, vilket framhävts av alla vittnesbörd från perioden. Under sådana förhållanden var det naturligt att de bolsjevikiska militanterna undrade över revolutionens framtid i SSSR och världen. Debatterna inom den bolsjevikiska ledningen under åren 1923-27 berörde dessa problem, men de komplicerades av läget, av personfrågor och genom avsaknaden av en verklig demokrati, utan vilken ingen verklig debatt var möjlig.

När den tolfte partikongressen samlades i april 1923, utan Lenin som inte skulle delta ytterligare i politiken, avspeglades den tvekan som fanns inom partiet. Enligt ett förtroligt meddelande från Krupskaja till Kamenev hade Lenin beslutat att stötta Stalin politiskt. Omständigheterna tillät honom dock inte att förverkliga dessa intentioner, och år 1923 var ingen annan förmögen att göra det i hans ställe, utan tvekan på grund av att Stalin redan hade en ”gränslös makt”. Trotskij hade inte tillräcklig auktoritet inom partiledningen. Hans förflutna — den roll som han spelat före kriget — vände många medlemmar av bolsjevikernas gamla garde mot honom. Som folkkommissarie för försvarsfrågor hade han måhända kunnat försöka att utnyttja Röda armén för att komma till tals med Stalin. Det är inte säkert att armén skulle ha följt honom och att Trotskij, som var medveten om riskerna av en partisplittring, skulle ha övervägt möjligheten. Man hade anklagat honom för att vilja vara den ryska revolutionens Bonaparte, men han hade inte önskan att spela en sådan roll. För övrigt underskattade han Stalins förmåga att analysera läget. Trotskij var stundtals en god strateg. Han var en stor författare och en god talare, men han var aldrig annat än medelmåttig som taktiker, och trivdes bättre i krislägen än under perioder av relativt lugn. Vad beträffar Zinovjev och Kamenev allierade de sig med Stalin och bildade det s k triumviratet eller trojkan (trespannet). När det franska konsulatet inleddes efter den 18 brumaire hade det funnits tre konsulter, men vem förutom vissa specialister kommer ihåg Cambacères och Lebrun, samtidigt som alla känner till Napoleon Bonaparte? Zinovjev och Kamenev var medelmåttiga strateger och oskickliga taktiker, och de betraktade Trotskij som en ny Bonaparte som det gällde att hålla borta från den högsta makten. Alltför sent insåg de att historien aldrig upprepas, och att Stalin var en uppåttstigande diktator av ny typ.

Alla ledarna kände partiets svaghet alltför väl för att vilja starta en kris som kunde bli livshotande. Efter Lenins död tillkännagavs hans testamente för den trettonde kongressens presidium, men man beslöt att förtiga det inför kongressen själv. Stalin kom med en ursäkt för problemen i Georgien, talade energiskt om att bekämpa byråkratin och lovade att bli mera artig och mindre brutal. Tack vare detta fick han behålla sin befattning och använda sin makt för att kontrollera partiapparaten genom skickliga avlägsnanden och partiska utnämningar av funktionärer, vilket var möjligt genom en tillämpning av den elfte kongressens beslut. En oppositionsgrupp hade tidigare bildats inom partiledningen, och i oktober 1923 vädjade 46 ledande medlemmar till kongressen om en snabbare industrialisering och större demokrati inom partiet.¹⁴ Trotskij undertecknade inte deras skrivelse, men han tog långt ifrån avstånd från den.

Centralkommittén beslöt att ge en reprimand åt undertecknarna för att ha bildat en fraktion, vilket enligt den tionde kongressen var förbjudet. Trots detta erkändes nödvändigheten av en ökad demokrati inom partiet (i en artikel av Zinovjev i *Pravda* den 7 november 1923). De 46 åtnjöt visst stöd från celler i Moskva, inom armén och vid universiteten. Centralkommittén handlade

¹⁴ Till undertecknarna hörde ekonomen Preobrazjenskij, tidigare sekreterare i centralkommittén, Pjatakov, Antonov-Ovsejenko, Muralov, Bubnov. De försvann alla under trettiotalets massrepression.

med stränghet. Antonov-Ovsejenko, politisk kommissarie för Röda armén, avskedades och Komsomols centralkommitté upplöstes. Oppositionen erkände sig besegrad. Dess handlingsutrymme var begränsat med tanke på det läge som landet och partiet befann sig i. Sovjetunionen var ännu ömtåligt, fortfarande hotat av utländsk aggression, och partiets ställning inom landet var i många avseenden känslig. Bolsjevikerna hoppades på NEP och sin politik att gynna bönderna. Detta är vad Bucharin gav uttryck åt med sin sedvanliga verve år 1925: ”Berika er, utveckla era gårdar och ni behöver inte frukta något tvång.” Detta råd, som inspirerats av det som gavs av Guizot under julimonarkin åt den franska borgarklassen, kritiserades naturligtvis av vänsteroppositionen och gillades av Ustrjalov, en f d medlem av Koltjakregeringen som tänkte använda NEP för att återupprätta kapitalismen i Ryssland. Bucharin återtog ”detta överdrivna uttryck för en korrekt tanke”, men den debatt som det gett upphov till visade hur besvärlig situationen var.

Bolsjevikerna förlitade sig också till de framsteg som skedde inom undervisningen, och dessa var verkliga. Analfabetismen sjönk. Mot slutet av år 1926 kunde halva befolkningen läsa, och skriva, men andelen var förhållandevis lägre bland kvinnorna och de icke-ryska nationaliteterna. Läroverks- och yrkesutbildningen gick likaså framåt liksom antalet studenter. Rabfaker (arbetarfakulteter) och arbetsplatskolor tillät en forcerad utbildning av de tekniker som Sovjetunionen var i så stort behov av.

Samtidigt upptog bolsjevikerna traditionella styrelsemetoder, t ex ledarkulten. Man började med Lenin. Vid inbördeskriget slut kunde man finna hans porträtt överallt. Lenin försökte att hejda företeelsen, men han lyckades inte särskilt väl. Efter hans död antog det enorma proportioner. Hans kropp balsamerades och placerades i ett trämausoleum på Röda torget framför Kreml, där massorna kunde gå och betrakta den. I *Kommunistiska internationalen* hade Gorkij uttryckligen förklarat, att ”Lenin har blivit en legendarisk person och det är bra. Det är bra därför att de flesta människor har ett absolut behov av att tro för att de ska kunna handla. Det skulle ta för lång tid att invänta att de började tänka och förstå; under tiden kunde kapitalismens onda ande alltmer kväva dem i fattigdom, alkoholism och trötthet” (nr 12, den 20 juli 1920).

Det var förgäves som Lenin kritiserade denna teori. Zinovjev försvarade själv utställningen av Lenins kropp i ett mausoleum genom att tala om ”pilgrimsfärd”. Ledarnas namn gavs åt städer och fabriker. År 1923 kom staden Trotsk till ära för Leo Trotskij (Datjina 46 km från Petrograd med 16.000 invånare), år 1924 blev Elisabetgrad Zinovjevsk och den 10 april 1925 antog Tsaritsyn namnet Stalingrad. Detta var att på en gång utnyttja den tsaristiska traditionen och de ortodoxa riterna. Klassinnehållet i dessa styrelsemetoder hade radikalt förändrats men metoden var densamma, även om den hade sekulariserats, så att säga socialiserats. Den innebar vissa risker, vilket framtiden skulle visa. Stalin hade förstått hur han kunde dra nytta av denna orientering, och hans utbildning hjälpte honom därvid. Det tal som han höll vid Lenins begravning är en modell i sammanhanget, eftersom det i stil och form går tillbaka på den ortodoxa litanian: ”I sitt avsked har Lenin bjudit oss att slå vakt om och värna renheten hos den stolta uppgiften att vara medlem av partiet. Vi bedyrar dig, kamrat Lenin, att vi skall följa ditt bud med ära.” Vi hör samma klagosång kring fem skilda teman: partiets enhet, proletariats diktatur, förbundet mellan arbetare och bönder, sovjetrepublikernas union och den kommunistiska internationalismens principer. ”I sitt avsked har kamrat Lenin ... bjudit oss ... vi svär, kamrat Lenin, att vi skall följa ditt bud med ära.” ”Ledarkulten”, de nästan religiösa riterna, förvandlingen av partiet till ett slags sekulariserad kyrka: ”Vi kommunister är folk av ett särskilt slag. Vi är skapade av en särskild substans”, som Stalin sade i sitt tal vid Lenins bår — var följden av ett helt medvetet beslut och verkställdes av hela partiet i total endräkt. Detta typiska karaktärsdrag hos stalinfenomenet visar till vilken grad det härstammar från den ryska historien och inte från socialismen.

Det är inte vår avsikt att här gå in i detalj på de diskussioner och konflikter som gällde ett antal ledande kamrater, partiets ledning och partiet i dess helhet. Vi tänker bara referera huvuddragen, de som berör stalinfenomenets uppkomst. Redan år 1925 hade Stalin uttalat tanken om att det var nödvändigt att ”bygga socialismen i ett enda land”. Vid den tiden kunde ingen garantera att dess seger i ett enda land kunde vara slutgiltigt, men det var både nödvändigt och omöjligt att ställa upp ett klart mål för folket och partiet. Oppositionen — den från 1923 eller 1925-26 — hade begått det stora misstaget att inte inse nödvändigheten av detta slagord vilket kunde fattas av bondemassorna, därför att det implicerade ett fördömande av ett offensivt revolutionärt krig och därmed av all äventyrspolitik. Mycket har skrivits om detta, och många författare har försäkrat att detta slagord i sig var nationalistiskt och i motsättning till Marx' och Lenins perspektiv. Sådant är rena läseriet och går ut på att studera de ”heliga texterna” och sedan tillämpa dem på situationer som skiljer sig från dem som rådde när de författades. Den socialistiska revolutionen hade misslyckats på alla andra håll, och ingenting tydde på att den skulle lyckas någonstans inom en nära framtid. Därmed var byggandet av socialismen i ett enda land den enda framkomliga vägen. Naturligtvis fortsatte Sovjetunionen att spela en revolutionär roll genom sin egen utveckling och genom den hjälp som landet gav åt den internationella arbetarrörelsen, men dess första plikt var att bygga socialismen hemma hos sig. En ömtålig balans måste upprätthållas mellan dessa båda kompletterande politiska fält, och det faktum att den inte alltid upprätthölls bevisar på intet sätt att beslutet från år 1925 var fel.

Som visas av den rapport som han lämnade om industrialiseringen inför den tolfte kongressen och av vad han gjorde som ordförande i olika kommittéer inom det högsta ekonomiska rådet accepterade Trotskij de praktiska slutsatserna av detta faktum, vilket under de rådande omständigheterna var oundvikligt, men vägrade att göra något teoretiskt uttalande om det. Han förutsåg en framtida tävlan mellan Sovjetunionen och Förenta staterna i vilken en ”amerikaniserad bolsjevism skulle besegra och krossa den imperialistiska amerikanismen” (*Europa och Amerika*).¹⁵ Inte utan skäl kan hans vägran att acceptera socialismen i ett enda land framställas som ett resultat av den teori om den ”permanenta revolutionen” som han hade utvecklat före oktoberrevolutionen och aldrig lämnat.

På det internationella planet fanns det inget alternativ till den fredliga samexistensen, vilket Trotskij själv erkände i ett samtal med den amerikanske senatoren King, publicerat i *Izvestija* den 30 september 1923. ”Vi intervenerar inte i utländska inbördeskrig. Det är självklart att vi kunde intervensera endast om vi förklarade krig mot Polen. Men vi önskar inte krig. Vi gör ingen hemlighet av den sympati vi känner för den tyska arbetarklassen i dess heroiska befrielsekamp. För att uttrycka mig ännu mera klart och uppriktigt skulle jag vilja säga, att om vi kunde skänka seger åt den tyska revolutionen utan att löpa risk att bli indragna i ett krig, så skulle vi göra allt som stod i vår makt. Men vi önskar inte krig. Ett krig skulle skada den tyska revolutionen. Endast en revolution som utvecklas utifrån sin egen styrka kan överleva, särskilt i ett stort land.”

Trotskij och efter honom Kamenev, Zinovjev och hela oppositionen trodde det vara politiskt ofruktbart att göra ”socialismen i ett enda land” till en stridsfråga. Stalin och Bucharin kunde lätt svara att de måste vara konsekventa och dra lärdom av det som inträffat och de aktuella realiteterna. Slagordet ”socialism i ett enda land” lugnade bönderna och den allmänna opinionen och klargjorde perspektiven för alla. Ett tillbakavisande av det skapade i stället oro.

På det ekonomiska och sociala planet stod tre frågor i diskussionens centrum: industrialiseringen, planeringen och kampen mot kulakerna. Oppositionen hävdade att man måste påskynda

¹⁵ Det var i detta arbete som Trotskij skrev om Europas framtid. ”I ett socialistiskt Europa kommer vi att fungera som bro till Asien”.

industrialiseringen av Ryssland, vilket krävde en rigorös planering och en ursprunglig socialistisk ackumulation, dvs rekvisitioner, vilka med tanke på landets läge endast kunde göras från lantbefolkningen och hantverkarna.

Preobrazjenskij formulerade klart sina tankegångar i en serie artiklar som publicerades med början år 1921 och samlades år 1926 under titeln *Den nya ekonomin*. I en artikel från år 1924 om ”den socialistiska ackumulationens fundamentala lag” jämför han den med den ursprungliga kapitalistiska ackumulationen. Denna hade åstadkommits med hjälp av kapital som hämtats från utsugningen av förkapitalistiska producenter och i kolonierna, tillsammans med skatter och statliga lån. För socialismen var det ju inte möjligt att utsuga kolonier. Det enda som återstod var ”exploateringen av småindustrin, expropriationen av det överskott som produceras på landsbygden och av hantverkarna”. ”Föreställningen att en socialistisk ekonomi kan växa av egen kraft utan att använda småborgerlighetens inklusive böndernas resurser, är reaktionära idéer och småborgerlig utopi.” Denna analys var så mycket mera intressant som Stalin så småningom skulle anta den — utan att öppet säga så — i en centralkommittérapport av den 9 juli 1928, vilken försvarede den nya politik som han föreslog partiet att anta. Åren 1923-24 skulle en sådan analys ha komprometterat den allians mellan arbetare och bönder på vilken NEP baserades. Det var därför som Preobrazjenskij, av Trotskij och oppositionen återgivna, idéer bekämpades och tillbakavisades. Krasin (folkkommissarie för utrikeshandeln) hade efter Trotskij:s rapport till den tolfte kongressen ställt denne en fråga, åt vilken historien skulle ge en särskild relief: ”Har Trotskij dragit konsekvenserna av denna analys av den ursprungliga socialistiska ackumulationen?” Trotskij:s svar var tafatt och det fanns goda skäl för detta, därför att om den skulle åstadkommas måste terror snabbt och brutalt sättas in mot bönderna — just det som skulle hända 1929-30. I verkligheten var den ursprungliga socialistiska ackumulationen år 1923 en nödvändighet för Sovjetunionen med tanken på landets ekonomiska läge vid denna tid. Den måste emellertid bli långsam — om den inte skulle gå ut över bönderna (och inte bara kulakerna), vilket Lenin hade fruktat och med kraft kritiserat i det sista han skrev, och vilket Bucharin återupptog i sina arbeten från 1928-29. Det skulle ta ”årtionden” att bygga socialismen.

Låt oss genast notera att detta läge inte råder i de stora utvecklade länderna av år 1970. Den ursprungliga socialistiska ackumulationen är inte nödvändig, ty den ursprungliga kapitalistiska ackumulationen skedde för mer än ett århundrade sedan. Stalinfenomenet uppstod i första hand ur de betingelser under vilka den ursprungliga socialistiska ackumulationen genomdrevs av Stalin, dvs från den skyndsamhet med vilken industrialiseringen och jordkollektiviseringen genomfördes och ur den terror, först riktad mot bönderna och sedan mot partiet självt, som blev dess resultat. Stalinfenomenets objektiva grund existerar inte alls i dagens Frankrike, där produktivkrafterna redan har nått en hög utvecklingsnivå. Just här förstår vi i vilken grad som denna företeelse var resultatet inte av socialismen utan av en högst precis historisk situation, Sovjetunionens på 1920-talet.

Företeelsen var alltså begränsad i tiden och rummet och inte någon för den historiska, nutida eller framtida socialismen historiskt given nödvändighet. Kampen mot kulakerna hängde samman med industrialiseringen och planeringen. Ingen ifrågasatte det nödvändiga i att bekämpa kulakerna, inte ens Bucharin. Problemet var emellertid hur detta skulle åstadkommas utan att man ”komprometterade” förbundet mellan arbetare och bönder och inom ramarna för NEP. Det var detta problem som gav upphov till debatt och konflikt. Oppositionen krävde hårdare tag mot kulakerna (särskilt ifråga om beskattning). Partiet tvekade under flera år och tillbakavisade sedan kraven. Efter en mycket noggrann rapport av Molotov beslöt emellertid till slut den femtonde kongressen år 1927 att ta till åtgärder mot kulakerna, samtidigt som man beslöt att påskynda industrialiseringen och upprätta den första femårsplanen. Molotov hade påpekat att mellanbönderna och

kulakerna inte skulle beröras. Kollektivjordbruken skulle utvecklas långsamt och enbart på grundval av frivillig anslutning. Det var exakt det motsatta som inträffade.

Det tredje stora problemet i debatten mellan åren 1923 och 1927 var det om demokratin. Inom partiet krävdes den av oppositionen, inte utan motsägelser eftersom denna hade vägrat att ge den åt andra och särskilt åt "arbetaroppositionen" något år tidigare. Det var därför man beslöt att slå till reträtt. Fördömandet av fraktioner var en känslig fråga. Att tillåta fraktioner var att utmana djävulen, dvs att skapa betingelser som kunde leda till en partisplittning. Den interna partidiskussionen måste utvecklas fritt men utan att olika meningsriktningar utsöndrades till fraktioner, vilket skulle skapa strukturer som kunde orsaka kraftlöshet och oenighet. Spelrummet mellan dessa båda vägar var smalt, särskilt som Stalins politik, för att uttrycka det mildt, inte gick ut på att bredda demokratin. Som partiets generalsekreterare använde han sin ställning till att stärka sin auktoritet ännu mer genom att eliminera oppositionsmedlemmar — och potentiella oppositionsmedlemmar — från de beslutsfattande centra, genom att ge dem befattningar utomlands eller i Sovjetunionens utkanter. De flesta bolsjevikledarna stödde Stalin som de såg som den mest blygsamme och bland dem mest kapable att leda partiet under dessa svåra år. De flesta skulle på 30-talet dö på hans order, men det kunde de på intet vis förutse då. Vi som känner deras öde får inte glömma detta.

Redan sommaren 1923 tog Zinovjev initiativet till ett hemligt möte i en källare i Kislovodsk, en av de vackraste kurorterna i Kaukasus, med syfte att begränsa Stalins makt genom att förvandla partisekretariatet till en politisk styrelse. Bucharin, Vorosjilov och många andra ledande figurer deltog i detta möte vilket siktade till bildandet av ett sekretariat sammansatt av Stalin, Trotskij och Zinovjev (eller Kamenev eller Bucharin). Stalin informerades av Ordzjonikidze och stäckte planerna. Partiet hade år 1925 25.000 funktionärer varav 767 i centralkommitténs stab. Centralkommitténs utnämningsavdelning (Uchraspred) kontrollerade utnämningen av ledare. Mellan de trettonde och fjortonde partikongresserna företogs exempelvis 12.277 stycken. År 1924 sammanlöst organisations- och utnämningsavdelningarna till Orgraspred. Undan för undan förlorade oppositionen — vilken dessutom hade en skiftande sammansättning — alla uttrycksmedel och ansvarsposter. Dess fästen — Trotskij's Röda armé, universiteten, Zinovjevs partiorganisation i Leningrad och Kamenevs i Moskva — rensades. I januari 1925 förlorade Trotskij sin befattning som folkkommissarie för försvarsfrågor men inte sin plats i politbyrån. Fram till december 1925, till viss del frigörande sig från Stalin, fortsatte Zinovjev och Kamenev att opponera sig mot Trotskij, som de hade velat avlägsna från politbyrån i januari. Det var på fjortonde kongressen som Kamenev följt av Zinovjev började kritisera Stalin. Kamenev förlorade sin befattning som ordinarie medlem av politbyrån, även om han kvarstod som suppleant, och ersattes i Moskva av Uglanov (som senare sköts på Stalins order), medan Zinovjev avlägsnades från partiledningen i Leningrad och ersattes med Kirov. Oppositionen isolerades inom partiet och i landet, och den kunde bara räkna med ett par tusen kommunisters stöd. Trots den tionde kongressens beslut försökte man bilda en fraktion. Stalin kunde svepa in sig i partienhetens och "socialism i ett enda lands" flagga och göra upp med dem en gång för alla.

I oktober 1925 avlägsnades Trotskij från politbyrån och Zinovjev miste sin befattning som ordförande i Komintern. I december 1927 uteslöts Trotskij, Kamenev, Smilga, Radek, Pjatakov, Lasjevitj och Rakovskij ur partiet sedan de försökt att organisera separata demonstrationer på tioårsdagen av oktoberrevolutionen. Joffe begick självmord som protest mot uteslutningen av Trotskij.¹⁶ Ett blad hade vänts i det sovjetiska kommunistpartiets historia. Stalins makt och

¹⁶ Han hade varit sovjetambassadör i Berlin efter att år 1918 ha deltagit i fredsförhandlingarna i Brest-Litovsk, och därefter ambassadör i Wien och Tokyo.

auktoritet hade på grund av dessa händelser vuxit, och deras politiska och ideologiska grund hade lagts tämligen fast. Demokratin i partiet och landet gick inte förstärkt ur dessa händelser, särskilt som GPU kommit att spela en allt större roll i dem. GPU hade bildats i februari 1922 för att inskränka makten hos tjekan, vilken det ersatte, men det hade fortfarande utsträckta befogenheter. RSFSRs strafflag, utgiven i Moskva i maj 1922, accepterade principen om ”brott mot statsmakten” genom att (i artiklarna 57-59) definiera detta begrepp så vitt att det inbegrep varje skriven eller uttalad kritik av sovjetregimen eller av det sätt på vilket den verkade. Redan i augusti 1922 beslöt man tillåta att personer deporterades utan rättegång upp till tre år för deltagande i kontrarevolutionär aktivitet. Besluten skulle fattas av en ”specialkommitté” inom folkkommissariatet för inrikesfrågor, i vilken GPU spelade en avgörande roll.

Undan för undan utsträcktes GPU:s överinseende till arbetslägren, tidningarna, förlagen, filmen, teatrarna, alla offentliga platser och även partiet självt. Det var GPU som i juni 1923 arresterade Sultan-Galjev, en tatarisk bolsjevik som ville skapa en stor tatarsovjetisk socialistisk republik bland de turkisk-mongoliska folken i Centralasien och södra Ukraina. Det var GPU som arresterade ledarna bakom 1923 års strejker och grupperna ”Arbetarnas sanning” och ”Arbetarsanningen”. Politbyrån beslöt i oktober 1923 att tvinga alla partimedlemmar att till GPU anmäla varje mot partiet riktad aktivitet som kom till deras kännedom. Detta var en högst riskabel väg: när blir aktiviteter riktade mot partiet?, vem avgör detta? — som öppnade fältet för många överdrifter, misstag och brott.

Det var GPU som i september 1927 slog till mot det tryckeri där oppositionen höll på att trycka sin plattform inför den femtonde kongressen.¹⁷ Det var GPU som ”uppfann” ett vitt garde som kämpat under Wrangel för att leverera ett bevis för samarbete mellan oppositionen och de vita. Stalin måste längre fram medge att detta var ett av PGU begånget misstag”. Samtidigt ledde han en nedsvärtningskampanj mot sina inrikes motståndare. År 1927 förklarade han att det fanns en ”enad front mellan Chamberlain och Trotskij”. År 1923 nämnde Krylenko för första gången de sociala hoten och anklagelsen ”brott mot samhället”. I oktober 1924 hävdade sovjetrepublikens strafflag nödvändigheten av ”samhälleliga försvarsåtgärder” mot kriminella som agerade mot den sovjetiska ordningens grundvalar. Förbudet att vistas på en ort och deportering från ort till annan kunde enligt artikel 22 tillämpas på var och en som innebar ”ett hot mot samhället”. Detta lade grunden till den preventiva bestraffningen, och denna var ytterst godtycklig — var och en kunde förklaras vara ett hot mot samhället. RSFSR:s allmänne åklagare Krylenko (sedermera ett av Stalins offer) var den som uppfann denna ”isolering” av ”klassfiender”.

I oktober 1924 utfärdade RSFSR-sovjetens exekutivkommitté en tvångsarbetslag. År 1927 fanns det enligt de officiella siffrorna, som utan tvivel var lägre än de verkliga, 185.000 deporterade. Enligt ett meddelande från Krasin till Trotskij (vilket denne mottog under ett sammanträde i centralkommittén den 2 juni 1924, som bevarades i Trotskijarkivet och som Carr citerar), användes fångarna till att bygga järnvägar.¹⁸ GPU (som blev OGPU sedan Sovjetunionen hade bildats) kom gradvis att mer användas mot kommunister än som ett vapen i kampen mot sovjetmaktens direkta fiende. År 1927 fanns denna tendens klart, men dess konsekvenser var ännu begränsade. Ändå utgjorde den en allvarlig potentiell fara, så mycket mer som de som rekryterades till GPU lämnade mycket att önska från revolutionär utgångspunkt. De gamla bolsjevikerna (de som deltagit i revolutionen och inbördeskriget) hade ersatts av element av ofta tvivelaktigt värde.

¹⁷ Centralkommittén hade förbjudit dess publicering i linje med den tionde kongressens beslut om fraktionsverksamhet.

¹⁸ *Socialism in One Country*, II, s 447.

Läget hade inte underlättat kampen mot byråkratins yttringar. Statsapparaten hade inte märkbart förändrats och antalet tjänstemän hade ökat. Sammansmältningen mellan stat och parti hade gått ännu längre. År 1928 var 38,3 procent av partimedlemmarna anställda i stats- och parti-administrationen. I gengäld fanns det bara 200.000 kommunister på landsbygden, och det var bara hälften av dem som egentligen var bönder. Ökningen av antalet partimedlemmar — det växte från 472.000 till 1.304.471 mellan 1924 och 1928 — gjorde det möjligt att märkbart öka andelen med arbetarbakgrund, men följderna blev en kvalitativ förändring av partiets sammansättning. De gamla bolsjevikernas betydelse minskade. De nya medlemmarna var till största delen unga arbetare med bondebakgrund. Partiet ansträngde sig att förse dem med en marxistisk skolning. Detta var syftet med de föreläsningar som Stalin gav vid Sverdlovakademin och som senare trycktes i miljonupplagor under titeln *Leninismens problem*. Stalin visade sig vara en begåvad popularisator som lyckades framställa bolsjevikernas viktigaste idéer på ett pedagogiskt sunt sätt, ett som gjorde dem tillgängliga för många människor. *Leninismens problem* var samtidigt en farligt förledande grund för dogmatism om den behandlades som ett teoretiskt forskningsarbete. Under tjugotalet lyckades partiet — inom de begränsningar som dess diktatur angav — att på en gång föra ut den masspropaganda som erfordrades för att lära de oskolade massorna ett antal grundläggande principer och att åstadkomma ett teoretiskt arbete på hög nivå. Exempelvis fanns inom filosofin tidskriften *Under marxismens banér* och inom historien Prokovskijs *Rysslands historia*. På dessa områden liksom inom den politiska ekonomin och sociologin ådagalade de sovjetiska samhällsvetarna en verklig förmåga. Partiets vägran att ingripa i den litterära debatten, en viss frihet för litteratur, film och teater tillät tillsammans med det revolutionära uppsvinget och de möjligheter som gavs åt de skapande artisterna en blomstring som alstrade många talangfulla och varierande arbeten, vilka bäst kan symboliseras av tjugotalsfilmen.¹⁹

Inte heller från denna synvinkel skall dock perioden idealiseras. Icke-kommunistiska författare hade små möjligheter att komma till uttryck, och många av dem bodde fortfarande i exil. Kampen mot religionen tog sig direkt oacceptabla former som hotade både tros- och utövningsfriheten. Marxismen hade blivit officiell statsfilosofi och lärdes ut alltmera dogmatiskt. Stalinismens grunder existerade sålunda redan under NEP-perioden, om än inte deras mest dramatiska följder och värsta avarter.

Trots vissa försök att reaktivera de lokala sovjeterna var det demokratiska livet föga utvecklat, och det hade år 1927 gjort små framsteg. Situationen hade snarast försämrats trots att inbördeskriget var slut sedan fem år tillbaka. Det är riktigt att Sovjet med Trotskijs — av Stalin sedermera återupprepade ord — var en ”belägrad fästning”. Isoleringen bestod liksom konspirationerna mot landet och hotet av ett krig, men detta kunde inte rättfärdiga det som hände. Framför allt höll den fortsatta och förvärrade bristen på demokratin inom partiet och landet på att skapa en farlig situation, och de auktoritära strukturerna utsatte Sovjetunionen för en ännu mera diktatorisk, blodig och personligt godtycklig makt.

Stalinfenomenet stod inför sin blomstring.

¹⁹ Eisensteins *Pansarkryssaren Potemkin* är dess mest lysande resultat.

Industrialiseringens och kollektiviseringens problem

År 1928 var ett antal beståndsdelar i stalinfenomenet redan för handen. Några hade funnits sedan revolutionen och inbördeskriget, medan andra tillkommit under NEP-perioden. Traditionerna (det gamla heliga Rysslands), institutionerna (de ekonomiska, sociala och politiska), de historiska omständigheterna och personerna (Stalins roll och oppositionens nederlag) bidrog alltsammans till att bereda den jord ur vilken stalinfenomenet skulle spira. 1928-1934 års händelser skulle låta Stalin komma till uttryck på ett påfallande fast ofullständigt sätt, vilket bäddade för 1934 års svårigheter. Den femtonde partikongressens mot kulakerna riktade beslut oroade bönderna. Ett stort antal mellanbönder upplevde att åtgärderna gällde dem. I teorin var det frågan om att höja beskattningen för de rika och avskaffa den för de fattiga, öka hjälpen åt kolchoser och sovchoser och att upphöra med favörerna åt kulakerna. Rykov, president i folkkommisariernas råd, hade i likhet med Molotov framhåvt vikten av försiktighet, men politiken genomfördes med hård tillämpning. 1927 års skörd var inte särskilt god. Den ovannämnda oron, underblåst av kulakerna och sovjetregimens på landsbygden talrika fiender åstadkom resten. Leveranserna av jordbruksprodukter (zagotovki) var dåliga, rent otillräckliga: 300 miljoner pud hade lämnats i slutet av december 1927, mot 428 miljoner i december 1926. Dokumenten från partiets centrala arkiv (som utnyttjats av den sovjetiske historikern Konjuhov i Det kommunistiska partiet och kampen mot spannmålsförsörjningens problem, Moskva 1960), visar att den i början av år 1928 begynnande spannmålsbristen väckte en panikens vind, riktad mot partiet och dess ledarskap. ”En allmän, landsomfattande ekonomisk kris” hotade, som det erkänns i en resolution som antogs på centralkommitténs sammanträde i april 1928. Man stod inför ett uppenbart val: antingen slå till snabb reträtt eller fortsätta, dvs ta till ännu hårdare metoder mot kulakerna, vilket i sin tur förutsatte att kulakerna isolerades från mellanbönderna. Här skulle partiets brister, byråkratiseringen och dess svaghet på landsbygden komma att spela en viktig roll. De repressiva och administrativa åtgärderna tog undan för undan överhand över de ideologiska incitamenten. För en tid tvekade partiet. På somliga platser slog det till reträtt, på andra gick det på. I början av år 1928 började man göra flitigare bruk av artikel 107 i strafflagen, som bestraffade varje försök till spekulation med tre till fem års deportering (och konfiskering av ägodelarna). Som det konstaterades i en deklaration från folkkommisariernas råd av den 30 juni 1928 berördes mellanbönderna av dessa åtgärder. Partiets högste ansvarige för jordbruksfrågor, Bauman, erkände att ”serednjakerna (mellanbönderna) har tagit ställning för kulakerna och mot oss”. Bonderevolter ägde rum. Partiet påbjöd ett stopp för politiken (centralkommitténs beslut i juli 1928), höjde vetepriset, fördömde överdrifterna och köpte vete utomlands.

Stalin bidade sin tid. I ett tal inför centralkommittén den 9 juli 1928 hade han tagit upp Preobrazjenskijns tes som han benämnde ”intern ackumulation”. Eftersom man varken kunde suga ut kolonier eller lita till utländska lån, kunde den industriella utvecklingen bara ske genom den ”interna ackumulationen”. Bönderna skulle få betala priset för industrialiseringen. Därför skulle de ”betala relativa överpriser för fabricerade varor ... och betalas ett relativt underpris för jordbruksprodukter”. Vid sidan av den (direkta och indirekta) skatt som alla betalade skulle de åläggas ”en ’tribut’ ... en extraskatt, vilken de redan i dag tvingas att betala”. Stalin tog upp liknelsen med en sax (som använts av Trotskij på den tolfte kongressen), dvs bilden av hur priset steg på industrivaror och sjönk på jordbruksprodukter, och erkände att ”saxen” inte genast kunde avskaffas. Med karaktäristisk brådska och brutalitet riktade Stalin in sina ansträngningar — ofta utan att ens konsultera de ledande parti- och statsorganen — på antagandet av helt nya åtgärder som kan summeras enligt följande: en allt snabbare industrialisering, planering och jordkollektivisering, — tre aspekter av en och samma politik. För att kunna driva industrialiseringen snabbare krävdes

en total, centraliserad planering som skulle framtvinga den nödvändiga koncentrationen av produktionsresurser (människor, kapital, maskiner) till vissa ekonomiska och geografiska sektorer. Det blev sedan nödvändigt att omvandla landsbygden för att slutligt undandra den från kapitalistiskt inflytande och genomföra högre kapitalbeskattning på det att kollektiviseringen av jordbruket kunde komma till stånd. Stalinfenomenet vidgade sin egen bas under den historiska processens förlopp, och historien skapar historia ur de givna förhållandena. Det kan även konstateras att stalinfenomenet alltid utgick från en i stort sett korrekt analys, av vilken det drog felaktiga slutsatser till följd av de medel som det använde för att nå sin mål. Vem kunde år 1928 argumentera mot behovet av industrialisering? Vem kunde ha ifrågasatt behovet av planering? Vem kunde ha kritiserat principen om kollektivisering i en socialistisk ekonomi och samhällsordning?

Den debatt som ägde rum inom partiet åren 1928-29 var inte demokratisk. Beslut påtvingades partiet och staten, och detta skedde därför att det var möjligt. Stalin ställde sina opponenter inför ett grymt dilemma: antingen stöder ni mig eller är ni en fiende till partiet, en kulakernas vän, en motståndare till planeringen och landets industrialisering och därmed till socialismen. Den s k högeroppositionen fångades i denna fälla. Det var Bucharin som år 1928 snabbast insåg den politik som Stalin tänkte följa och dess konsekvenser. Vi vill inte påstå att Bucharins sätt att betrakta och genomföra den nya ekonomiska politiken under perioden 1923-27 alltid var korrekt. Efter att ha kommit över sina ”vänsteristiska” misstag från 1918 när han opponerade sig mot freden i Brest-Litovsk hade han en tendens till högeravvikelse, men det förefaller som om han med Lenins broderliga hjälp kom att omfatta vad denne hade tänkt åstadkomma under de följande åren. Han hade förvisso inte alldeles rätt år 1929, men han hade insett en avgörande sida av problemet.

En påskyndad industrialisering, forcerad jordkollektivisering och ytterligt auktoritär centralisering hotade förbundet mellan arbetare och bönder, satte upp mellanbönderna mot regimen och tvingade denna att bruka terror mot folket och mot partiet självt. Allt detta kunde ske på grund av frånvaron av demokrati och den grad som byråkratiseringen nått. Det var därför som Bucharin och hans vänner Rykov (ordförande i folkkommissariernas råd), Tomskij (ordförande i den centrala fackorganisationen) och Uglanov (partisekreterare i Moskvaregionen) hade argumenterat mot Preobrazjenskis teser om den ursprungliga socialistiska ackumulationen. I flera artiklar i *Pravda* sammanfattade Bucharin sina teser.

Artiklarna ifråga är ”En ekonoms anteckningar” (30.9.1928), ”Lenins testamente” (24.1.1929) som utgjorde texten till ett tal som han höll i Moskva på femte årsdagen av Lenins död, samt ”Lenin och vetenskapens roll i det socialistiska uppbygget. (20.1.1929). Med utgångspunkt från fem artiklar av Lenin som publicerats just innan denne dog (*Dagboksblad, Om Kooperationen, Om vår revolution, Hur vi bör reorganisera arbetar- och bondeinspektionen, Hellre mindre men bättre*) påvisade Bucharin med rätta att det var fråga om en översiktlig plan och inte strödda anteckningar, och han tillfogade att ”kamrat Lenins huvudteser har förblivit i grunden riktiga och borde fortsätta att utgöra den teoretiska basen vid bestämmandet av vår taktiska huvudlinje”.¹ Bucharin (som då var ordförande i Komintern) gjorde emellertid ett svårt misstag när han betraktade ”kapitalismens stabilisering som varaktig”. I denna fråga var Stalins bedömning av läget riktigare, eftersom den ekonomiska krisen skulle bryta ut under år 1929. Fortfarande gällde det dock att dra de riktiga slutsatserna. Stalin menade för sin del att risken hade ökat för ett krig mot Sovjet, vilket ytterligare rättfärdigade en industrialisering ”med högsta fart”, och att en revolution när kris skulle mogna fram inom de utvecklade kapitalistiska länderna, vilket rättfärdigade att man satte stopp för de försök till försoning mellan socialister (eller socialdemokrater) och

¹ *Lenins politiska testamente.*

kommunister som Bucharin förespråkade. Denna politiska bedömning förklarar de sekteristiska ställningstaganden som under de följande åren intogs av Komintern och det tyska kommunistpartiet. Den andra internationalens och det tyska socialdemokratiska partiets överväldigande skuld till den situation ur vilken nazismen och det andra världskriget skulle uppstå kan på intet sätt frita Stalin och Komintern. Som Bucharin framhöll var Sovjet fortfarande mycket svagt. ”Jämfört med Västeuropa och Amerika befinner vi oss ännu på en ytterligt låg och halvt barbarisk utvecklingsnivå.” För att utveckla sin industri fick Sovjetunionen inte rucka på ”förbundet mellan arbetare och bönder”. Med kraft påminde Krupskaja om detta i en artikel som publicerades i *Pravda* den 20 januari 1929 med rubriken ”Lenin och kollektiviseringen”: ”Ombildandet av själva basen för jordbruket är en fråga på lång sikt. Det är omöjligt att uppifrån åstadkomma en omvandling av jordbruket.” Och hon tillade ”det vore galenskap, inget vore mera oriktigt än att handla på detta sätt”.

Hur skulle då industrialiseringen finansieras? Bucharins svar var: ”Först och främst genom den största möjliga reduktion av de improduktiva utgifterna, som ju är väldiga i vårt land, och genom att höja våra kvalitetsnormer, i första hand arbetsavkastningen”, alltså ”ingen sedelutgivning, ingen likvidering av skulder, ingen extra skatt på bönderna”. Det var en långsam väg och Stalins var snabb, men framtiden skulle visa att den kortaste vägen mellan två punkter ur historiens perspektiv inte alltid är en rät linje, om man tar hänsyn till de konsekvenser som den snabba vägen får.

Bucharin påpekade att den väg som han föreslog var den enda på vilken ”den ekonomiska utvecklingen, den socialistiska ackumulationen, skulle få en verkligt fast och riktig grund ur både ekonomisk och klassmässig synvinkel ... så att industrialiseringspolitiken inte leder till en brytning med bönderna utan tvärtom stärker förbundet med dem”. Inget, varken den ekonomiska krisen, krigsfaran eller förhoppningarna om en revolution i Europa kunde ändra basen för denna politik, ty den innebar en kamp mot bönderna som utgjorde 85 procent av befolkningen, och att man slog in på en väg som ledde till massiv terror bland folket. Det var ju detta som skulle bli en av huvudbeståndsdelarna i stalinfenomenet — och Bucharin påminde i sammanhanget om Lenins anmärkningar om Kooperationen och Kulturrevolutionen: ”Det krävs en kulturrevolution för att förverkliga en plan för Kooperationen ... Lenin lär oss att bonden måste fås att följa sina egna intressen, och att på denna väg ledas till socialismen via Kooperationen; för att Kooperationen skall kunna leda till socialismen måste den vara civiliserad.” Och Bucharin påpekade att ”det är arbetarklassens uppgift att ständigt omvandla bondeklassen, att skapa om den till sin egen avbild, utan att skiljas från den”. ”Röda armén som till största delen består av bönder är en av de största mekanismer vi kan tänka oss för omvandling av bonden, vilken lämnar dess led med ett nytt sinne-lag.” Kulturrevolutionen innebar en omvandling av böndernas sinne-lag, och detta kunde åstadkommas endast genom att man uppfostrade och visade fram exempel. Alla dessa uppgifter förutsatte en reduktion av statsapparaten storlek och en förbättring av dess arbete genom en ”verklig medverkan av de egentliga massorna”.² I sin artikel om *Lenin och vetenskapens uppgifter* hade Bucharin framhävt behovet av en vetenskaplig skötsel av ekonomin, vilket i så allvarlig grad saknades, och om behovet av att lära från väst för att uppnå detta. I *En ekonoms anteckningar* kritiserade han företaget med en ”superindustrialisering” utan reserver — ”en politik som hela tiden saknar reserver blir en äventyrspolitik” — och han fördömde varje försök att ”använda våld mot bönderna”.

Stalin hade avsevärda styrkor att lita till i sin kamp mot Bucharin. I politbyrån och centralkommittén hade han majoritet under förutsättning att han inte gick för långt, vilket var precis vad

² Alla citaten är hämtade från Bucharins artikel *Lenins politiska testamente*.

han tänkte göra. Den otillräckliga utvecklingen av demokratin inom partiet och landet skulle spela en viktig roll i den kamp som stod före, ty debatten skulle — i bästa fall — äga rum på ledarnivå. I detta läge sökte Stalin liksom Bucharin stöd hos den opposition som de båda hade krossat ett par månader tidigare. Bucharin kontaktade Sokolnikov och sedan Kamenev. Enligt Deutscher finns anteckningarna från dessa samtal i Trotskijarkivet. Bucharin uttryckte sin oro över det sätt på vilket regimen utvecklades. Den tes som utvecklats den 9 juli 1929, enligt vilken ”i takt med att vi går framåt kommer motståndet från de kapitalistiska elementen att hårdna och klasstriderna blir allt bittrare ...” syntes honom innehålla hotet om ett massförtryck, om ett nytt skräckvälde. I det manifest som Bucharin (tillsammans med Rykov och Tomskij) lade fram för politbyrån i januari 1929 fördömde han bristen på kollektivt ledarskap och det faktum att ”partiet inte tog itu med dessa problem”. ”Allting görs uppifrån, tillade han. Vi vänder oss mot att man ersätter den kollektiva kontrollen med kontrollen från en enda individ, vilken auktoritet han än må ha” (anfört av Rudzutak vid den sextonde kongressen, s 201 f, och Ordjonikidze, s 325). Bucharin tillade enligt Kamenev: ”Stalin kommer inte att stanna för något ... han tvingas att dränka motståndet i blod ... han kommer att slå ihjäl oss, att strypa oss ... roten till det onda är att partiet och staten så fullständigt har smält samman ... han är en principiös intrigmakare som låter allting underordnas sin strävan efter makt ... det enda han vet är hatet och kniven i ryggen ... han är den nye Djingis Khan.”

Om vi bortser från Stalins motiv — som kan diskuteras — skulle den historiska utvecklingen på ett dramatiskt sätt besanna dessa ord. Vad Stalin beträffar gjorde även han upprepade öppningar mot oppositionen. Han lät det t o m bli känt att Trotskij enligt hans åsikt inte hade lämnat ”den bolsjevikiska ideologins fält” och att han, Stalin, bara inväntade ett tillfälle att ta honom tillbaka till Moskva (ett uttalande som Stalin gjorde inför en asiatisk kommunist, anfört av Deutscher).³ För de flesta trotskisterna föreföll Stalins politik att innebära en kurs åt vänster. Enligt Preobrazjenskij, Pjatakov och Radek skulle de därför stödja Stalin mot Bucharin. Denne hade förutsett denna reaktion. Han hade sagt till Kamenev: ”De ting som skiljer oss sinsemellan är mindre allvarliga än de som skiljer oss från Stalin. Det som framför allt behövs är ett återupprättande av demokratin inom partiet.” Men det var inte så som oppositionen såg saken. Bara Trotskij vägrade att stödja Stalin. Som följd därav förvisades han från Sovjetunionen den 20 januari 1929; han hade satt ett återupprättande av demokratin inom partiet som villkor för sitt stöd, och av det var Stalin inte intresserad. Samtidigt fortsatte Trotskij att säga att ”Bucharinhögern förblev hans huvudfiende”.

Under tiden diskrediterade händelserna den splittrade oppositionen ännu mer. Den hade reducerats till sekter som ofta var osammanhängande i sina analyser. Så hade Trotskij t ex i sitt fördömande av den officiella partilinjens kallat den en ”ny Thermidor”. Fast Stalin talade ju nu om att krossa kulakerna och nepmännen, vilket var raka motsatsen till Thermidor. Debatten i politbyrån och centralkommittén varade från februari 1928 till februari 1929. Vid denna senare tidpunkt avsattes Bucharin från sina befattningar i Komintern och i *Pravdas* redaktion och Tomskij från sina fackliga uppdrag, men de förblev medlemmar av politbyrån i likhet med Rykov (vilken kvarstod som ordförande i folkkommissariernas råd). I februari 1929 beslöt majoriteten av centralkommitténs medlemmar att gå till aktion mot kulakerna, genomföra en verklig planering och påskynda industrialiseringen. De anade inte hur sorgliga följderna av deras beslut skulle bli för Sovjetunionen, partiet och dem själva — ett antal av dem skulle gå ett tragiskt öde till mötes på 1930-talet: fyra av politbyråns nio ordinarie medlemmar (Bucharin, Rykov, Tomskij och Rudzutak) och fyra av de åtta suppleanterna (Kirov, Kossior, Uglanov och Tjubar), dvs åtta av

³ Trotskij befann sig då förvisad till Alma-Ata.

sjutton.

På grundval av de beslut som fattats i februari 1929 företog Sovjetunionen en radikal förändring av sin ekonomiska politik, en som gick långt utöver centralkommitténs och den femtonde kongressens beslut. Leveranserna av spannmål gick dåligt vintern 1928-29 på grund av kulakernas sabotage, spekulatören och mellanböndernas rädsla. Det blev därför nödvändigt att ransonera jordbruksprodukterna. Den sextonde partikongressen som samlades i april 1929 antog den första femårsplanen. Den hade gjorts upp inom Gosplan där det fanns ett antal högt kvalificerade ekonomer, ofta f d mensjeviker eller socialrevolutionärer (bland dem Kondratjev, Bazarov och Groman), och i två versioner, en optimistisk och en pessimistisk.⁴ På politbyråns förslag beslöt man att anta den optimistiska (som innebar 181 procents ökning av industriproduktionen och 183 av nationalinkomsten). Planen räknade med en tillväxt av kollektiv- och statssektorerna inom jordbruket. Kollektivjordbruken skulle omfatta 4.500.000 hushåll och 22 miljoner hektar (och vara av elementärt slag, s k *toz*, där bara en del av jorden och den tunga utrustningen var gemensam och det privata ägandet bestod) och statsjordbruken 5 miljoner hektar, totalt 17,5 av spannmålsarealen år 1933 (med 43 procent av den säd som såldes på marknaden). Men trots den sextonde kongressens beslut och Stalins och Molotovs högtidliga löften kunde man notera en allt snabbare uppskrivning av målen för industrialiseringen och jordkollektiviseringen under 1929 och 1930. Antalet kollektivjordbruk ökades redan i mitten av 1929. I början av november fanns det 70.000 med cirka 2 miljoner hushåll och 7,6 procent av den odlade arealen. Detta var åtskilligt mer än 1928 (4 procents ökning), men fortfarande inte så värst mycket, särskilt om vi betänker att kolchoserna var små, att 62,3 procent av dem var *toz* och bara 30,8 procent *artel*, där jordägandet verkligen var kollektivt (fast i form av ett kooperativ) och 6,9 procent *kommuna*, (där all egendom tillhörde kollektivet).⁵ I teorin var kollektivjordbruken frivilliga. Partiledarna eftersträvade att skapa stora kolchoser, och i vissa regioner hade kollektiviseringen nått höga procentandelar (19 i norra Kaukasus och 14 i Ukraina). Fram till november var pressen från myndigheterna i de flesta fall indirekt, och inrättandet av kolchoser mötte motstånd, ofta beväpnat, från kulakerna.

I Smolenskarkiven återfinns en rapport av OGPU:s västra regionsledning för år 1929 som innehåller följande information: ”I distriktet Brjansk i Trubtjevsregionen sårades ordföranden i Tjeljevskys bysovjet allvarligt genom beskjutning ...” Föregående dag hade bysovjetens sekreterare blivit angripen. I byn Smorodnikov i Velikij Luki distriktet, Tsivelskregionen, hade bysovjetens sekreterare mördats den 29 augusti. Dessa attacker mot dem som understödde kollektiviseringen uppgick till tusentals under 1929. I västra regionen skedde 34 terroristangrepp under juli och augusti och 47 i oktober (18 av offren var ordförande och 8 sekreterare i bysovjeterna). I oktober arresterades 122 personer för dessa brott, av vilka hälften var kulaker och resten mellan- och fattigbönder.

Trots rapporterna om de svårigheter som kolchoserna mötte beslöt Kolchoscentr (den centrala kolchosledningen) redan i juni 1929, att målet 8 miljoner hektar av kolchoserna brukad jord skulle nås år 1930. (Mellan augusti och november beslöts i etapper om höjning av siffran till 30 miljoner.) Utan att invänta centralkommitténs möte, vilket alltså skulle ställas inför ett fullbordat verk, publicerade Stalin den 7 november en artikel i *Pravda* där han tillkännagav en omfattande och snabb kollektivisering: ”Den stora förändringens år”. Vi kan i förbigående notera att artikeln publicerades två veckor efter den stora börskraschen som markerade inledningen till 1929 års stora kapitalistiska kris. Stalin ansåg att man under 1929 upplevt en avgörande förändring

⁴ Det högsta nationella ekonomiska rådet krävde antagandet av högre mål än dem som Gosplan satte upp. Den plan som antogs av den sextonde kongressen tog dessa ökningarna med i beräkningen.

⁵ I många avseenden var denna ”kommuna” en föregångare till den kinesiska folkskommunen.

eftersom industrin hade blomstrat som aldrig förut. Detta var inte sant. Verkliga framsteg hade gjorts men de var inte avgörande och inte större än de föregående årens. Vad beträffar ”den radikala vågen bland bönderna” över vilken Stalin var så stolt så existerade den bara i hans tankevärld, vilket med eftertryck klargjorts i ett kollektivt arbete, redigerat av Danilov, som utkom i Sovjet år 1963 (*Samlade texter om jordkollektiviseringens historia i Sovjetrepublikerna*).⁶ Från och med november 1929 kom kollektiviseringen att genomföras på ett auktoritärt och byråkratiskt sätt, där man använde sig av administrativa metoder och ofta även våld. I sin rapport till centralkommittén den 15 november 1929 uttryckte Molotov sin tillfredsställelse med resultaten och föreslog att kollektiviseringen i vissa regioner skulle fullbordas under 1930. Centralkommittén var inte lika entusiastisk, men den vågade inte återta sina tidigare beslut, vilket hade varit detsamma som att medge att Bucharin hade rätt och Stalin fel. Den nöjde sig med att inrätta en permanent kommitté med uppgift att undersöka frågan, vilket var ett sätt att begränsa skadan. Molotov hade tagit sina ansökningar för fakta och deklarerat: ”Landsbygden håller på att vändas upp och ner, ja, den har blivit till ett kokande hav”, men detta var mera ett resultat av partiets vilja än av böndernas. Partiet angrep inte bara kulakerna, vilka ursinnigt slog tillbaka, utan måste även kämpa mot mellanbönderna. Allt eftersom månaderna gick framtvängde partiledningen en allt snabbare ökningstakt. I ett tal den 27 december 1929 lanserade Stalin idén om ”kulakernas likvidering som klass”, därigenom åter ställande partiorganisationerna inför fullbordat faktum. Han förlitade sig till stödet från fattigbönderna och de jordlösa. Definitionen av kulaker var svävande, och många mellanbönder fördes till denna kategori. På detta vis tvingades de flesta bönderna till kolchoserna. Under de tre första månaderna 1930 svepte en terrorvåg över den sovjetiska landsbygden.

Tack vare Smolenskarkivet känner vi fallet med Velikij Luki-distriktet. Den 22 januari röstade den lokala partistyrelsen för att deportera kulakerna. Som skedde över hela sovjetterritoriet indelades dessa i tre kategorier: ”De kulaker som gjort sig skyldiga till kontrarevolutionära aktiviteter skall deporteras liksom de rikaste; vad beträffar de övriga skall deras egendom konfiskeras, men de får stanna i distriktet och skall ges jord att röja.” Ett cirkulär från partistyrelsen av den 12 februari varnade för faran av att använda sådana metoder mot andra bönder, men erkände att detta ofta hade skett. Under de följande dagarna rapporterades många brott. Stalin hade, liksom senare Mao under kulturrevolutionen, släppt lös krafter som knappast kunde kontrolleras. Klasstriderna i byarna förvärrades av personlig bitterhet. Det ”landsbygdens kokande hav” över vilket Molotov var så stolt höll på att skapa ett desperat läge. Panikslagna bönder slaktade sina kreatur. Arbetet på gårdarna utfördes bara delvis och under planera.

Mellanbönderna höll på att ”avkulakeras”. Hela billaster av kulaker deporterades. Miljontals bönder tvingades till kolchoserna, och därefter proklamerades kollektiviseringsplanens seger.

Brigader av arbetare som kommit ut från städerna och inte kände till förhållandena på landet handlade ibland lite hur som helst. En rapport från GPU i västra regionen av den 28 februari 1930 konstaterade att man t o m tog ifrån kulakerna och mellanbönderna deras kläder.

Allt fler arresteringar ägde rum efter initiativ från alla slags tjänstemän, vilket understryks av en GPU-rapport av den 23 februari 1930. Redan den 20 februari varnade centralkommittémedlemmen Rumjantsev (som sedan skulle bli arkebuserad år 1938) alla partisekreterare i distrikten för de talrika ”avvikelser” som hade ägt rum. Det fanns utan tvekan kulaker bland de bönder som fängslats av GPU, och de hade tvivelsutan en antisovjetisk inställning. Med utgångs-

⁶ Denna ståndpunkt har betvivlats, om än på vetenskapligt svaga grunder, av två sovjetiska författare: Voganov (i *Kommunist* nr 3/1966 och *Frågor rörande SUKPs historia*, februari 1968), och Trapeznikov, (i *En historisk erfarenhet för SUKP: förverkligandet av Lenins plan för kooperationen*, Moskva 1965).

punkt från kampen mot kulakerna genomfördes på landsbygden en revolution på ett byråkratiskt och repressivt sätt, vilket inte kunde undgå att resa upp alla bönderna mot sovjetregimen.

Här framträder stalinfenomenet i all sin motsägelsefullhet. Det hade framgått ur klasskampen, vilken den fullföljde på ett sådant sätt att endast repressionen kunde lösa de problem som uppstod. De senare var verkliga, men de krävde annorlunda lösningar. Målen var socialistiska men medlen var inte i socialismens intresse. Framväxten av ett socialistiskt kollektiviserat jordbruk och elimineringen av kulakerna var i sig positiva socialistiska mål — men Sovjetunionen och med den hela den internationella arbetarrörelsen fick betala ett högt pris för det sätt på vilket denna ”revolution” genomfördes. Ur den sovjetiska revolutionen och Stalins politik föddes en socialistisk ekonomi och ett socialistiskt samhälle. Om man inte beaktar detta så misstolkar man världen av i dag. Samtidigt användes totalitära metoder. De tycktes kanske erbjuda en väg som var snabbare, en som gjorde det möjligt att hoppa över vissa steg — men granskar man deras konsekvenser inser man hur skadliga de var och i hur stor grad Sovjetunionen fortfarande lider av dem, åtminstone indirekt. På grund av de förluster i människoliv, den materiella skada och de politiska och ideologiska problem som de orsakade, bildade de den längsta vägen att bygga socialismen på och var alltså inte den genväg som de föreföll att utgöra. Svårigheterna att förstå det motsägande i stalinfenomenet har varit en prövosten för många analytiker. Å ena sidan byggdes socialismen, ett faktum som förnekats av många författare. Å den andra byggdes den på ett sätt som ofta var barbariskt och despotiskt, vilket gjorde socialismen förhatlig för alla dem som vill ha varken barbari eller despoti. Många antingen förnekar att de förändringar som orsakades var socialistiska till sin karaktär eller indentifierar socialismen med stalinfenomenet, som vore kombinationen en oundviklig nödvändighet oberoende av tid och plats. Men om vi undersöker dessa motsägelser noggrant kan vi bättre bedöma den historiska och därmed specifika karaktären hos stalinfenomenet, vilken var produkten av en specifik tid och plats.

Den 1 mars 1930 hade 14.246.000 gårdar ”beslutat” att ansluta sig till en kolchos. Den 2 mars publicerade *Pravda* en lång artikel av Stalin som gick ut på att stanna upp revolutionen på landsbygden. Stalin påminde sina läsare om att bönderna skulle ansluta sig till kolchoserna ”av egen fri vilja”, och fördömde ”dessa störningar, dessa byråkratiska påbud inom kollektivrörelsen, dessa otillständiga hot mot bönderna.” (*Leninismens problem.*) Han argumenterade mot överdrifter, t ex dem som begåtts av personer som när de skulle organisera en artel startade med att ta ner kyrkklockorna. ”Ta ner kyrkklockorna — tänk så r-r-revolutionärt!” (aa.) Inför katastrofen försökte han att tygla de krafter som han släppt fria.

Överdriften försvann på några veckor. Den 1 maj 1930 fanns det mindre än sex miljoner (5.999.000) hushåll i kolchoserna, dvs en minskning med 8.247.000 jämfört med mars samma år, vilket betyder att åtminstone så många bönder hade tvingats till kolchoserna. Detta ger en föreställning om det tvång som bönderna hade blivit underkastade.

Trots detta förändrades inte partiets jordbrukspolitik under de följande månaderna. Påtryckningarna blev mer diskreta men de fortsatte. Antalet gårdar som hörde till kolchoserna ökade snabbt:

Kolchoshushåll

1 maj 1930	5.999.000
2 februari 1931	8.250.000
10 juli 1931	13.839.000
1 november 1931	15.000.000 (inom 230.000 kolchoser)
1933	15.258.000
1934	15.717.000 — det vill säga 71.4 procent av alla hushåll

Boskapsuppfödningen befann sig i ett katastrofalt läge på grund av att bönderna slaktat ut stora mängder boskap.

Boskap (miljoner djur)

	1929	1933
Nötboskap	67,1	38,6
Hästar	30,7	16,6
Får och getter	146,9	50,6
Svin	20,3	12,2

1930 års skörd hade inte varit dålig men den år 1931 var inte god, och 1932 års var uppenbarligen helt katastrofal.

Likvideringen av kulakerna fortsatte efter mars 1930. I Roslav i Smolenskregionen inledde man den 15 februari 1931 förberedelser för att deportera kulakerna till Sibirien. 33 familjer deporterades. Detta oroade emellertid bönderna, som var rädda för att bli betecknade som kulaker. Den 27 mars 1931 samlades 2.202 personer (437 familjer) till Roslavs omflyttningscentrum. Man kan förstå att Sovjet under vintern 1932-33 var på randen till en ekonomisk katastrof lika omfattande som den år 1922, och att det faktiskt även rådde hungersnöd i vissa regioner. Det var inte alls fråga om de tio miljoner döda som Lewin talar om (*Russian Peasants and Soviet Power*, 1961), men livsmedelsproblemet ledde även till en nedgång i födelse- och en uppgång i dödstalen.⁷ Slutligen blev man under många år tvungen att upprätthålla en sträng ransonering i städerna.

Trots de omständigheter som rådde vid deras tillkomst blev kolchoserna centra för teknisk utbildning och stimulans, vilket befrämjade den kulturella revolutionen på landsbygden. Inrättandet av traktorstationer spelade en viktig roll. År 1930 antogs mönsterstadgar för kolchoserna som gjorde *artel* till den organisatoriska modellen — varje kolchos valde sin egen ordförande (men partiorganisationen nominerade honom) och kolchosens medlemmar betalades enligt ett ”dagsarbets”-system.⁸ Principen om kollektivisering skall inte ifrågasättas utan det tvång som — tvärt emot Sovjetregimens egentliga principer — användes för att skapa dem. Det skulle ta många år för det sovjetiska jordbruket att komma över problemen. — Liksom på så många andra områden hade Stalin ifråga om jordbruket egna idéer som han tvingade igenom. Den snabba utvecklingen av produktivkrafterna skulle genomföras på ett planerat sätt och utgå från tungindustrin. Detta var vad Stalin kallade ”metallinjen” som kontrast till ”textillinjen”, dvs en tillväxt av industrins konsumtionsvarusektorer. Stalin nöjde sig emellertid inte med detta. På sitt auktoritära sätt framtvungade han mål som det inte fanns någon möjlighet att uppnå.

Kommunister som Sabsovityj (*Sovjetunionen om tjugo år*, *Sovjetunionen om tio år*) kom med galna idéer som utan tvivel influerade Stalin och andra ledare. Det var Sabsovityjs avsikt att nå upp i jämnhöjd med USA år 1936. De mål för femårsplanen som Stalin hade genomdrivit skrevs upp för varje månad. Vid den sextonde kongressen uppställde han målet 17 miljoner ton stål och 45 miljoner ton olja. Det gjordes verkliga framsteg tack vare arbetarnas uppoffringar, den högre investeringsnivå som blev möjlig genom den ökade exploateringen av bönderna, den socialistiska tävlan och den centraliserade planeringen. Industriproduktionen ökade med 19,2 procent om året enligt den sovjetiska statistiken (utan tvivel en överdrift) och med 13,3 enligt den ryskfödde amerikanske historikern Jasny. Låt oss gå med på en ökning med 15-16 procent om året, vilket

⁷ Sovjetunionens befolkning uppgick till 165.700.000 personer år 1933 och 170.500.000 år 1939. Ökningen borde ha varit 3 miljoner om året, dvs totalt 18 miljoner. Den var emellertid endast 5 miljoner. Bristen på 13 miljoner berodde på en nedgång i födelsetalet, på följderna av 1933 års brist och Stalinterrorn. Det är på nuvarande ståndpunkt svårt att ange siffror för dessa olika faktorer.

⁸ ”Dagsarbete”: värdet av ett standarddagsverke i ett visst jordbruksarbete.

inte är illa.

	<i>Kol</i>	<i>Elektricitet</i>	<i>Stål</i>	<i>Olja</i>
1928	35,5	5 5	4,5	11,6
1932	64,4	13,5	4,5	28,6

(Elektricitet i miljoner kWh, det övriga i miljoner ton.)

Stora centra för järn och stål liksom dammar växte upp i Ural (Magnitogorsk) och Ukraina, kanaler och stambanor byggdes och nya kol- och oljefält öppnades (Dnjeprostroj, Turksib, Vita Havskanalen osv). Nya städer som Kutznetsk växte upp, och i några av de gamla städerna växte befolkningen språngartat. Sovjetunionen täcktes med byggplatser — man startade med att bygga 1.500 nya stora fabriker, av vilka de flesta kom i drift under den andra femårsplanen. Inte desto mindre stannade allt detta långt under de mål som fastställts av Stalin och hans ekonomer.

Siffran 17 miljoner ton stål nåddes inte förrän 1939. Utopi och önsketänkande krossas alltid mot verklighetens murar liksom vilseledande löften om ouppnåeliga mål. Stalin gjorde alla försök att dölja verkligheten genom att manipulera med siffrorna. Med undantag för vissa allmänna siffror som framräknats på ett sätt som inte kunde avslöjas och därmed misstänkliggöras, offentliggjorde Stalin från och med nu enbart jämförande statistik. Även om den var användbar på många sätt hanterades den av den centraliserade planeringen på ett sätt som förstärkte den redan avsevärda byråkratin. Antalet statstjänstemän ökade starkt och närmade sig en improduktiv nivå. Heltids-sysselsatta partiarbetare och funktionärer inom statsapparaten åtnjöt ofta materiella, politiska och intellektuella fördelar, vilket gav dem vissa privilegier jämfört med folket. Det skulle emellertid stå i strid med fakta att tala om en ny klass av ”priviligierade” byråkrater, vilket vissa trotskister gjorde på trettioalet och senare.⁹

Stalins auktoritet växte allteftersom åren gick. År 1929 existerade redan de institutioner och mekanismer som skulle ge stalinfenomenet dess tragiska dimensioner, men fortfarande saknades den kraft som kunde sätta dem i rörelse. Från och med 1929 beslutade Stalin allt utan konsultationer. Han började ställa partiets ledande organ inför fullbordat faktum, att göra dem till instanser som registrerade och verkställde hans politik. Sovjetunionens politiska historia fram till slutet av år 1934, dvs fram till mordet på Kirov, är ingenting annat än en lång serie, tyvärr misslyckade, försök att återupprätta ett kollektivt ledarskap inom partiet genom att begränsa ”Genseks” maktbefogenheter.¹⁰

Kulten av Stalin hade gradvis brett ut sig över Sovjetunionen. Hans porträtt återfanns överallt utanför och innanför offentliga byggnader. Tidningarna började att höja hans förtjänster till skyarna. Vid Stalins femtioårsdag år 1929 utgav statsförlaget en samling artiklar av ledande partimedlemmar. Den 21 december 1929 ägnade hela den sovjetiska pressen åtskilliga sidor åt Stalin, och celebrerade hans födelsedag med överdrivna hyllningar, kompletterade med foton. Hans ”vapenbröder” citerade honom ständigt i sina artiklar och tal. De flesta av vänsteroppositionens ledare hade anslutit sig till honom i kampen mot kulakerna och uppbygget av socialismen. Endast den landsflyktige Trotskij fortsatte att bekämpa Stalin, men han var ensam och föga effektiv. Även högeroppositionen stödde Stalin. Vid den sextonde kongressen i juni/juli 1930, medan kollektiviseringens tragedi pågick, förekom inte en antydning av kritik mot honom.

⁹ Företeelsen byråkrati får inte förväxlas med existensen av en byråkratisk klass. Direktörsposter var inte ärftliga och innehades heller inte på livstid. Det finns ingen grupp människor som intar samma ställning i produktionsprocessen och kapitalcirkulationen, och det existerar ingen samhällelig reproduktion av ledande grupper.

¹⁰ Generalsekreterare. ”Gensek” var vid denna tid det vanliga smeknamnet på Stalin, som var generalsekreterare i SUKP.

Han gjorde allt större bruk av OGPU. Organisationen hade t ex hållit ett öga på Bucharins aktiviteter under 1928-29 års händelser, den ledde avkulakiseringen och massdeporteringen av hundratusentals bönder, och den organiserade slutligen de första stora Moskvarättegångarna, dem mot "sabotörerna". Till skillnad från 1936-38 års rättegångar var här syftet att angripa icke-kommunistiska experter och bevisa existensen av en väldig utländsk komplott som hade till syfte att "sabotera" den sovjetiska ekonomin. Stalin utgick från det faktum att det hade förekommit komplotter mot Sovjetunionen, men hans avsikt var utan tvekan att förklara de ekonomiska svårigheterna som orsakade "den utländska imperialismen och systemets inhemska fiender". Dessa existerade naturligtvis, men det sätt på vilket de rättegångar som inleddes år 1928 organiserades förebådar alltför mycket dem som riktades mot kommunistiska ledare under perioden 1936-38, för att man inte skall frestas att föra dem till samma kategori, särskilt som samma poliser och jurister var involverade. En stor del av vittnesmålen visar att arrangemanget var detsamma.¹¹ Den första rättegången, mot ingenjörerna från Sjachtij, ägde rum år 1928. Det handlade om gruvingenjörer som enligt anklagelserna skulle ha saboterat kolproduktionen i Donbassdistriktet. Man använde sedan samma undersökningsmetoder som i de stora Moskvarättegångarna. OGPU utövade fysisk, psykisk och moralisk tortyr. Dessa rättegångar inledde en våg av terror mot borgerliga experter. 1930 hade vi rättegången mot "de arbetande böndernas parti". De huvudanklagade var den framstående ekonomen Kondratjev och en mängd andra ekonomer och jordbruksexperter, som dömdes i hemliga rättegångar. Mot årets slut skedde den stora offentliga rättegången mot industripartiet, "Prompartia", där bl a åtta högt uppsatta vetenskapsmän och administratörer anklagades för att saboterat den sovjetiska ekonomin i samarbete med de vita gardena och den franska regeringen.

Ordförande i domstolen var Andrej Vysjinskij och åklagare Krylenko (som några år senare sköts på Stalins order). Domarna grundades på paragraferna 3, 4 och 6 i den år 1926 antagna strafflagen för RSFSR. I rörande samförstånd erkände de anklagade sig skyldiga och gav en mängd detaljerad information om sina sabotagehandlingar och internationella kontakter. Det är praktiskt taget säkert att dessa bekännelser var resultatet av påtryckningar och en utbredd, varierad tortyr som de anklagade fått utstå, men inom många kretsar blev de trodda — särskilt inom den internationella kommunistiska rörelsen — på grund av den sjuka antisovjetism som de kapitalistiska länderna utvecklade. Den huvudanklagade, föreståndaren för det termodynamiska institutet Ramzin, gjorde en ljudlig självkritik. De enda bevis som förekom i denna rättegång var faktiskt de anklagades bekännelser. Den store sovjetiske historikern Tarle anklagades för att vara tilltänkt utrikesminister i en vit regering. Han arresterades och uteslöts ur vetenskapsakademien, men frisläpptes en kort tid därefter. Fem av de anklagade, däribland Ramzin, dömdes till döden men benådades sedan, eftersom de var "brottslingar som blivit ofarliga genom att de bekänt och ångrat sina handlingar".¹²

I januari 1931 ägde rättegången mot mensjevikernas fackföreningsbyrå rum. Bland de anklagade var Groman, en av ledarna för Gosplan och en ekonom av högsta kvalitet, Suchanov, en f.d. mensjevik i vilkens hem det avgörande sammanträdet med bolsjevikernas centralkommitté hade ägt rum inför okotberrevolutionen, och ett stort antal andra ekonomer. Alla erkände inte bara att de hade försökt att återupprätta ett mensjevikparti i Sovjet, utan även att de hade stämplat

¹¹ Särskilt de som anförs av Roy Medvedev i *Let History Judge*.

¹² De anklagades bekännelser var så mycket mera trovärdiga som den franska regeringen och generalstaben under många år intog en antisovjetisk hållning. År 1919 intervenerade man i Odessa. Från 1919 till 1921 hjälpte man Wrangel, Koltjak och Polen. År 1940 förberedde man ett militärt ingripande i Petsamo och en luftattack mot oljekällorna i Kaukasus. Stalin arrangerade alltid sina rättegångar med en stor politisk slughet som skulle göra de anklagades bekännelser trovärdiga.

tillsammans med ”industripartiet” och ”bondepartiet”, vilka varit föremål för de tidigare rättegångarna. De erkände t o m att de varit i kontakt med den kommunistiska oppositionen i Sovjet. Som en följd av detta blev Rjazanov, föreståndare för Marx-Engels-Lenin-institutet, föremål för misstankar, och Stalin kunde ta från honom hans befattning och avlägsna honom långt från Moskva.

Alla dessa rättegångar gjorde många misstänksamma mot intellektuella, höga administratörer och experter. Stalin företog drastiska inskränkningar inom många statliga aktiviteter och gjorde alla tänkbara ansträngningar för att få de kommunistiska intellektuella fogliga. De drabbades av massrepressionen redan år 1930, och från den tiden var alla forskare strängt övervakade av myndigheterna. All frihet att företa forskning eller skapande arbete förkvävdes. Inom historien kritiserades Jaroslavskij för sin historia om SUKP, och den viktigaste måltavlan blev Prokovskij som befanns ”skyldig” till att ha misskrediterat Rysslands förflutna genom att ha påvisat den ryska imperialismens ursprung.

År 1931 skrev Stalin själv ett brev till tidskriften *Den proletära revolutionen* med anledning av att redaktionen publicerat en alltför berömmande artikel om Rosa Luxemburg. ”Jag tror att de frestades att slå in på den ruttna liberalismens väg, vilken till viss grad brett ut sig bland vissa bolsjeviker ... Det förhåller sig så att trotskismen utgör förtruppen till den kontrarevolutionära bourgeoisie som bekämpar kommunismen ... Trotskismen är den kontrarevolutionära bourgeoisie förtrupp. Det är därför som en liberal hållning gentemot trotskismen innebär en till brottslighet gränsande dumhet, en som gränsar till förräderi mot arbetarklassen.”

Denna text är högst avslöjande och karaktäristisk för det sätt på vilket Stalin argumenterade.¹³ Den kontrarevolutionära borgarklassen bekämpade och önskade tillintetgöra Sovjetunionen. Stalin utgick ofta från korrekta ställningstaganden; det är ett av skälen till att han så länge lyckades bedra så många välmenande personer, särskilt utomlands. Och Stalin tillade: trotskismen kritiserar Sovjet och SUKP, vilket var endast delvis sant, ty i februari 1930 skrev Trotskij: ”Sovjets utvecklingsframgångar har fått en världsomspännande historisk betydelse. De socialdemokrater som inte ens försöker att uppskatta den takt i vilken den sovjetiska ekonomin förmått att utvecklas förtjänar inget annat än vår vrede. Takten är varken jämn eller säker, men den skänker ett praktiskt bevis på den väldiga potential som ligger inneboende i de ekonomiska metoder som socialismen tillämpar.” Det är riktigt att han, förblindad av sina egna personliga känslor, inte hade insett den grundläggande motsättningen inom stalinfenomenet. Trotskij höll blicken stadigt riktad mot den franska revolutionens historia och tänkte fortfarande på Thermidor — men han förstod inte att Thermidor var en förlängning av den borgerliga revolutionen med andra metoder, i andra former och även med andra personer. Bonaparte konsoliderade den borgerliga revolutionen på samma sätt som Stalin genomförde den socialistiska. Det var för att de insåg detta och inte av karriärism eller rädsla som de flesta av Trotskijs bundsförvanter hade anslutit sig till partiets politik. Preobrazjenskij, Muralov, Pjatakov, Smilga, Sosnovskij, Smirnov, Antonov-Ovsejenko och Radek liksom Zinovjev, Kamenev och flera tusentals deporterade före dem återvände till Moskva och gavs viktiga uppdrag i partiets och statens organ.

Detta hindrade inte Stalin från att fortsätta sin argumentering: 1) Borgarklassen vill tillintetgöra Sovjetunionen. 2) Trotskij kritiserar Sovjet. 3) Trotskij är borgarklassens spjutspets. 4) De som är alltför mjuka mot trotskismen hjälper Trotskij och därmed borgarklassen ... Här ser vi uppkomsten av flera teman som skulle användas i massrepressionen från 1935 och framåt, vilket Stalin hade förebådat redan år 1928 när han hade deklarerat: ”Ju längre fram vi kommer, desto

¹³ Vi måste betänka att trotskismen av år 1931 inte var densamma som i våra dagar, när den utmärks av antisovjetism och en dogmatisk, tillbakablickande strategi.

starkare blir motståndet från de kapitalistiska elementen och desto hårdare blir klasskampen.”

Inom filosofin kritiserade Stalin de röda professorernas institut och tidskriften *Under marxismens banér* liksom filosoferna Sterns och Deborins arbeten. Från år 1930 började han att direkt ingripa på litteraturens område, utdelade beröm och kritik. Han avskaffade alla oberoende litterära sammanslutningar som ännu existerade och alla förlagskooperativ. År 1929 lät han starta det sovjetiska författarförbundet för att bättre kunna övervaka det litterära livet, och 1932 gavs detta monopol på att organisera författarna.

Det vore emellertid oriktigt att tro att Stalin inte stötte på något motstånd inom partiet och dess ledning. Hans auktoritet var naturligtvis stor. Bucharin och Tomskij hade inte varit medlemmar av politbyrån sedan november 1929 och uteslutningen av Rykov hade endast blivit uppskjuten. Mot slutet av år 1930 avlägsnades Rykov från politbyrån och ersattes som ordförande i folkkommisariernas råd av Molotov. Trots detta var emellertid politbyrån och centralkommittén långt från att tilldela Stalin obegränsad makt. Han kunde fortfarande inte agera som han ville. Molotov och Kaganovitj var naturligtvis hans ständigt lojala supportrar, men alla de övriga ledarna innebar fortfarande ett hot mot honom. Ett antal av partiets ledare, kanske tio flertalet, ansåg det troligen önskvärt att avlägsna Stalin från hans post, men på grund av den despotiska makt som han hade var detta redan svårt att genomföra.¹⁴ I det tillstånd som partiet befann sig i var det svårt att använda demokratiska metoder, och Stalin hade hursomhelst ingen avsikt att böja sig för sådana. Han hade makten och var beredd att bredda basen för sin diktatur, vilket visas av hans attityd från år 1935 och framåt. När den stalinska terrorn inleddes var det några ledande kamrater som försökte att motstå den, men Stalin och OGPU var på sin vakt och höll sig informerade om de hemliga sammanträden som innebar ett hot mot generalsekreteraren. Sålunda uteslöts i december 1930 Sirtsov (suppleant i politbyrån och ordförande i folkkommisariernas råd i RSFSR) och Lominadze (medlem av centralkommittén och sekreterare i den transkaukasiska partistyrelsen) ur centralkommittén därför att de i en privat konversation påstods ha gjort upp en komplot mot Stalin. I brott mot partiets stadgar togs detta beslut av politbyrån och kontrollkommissionens medlemmar. Fallet Rjutin var mera allvarligt. Denne var sekreterare i ett partidistrikt i Moskva, tidigare medlem av centralkommittén och tycks verkligen ha organiserat en komplot för att avlägsna Stalin. År 1932 satte han upp en hemlig organisation vars medlemmar inkluderade Uglanov, tidigare partisekreterare i Moskva och medlem av politbyrån fram till 1929. Man hade tydligen tagit kontakt med Zinovjev och Kamenev. Rjutin lade fram ett manifest där han krävde en långsammare industrialisering liksom ett återupprättande av det kollektiva ledarskapet i partiet. Rjutin och åtskilliga andra ledare arresterades, stöttes ur partiet och tvangs att lämna Moskva. Samma öde drabbade Zinovjev och Kamenev liksom Smirnov, Preobrazjenskij och andra ledande kamrater.

Stalin kunde emellertid inte förstärka terrorn så som han ville. Ställd inför de ekonomiska problem som Sovjet upplevde år 1932 trodde han att en massiv terror var den enda metoden att rädda sin politik. År 1929 lyckades han, uppenbarligen för första gången, att få en bolsjevik avrättad. Den man det gällde var en underlig figur vid namn Blumkin, en f d vänstersocialrevolutionär som deltagit i mordet av den tyske Moskvaambassadören, greve von Mirbach, i juli 1918. Han hade därefter anslutit sig till bolsjevikerna och blivit agent åt tjekan (sedermera GPU). År 1929 hade han rest till Konstantinopel och samtalat med Trotskij, som gett honom ett budskap med hem till Sovjet. Radek angav honom, och Blumkin blev arresterad och skjuten. År 1932 ville Stalin gå vidare och dränka all opposition mot sin makt och sin politik i blod. Politbyrån och centralkommittén vägrade att släppa terrorn lös och OGPU självt var tveksamt. Stalin medgav

¹⁴ Det är därför som han lät avrätta de flesta av dem under massrepressionen 1936-38.

själv detta längre fram i det berömda telegram som han sände till politbyrån den 25 september 1936: ”Jagoda har gett definitivt bevis på att han var oförmögen att avslöja Trotskij-Zinovjevgruppen. OGPU ligger fyra år efter med detta fall.”

Nikolajevskij, en mensjevnik som emigrerat till USA och som var svåger till Rykov, hade tillfälle till långa samtal med Bucharin när denna besökte Paris mellan februari och april 1936. Han ger en redogörelse i en år 1938 i London publicerad artikel, *The Letter of an Old Bolchevik*. Enligt denna källa, vilkens sanningsenlighet officiellt har styrkts på många punkter av den tjugonde partikongressen och senare, var Stalin i minoritet inom politbyrån när han föreslog en stor offentlig rättegång mot Rjutin, vilken han ville ha avrättad. Kirov och Rudzutak opponerade sig energiskt mot ytterligare repressiva åtgärder, som denna gång skulle riktas mot bolsjeviker. Ordjonikidze, Kossior och Kalinin stödde dem, Vorosjilov och Kujbysjev tvekade. Endast Molotov och Kaganovitj var helt ense med Stalin. I sitt sammanträde mellan den 28 september och 2 oktober 1932 fördömde centralkommittén Rjutin och hans anhängare för att ha velat återinföra kapitalismen samt hjälpa borgarna och kulakerna.

En annan ”oppositions”-grupp upptäcktes i januari 1933 och dess medlemmar arresterades. De inblandade var Smirnov, Eismont (folkhushållningskommissarie), Tolmasjev (kommissarie för transporterna) och åtskilliga höga administratörer inom jordbrukskommissariatet. Rykov, Schmidt och Tomskilj, ledare för ”högeroppositionen”, anklagades för att ha ”uppmuntrat dem i deras subversiva aktiviteter”. Den 5 november 1932 begick Nadesjda Allilujeva, Stalins andra hustru, självmord i ett ögonblick av depression, vilket enligt en mängd vittnen hade orsakats av hennes avsky inför de metoder som hennes man använde.

År 1932 och i början av 1933 vidtogs även åtgärder mot ledarna för de kommunistiska partierna i unionens republiker. Stalin kallade dem för ”borgerliga nationalister” därför att de opponerade sig mot hans centraliserande och rysknationalistiska politik. I Ukraina blev det en rättegång mot ett påstått ”Förbund för Ukrainas befrielse”. Det verkliga målet för denna rättegång var att angripa Skrypnik, en ukrainsk bolsjevikedare som hade stött Lenin under 1922-23 års debatt om de nationella frågorna. Många arresterades på universiteten och Skrypnik begick självmord år 1933. I Armenien avskedades många ledare, bland dem N Stepanian, den armeniska republikens kommissarie för undervisningsfrågor. Liknande utrensningar skedde i de centralasiatiska republikerna. Terrorn utövades redan mot ett stort antal bönder av vilka långt ifrån alla var kulaker. Nya lagar fogades till repressionens arsenal. Den 7 augusti bestämdes straffet för stöld av kollektiv egendom till minst tio års straffarbete, och straffet för blotta hotet mot en kollektivjordbrukare — för att få honom att lämna kolchosen — skulle bli mellan fem och tio års straffarbete. Straffet för illegal slakt var två års fängelse. Som ett resultat började tvångsarbetslägren och -zonerna i Sibirien att fyllas med hundratusentals människor. Två texter visar oss omfattningen av den massrepression som riktades mot bönderna. De finns båda i Smolenskarkivet. Det ena är ett brev undertecknat av Molotov och Stalin och daterat den 8 maj 1933, och det andra ett cirkulär från centralkommittén och den centrala kontrollkommissionen daterat den 25 maj. Där står t ex: ”Den centrala kontrollkommissionen har informerats om att ett stort antal personer fortfarande arresterats lokalt och att den lagliga repressionen genomförs i mycket stor skala ...” Det är visserligen sant att centralkommittén i januari 1933 hade beslutat att avsluta repressionen och inte att intensifiera den. Zinovjev, Kamenev, Preobrazjenskij och andra ledare återvände från deporteringen och repressionen mot bönderna minskade. Utan att gå så långt som att stoppa tvångskollektiviseringen och utan att uppge målet om en snabb industrialisering hade centralkommittén beslutat att slå till reträtt en smula inför livsmedelskrisen och det allmänna missnöjet. Som det var hans vana i sådana fall hade Stalin hängt med och ändrat riktning med sådan entusiasm att han själv föreföll att ha kommit på förändringen.

I början av år 1933 hade han så mycket mera skäl att vara blygsam eftersom resultaten av hans politik knappast var lysande. Trots att kommunkéerna tillkännagav att de höga mål som satts av Stalin blivit uppfyllda, tycktes resultaten av den första femårsplanen ha varit klena. Inom jordbruket var livsmedelskrisen allvarlig. Utomlands hade Hitler just övertagit makten i Tyskland (den 30 januari 1933). Det kan inte råda något tvivel om att detta var ett område på vilket Stalin hade ett stort ansvar. Från och med år 1928 hade Komintern, som stod under SUKP:s överhöghet, koncentrerat sina attacker mot den andra socialistinternationalen, och i Tyskland kämpade kommunistpartiet lika hårt mot socialdemokraterna som mot nazisterna. De hade inte insett nazismens nya och brottsliga natur. De tyska socialdemokraternas politik hade naturligtvis bidragit till att fördunkla fakta. De tyska kommunisterna kunde ännu minnas hur den tyska revolutionen hade krossats av trupper under kommando av den socialdemokratiske inrikesministern Noske. De mindes Weimarrepublikens tillkomst och socialdemokraternas ofta konservativa och antikommunistiska politik på tjugotalet. De läste fortfarande socialdemokraternas kommunkéer som placerade kommunister och nazister i samma kategori. Det tyska kommunistpartiet och Komintern var inte förmögna att inse den verkliga faran, vilket de borde ha gjort.

Stalin stod fast vid sin formulering från år 1924: ”Fascismen är en borgarklassens militanta organisation som bygger på socialdemokratins verksamma stöd. Objektivt sett är socialdemokratins fascismens vänstra flank ... dessa organisationer står inte i konflikt med varandra, de är komplementära. De utgör inte två poler, de är tvillingar.” Mot bakgrund av vad som hände i Frankrike år 1934 måste Komintern följande år lansera det enda tänkbara slagordet och stödja den enda strategin som tycktes kunna spärra vägen för nazismen och andra slag av fascism, nämligen ”demokrati eller fascism”. Det alarmerande läget för den sovjetiska ekonomin i början av år 1933 och Hitlers seger i Tyskland fick det ryska kommunistpartiet att under 1933-34 något modifiera sin politik. Inom landet blev målen för den andra femårsplanen långt mindre ambitiösa än för de fem första åren, och investeringarna var mycket lägre.¹⁵ Naturligtvis hade inget grundläggande förändrats. Arbetarna måste fortfarande ha en arbetsbok (införd år 1931) och kunde inte lämna fabriken utan tillåtelse. Frånvaro och dåligt arbete bestraffades strängt, men samtidigt sprang nya fabriker upp över hela landet, och hundratusentals insatsarbetare sparade inga ansträngningar när det gällde att förbättra arbetets kvalitet och därmed produktiviteten. Vad beträffar kollektivjordbrukens medlemmar fick de i etapper rätt att odla sitt eget jordstycke och föda upp sina egna kreatur. Utan att överge den kollektivisering som redan uppnåtts vågade sovjetledarna verkligen inte uppmuntra fortsatt kollektivisering, och de manövrerade de befintliga verktygen med en ny flexibilitet. 1933 års skörd om 898 miljoner centner räddade landet från hungersnöd. Zinovjev, Kamenev och de övriga deporterade inom oppositionen kom åter hem från Sibirien. Koncentrationslägren tömdes delvis, vilket framgår av centralkommitténs cirkulär från maj 1933 och det av Stalin och Molotov undertecknade brevet. Detta förhindrade inte nya arresteringar av parti- och statsfunktionärer. T ex blev år 1933 35 tjänstemän i inrikesdepartementet arresterade och skjutna. På utrikespolitikens område hade Sovjetunionen nyligen sagt upp alla ekonomiska och militära klausuler i Rapallofördraget med Tyskland.¹⁶ För Sovjets räkning lade Litvinov fram en djärv plan för nedrustning och anhöll om medlemskap i Nationernas Förbund, vilket bifölls i september 1934. Även litteraturen tycks ha fått större frihet i början av det året.

¹⁵ Den för den andra femårsplanen planerade årliga tillväxttakten var 16 procent, vilket skall jämföras med den första planens 21. Investeringarna var också lägre (19,5 procent av nationalinkomsten jämfört med 24).

¹⁶ Mellan åren 1922 och 1934 fanns det tyska militärbaser och även vapenindustrier (Krupp) i Sovjetunionen. Tyskarna hade använt denna metod för att kringgå de klausuler i Versaillesfreden som förbjöd dem att ha en armé på mer än 100.000 man. (Se G Castellans arbete, *Le réarmement clandestin du 3e reich.*)

Fortfarande existerade dock de grundläggande institutioner som givit upphov till stalinfenomenet utan någon egentlig förändring. Det var bara så att läget inte var gynnsamt nog att låta det blomma ut för fullt, och att det löpte risk att besegras så länge det inte var fullt utvecklat, ett faktum som Stalin var medveten om. Han drog sig därför tillbaka, bidade sin tid och vidtog förberedelser. SUKPs sjuttonde kongress i januari 1934 utmärktes av denna tveksamhet, men redan vid slutet av året, i samband med mordet på Kirov, skulle läget klarna. Sedan skulle stalinfenomenet bryta igenom alla begränsningar.

Stalinismens triumf

Om man går efter skenet, dvs efter de officiella talen, gick SUKP:s sjuttonde kongress som Stalin önskade. Alla talare höjde honom till skyarna. Ändå skulle 1.108 av de 1966 delegater som var närvarande när kongressen öppnades i Kremls stora kongresshall den 26 januari 1934 dö på hans order under de följande åren, och detta antal inkluderade 98 av de 139 medlemmarna i centralkommittén som valdes på kongressens sista dag. Låt oss frammana bilden av denna hall med de röddraperade väggarna, de dekorerande porträtten och det dominerande podiet. Denna dag hade historien stämt träff med historien.

Det stenografiska referatet visar att ”kamrat Stalins entré hälsades med en lång applåd”. Delegaterna stod upp och ropade ”hurra” och ”länge leve kamrat Stalin”. Molotov talade några minuter och lämnade sedan över till Chrusjtjev, en av de yngre medlemmarna i ledningen, vice sekreterare i Moskvaregionen, densamme som tjugo år senare skulle göra slut på kulten av Stalin.

Chrusjtjev presenterade presidiet. Stalin gick upp i talarstolen och läste upp en lång rapport vari han prisade den första femårsplanens resultat och skisserade huvudlinjerna i den andra. På podiet befann sig: Kirov (mördad mot slutet av året), Ordjonikidze (som begick självmord år 1935), Kujbysjev (som dog under mystiska omständigheter samma år), Rudzutak (ordförande i den centrala kontrollkommissionen, arkebuserad år 1938), Kalinin, Sovjetunionens president, Vorosjilov, Röda arméns ledare, Kossior (skjuten år 1938), Postysjev (skjuten år 1938), Eiche (skjuten år 1940), Petrovskin (som skulle mista sin befattning), Sjdjanov och Mikojan samt Stalins båda trogna bundsförvanter Kaganovitj och Molotov.

Nere i hallen lyssnade delegaterna uppmärksamt. Man kunde märka Jagoda, chef för OGPU (skjuten år 1936), hans efterträdare Jezov (skjuten år 1938) och dennes ersättare Beria (skjuten år 1953 som den första akten i avstaliniseringen). Intill fanns bolsjevikveteranerna som hade grånat under många år av fängelse, landsflykt och deportering, Lenins följeslagare: Zinovjev, Kamenev, Bucharin, Tomskij, Preobrazjenskij, Radek, Rykov och Pjatakov. De yngsta delegaterna betraktade det gamla gardet med intresse och oro. Frånvarande var bara Trotskij, som befann sig i exil. Sjuttio års historia hade strålat samman på denna kalla januaridag år 1934. Utanför stod kölden hård. I sitt mausoleum skyddades fortfarande Lenins balsamerade kropp av en vaktstyrka enligt en redan väletablerad ritual. Det hade kommit dussintals av utländska delegater, ledare i Komintern och sekreterare i (ofta underjordiska) kommunistpartier. ”Segrarnas kongress” tog sin början. Det är omöjligt att inte känna djup rörelse inför tanken på det sorgliga öde som väntade dessa delegater, som representerade ett helt folk och en hel epok. De hade redan genomgått många prövningar, men inget som liknade det som framtiden höll i beredskap åt dem: den stalinska terrorn, det andra världskriget, återuppbyggnaden.

Det faktum att alla de forna medlemmarna av oppositionen med undantag för Trotskij var närvarande vid kongressen är kännetecknande för de motsättningar som rådde år 1934 Ännu mera betecknande var att delegaterna uppmärksamt lyssnade till dessa forna oppositionsmän. Visserligen fördömde Stalin kraftigt trotskismen i i sin rapport men han angrep inte de närvarande, av vilka några just hade återvänt från sin andra förvisning. Man känner att det verkligen rörde sig om en partienhetens kongress, och att man antagit en kompromiss för att undvika en debatt som från endera sidan skulle ha hotat denna enhet. Märkligt nog nämner Isaac Deutscher knappast den sjuttonde kongressen, trots att han var en känslig historiker som sysslade med Trotskij och Stalin. Endast Roy Medvedev ägnar den några sidor i *Let History Judge*.

Dessutom saknade de tal som hölls av de forna oppositionsmedlemmarna, vilka alla skulle

likvideras under perioden 1936-38, inte sitt intresse. Bucharin inledde t ex med en hyllning till Stalin och en personlig syndabekännelse som kunde få en att le om den inte var så tragisk. ”Betingelserna för vårt partis seger har varit för det första den korrekta linje som utarbetats av centralkommittén och kamrat Stalin, för det andra det modiga och ihärdiga genomförandet av denna linje samt, för det tredje, det skoningslösa krossandet av oppositionsgrupperna och särskilt av huvudfaran, högeroppositionen, just den grupp som jag själv tillhört.” Om Stalin sade Bucharin att denne var ”den bästa representanten för och viktigaste pådrivaren bakom den linje som ledde till seger i den inre partikampen genom att ta Lenins politik till rättesnöre”. Enligt Bucharin var Stalin ”inkarnationen av partiets själ och vilja, dess ledare, dess vägvisare i teori och praktik”. Därefter underströk Bucharin de teknologiska förändringar som kommit till stånd genom uppfyllandet av den första femårsplanen. Han gav en mycket begåvad framställning av vetenskapens nya roll inom produktionen. Sedan underströk han med sällsynt kraft den krigsfara som hotade från två håll: det fascistiska Tyskland och det japanska kejsardömet. Han citerade utförligt ur Hitlers *Mein Kampf*, medan Stalin hade nöjt sig med att kort nämna den i sitt tal. ”Vi är långt ifrån entusiastiska över den fascistiska regimen i Tyskland”, hade Stalin nöjt sig med att säga, och han beskrev konflikten ”mellan den tidigare politiken som kom till uttryck i de kända fördragen mellan Sovjetunionen och Tyskland (Rapallofördraget) och den 'nya' politiken, vilken i stort sett påminner om den förra tyske kejsarens politik... denna 'nya' politik vinner uppenbarligen över den gamla.”

Och fastän han kritiserade den politik som utgick från germanernas rasliga överlägsenhet över slaverna nämnde han inte Hitler vid namn. Med sin utgångspunkt att fascismen var ett tecken på bourgeoisins försvagning, vilket var alldeles sant, underskattade Stalin dess destruktivitet och nya särdrag. I kontrast därtill visade Bucharin med citat vilka faror som hopade sig över Sovjetunionen, och han avslutade sitt tal med följande: ”Detta är klassfiendens rovdjursansikte. Detta är vad vi står inför, och detta är vart vi har att ta itu med i en av de väldigaste strider som historien någonsin kommer att pålägga oss. Vi vet mycket väl att det är vår sida som kämpar för socialism, och därmed är det den sida som står för teknologi, vetenskap, kultur och mänsklig lycka.” Och medan han lovordade Stalin underströk han sammanfattningsvis behovet av enhet: ”Vi skall kämpa, vi skall gå ut i striden för mänsklighetens skull. I denna kamp måste vi ha enhet, enhet, enhet till varje pris ...” Enligt många vittnesbörd som senare bestyrkts i Sovjet (i *Sovjetunionens historia*, Moskva 1964, II, s. 270 f) var det många inom partiledningen som lutade åt att ersätta Stalin med Kirov. Lenins testamente var högst närvarande i de flestas sinnen. Detta testamente hade naturligtvis aldrig blivit publicerat i Sovjetunionen, fastän SUKP:s femtonde kongress hade beslutat att så skulle ske, men texten hade tryckts i kongressrapporten, och därför var många av delegaterna på den sjuttonde kongressen bekanta med den.¹ Kirov, som var partisekreterare i Leningraddistriktet, suppleant i centralkommittén sedan den elfte kongressen (1922), suppleant i politbyrån sedan den femtonde kongressen (1927) och ordinarie medlem sedan den sextonde (1930) hade varit Stalins lojale medhjälpare fram till år 1933 och spelat en viktig roll i kampen mot ”partioppositionerna”. Kirov tillät sig inte att bli nominerad mot Stalin, men i valet till centralkommitté hade hans namn strukits endast tre gånger mot Stalins 270. Stalin skulle minnas allt detta, men i början av år 1934 var försoningen fortfarande den bästa linjen för honom.

Valet av centralkommitté återspeglade detta. Några unga kamrater valdes in: Beria, Sjdanov, Chrusjtjev, Jezjov (en av Stalins förtrogna) och Bulganin, vilken skulle spela en viktig roll under de kommande trettio åren, medan alla ledare som valts av den femtonde kongressen år 1927 nu

¹ En amerikansk författare, Max Eastman, som var vän till Trotskij avslöjade år 1925 dess innehåll i *Since Lenin Died*. [Påståendet att ”testamentet hade tryckts i kongressrapporten” stämmer inte – Red]

omvaldes. Den ende medlem av 1927 års politbyrå som inte blev omvald vid den sjuttonde kongressen var Uglanov. Ett antal f d oppositionsledare som hade begått självkritik omvaldes till centralkommittén: Pjatakov som ordinarie, Bucharin, Rykov och Tomskij som suppleanter. Sammanfattningsvis kan man säga att Stalin var påpassad. De förändringar som företogs i partistadgarna lade lika stor betoning på den inre partidemokratien som på disciplinen. Det lades fast att partikongresserna skulle äga rum vart tredje år och att centralkommittén skulle sammanträda var fjärde månad. Relationen mellan olika ledande organ specificerades enligt följande: ”Artikel 33. — Centralkommittén skall uppdra åt politbyrå att handha det politiska arbetet, åt orgbyrå att sköta den centrala ledningen av organisationsarbetet och åt sekretariatet att sköta det löpande organisatoriska och verkställande arbetet.” Detta innebar att sekretariatet (och generalsekreteraren) gavs en underordnad roll. Den sjuttonde kongressen uttalade att centralkommittén utgjorde partiets ledning, och artikel 33 specificerade att den skulle hålla partiorganisationerna informerade om sitt arbete. I det faktiska läge som rådde i Sovjet år 1934 var detta naturligtvis önsketänkande, men det visar att Stalin stod inför verkliga problem. Dessutom blev Kirov jämte Kaganovitj och Sjdjanov medlem av sekretariatet och av orgbyrå, tillsammans med Stalin, Kaganovitj, Gamarnik, Jezjov, Kosarev och Sjdjanov.

Slutligen beslöts att medlemmar av centralkommittén kunde avsättas endast på ett gemensamt möte mellan centralkommittén och den centrala kontrollkommissionen, och att det krävdes två tredjedelar av de närvarandes röster (artikel 58), vilket långt ifrån varit fallet dittills och vilket heller inte skulle tillämpas under de kommande åren. Om man betraktar Stalins politiska praktik i stället för hans tal finner man att ingen av dessa åtgärder kan ha varit välkomna för honom, eftersom de förstärkte den socialistiska legaliteten och därmed begränsade repressionen mot kommunister. Under ytan kännetecknades året 1934 av konflikten mellan dessa båda tendenser, som inte utgjordes av den f d oppositionen och partiet utan av partiet och Stalin. Den kampen skulle Stalin till slut vinna genom att med hjälp av provokationer, list och terror krossa partiet.

Den kompromiss som uppnåtts på den sjuttonde kongressen tvingade Stalin att ändra sin attityd i olika frågor. Han enrollerade Gorkij och försökte att vinna över författarna genom att träffa dem personligen. Han utsåg Bucharin till chefredaktör för *Izvestija* (landets näst *Pravda* viktigaste tidning) och gav efter ett samtal med Kamenev denne posten som direktör för akademiförlaget. Han gav sin tillåtelse till sovjetförfattarnas första kongress, vilken ägde rum i närvaro av många utländska författare, däribland Gide, Malraux och Aragon. Vid denna kongress talade representanter för olika litterära riktningar relativt fritt, även om Sjdjanov satte upp nyttobetonade mål för litteraturen, där författaren definierades som en ”själens ingenjör”. Bucharin protesterade mot denna ytterliga insnävning av begreppet ”socialrealism” och angrep den litterära ultravänstern, medan Radek angrep den nya litteraturen och tog James Joyce som exempel, vilken dock försvarades av andra med Bucharins stöd. Gorkij, Pasternak och Ehrenburg sina bidrag till angreppet mot dogmatismen. Flertalet av dem som deltog kongressen skulle oberoende av vilken tendens som de företrädde försvinna under de följande årens massrepression. På det internationella fältet företog Sovjet, som nu var medlem av Nationernas Förbund, upprepade öppningar mot de kapitaliska länderna som gick ut på nedrustning, kollektiv säkerhet och enhet mot fascismen.

Den 10 juli 1934 avskaffades OGPU, vilket kanske var ett försök att reducera den politiska polisens makt. Folkkommissariatet för inrikesfrågor gjordes ansvarigt för de ärenden som dittills legat under OGPU, och man skapade ett nytt kommissariat, NKVD. Följande centrala avdelningar uppsattes inom NKVD:

Statssäkerheten

Arbetar- och bondemilisen

Gräns- och territorieskyddet
 Brandbekämpningen
 Korrektionsarbetslägren och -kolonierna (Gulag)
 Registrering
 Ekonomisk och administrativ avdelning.

”Domarkollegiet” avskaffades likaså. *Pravdas* rubrik löd: ”Skyddet av den revolutionära ordningen och statens säkerhet.”

Samtidigt upprättades en till NKVD knuten specialkommission (Osboje Sovjesjtjanje, Osso). Osso ”hade rätt att använda administrativa metoder, landsförvisning, deportering och inspärning i korrektionsarbetsläger i upp till fem år samt förvisning från sovjetiskt territorium”. Det som gavs med den ena handen återtogs alltså med den andra, och den politiska polisens ledning, sammansättning och befogenheter förblev intakta. Partiet och staten var oförmögna att förändra den med enbart lagliga metoder. Den hade blivit en stat i staten och Stalin kontrollerade den fortfarande direkt genom sitt personliga sekretariat. Var och en som var ”samhällsfiende” kunde deporteras i upp till fem år. Specialkommissionen bestod av ”representanter för folkkommissariatet för inrikesärenden, ställföreträdande folkkommissarien för RSFSR, högste befälhavaren för milisen och folkkommissarien för inrikesfrågor i den berörda republiken”. Sovjetunionens högste allmänne åklagare deltog i specialkommissionens sammanträden och hade rätt att överklaga dess beslut hos exekutivkommitténs presidium. Denna senare rätt kunde ha inneburit en viss restriktion i specialkommissionens godtyckliga makt, men Vysjinskij innehade posten sedan 1933!² Specialkommissionen var ett extraordinärt organ som fattade sina beslut utan någon som helst övervakning och som existerade utan att Sovjetunionens inre och yttre situation egentligen rättfärdigade det. Om man läser de lagar som upprättades av NKVD inser man i vilken grad som bristen på demokrati ligger bakom stalinfenomenets uppkomst och triumf. Ingen definition på en individ kan vara mera obestämd än ”farlig” — vem kan egentligen fastställa något sådant? Själva principen om en specialkommission som kunde tillgripa preventiv deportering av ”samhällsfarliga individer”, som inte hade någon möjlighet till försvar, inte tillgång till någon advokat och som inte hade någon rätt att få reda på detaljerna i de anklagelser som anfördes mot honom, var ödesdigra. Partiledningens majoritet grävde sin egen grav genom att godta dessa anstalter, även om åklagarmyndigheten kunde ingripa och i någon mån minska repressionen, vilket den inte gjorde.

Även om han måste utveckla en del slughet hade Stalin några verkliga trumfkort kvar på hand. Den förbättrade ekonomiska situationen och livsmedelsförsörjningen stärkte hans popularitet, samtidigt som de gjorde undantagsåtgärderna och terrorn ännu mera förvånande. Stalin uppskattade dessa metoder därför att de erbjöd den enda vägen för honom att eliminera sin forna och blivande motståndare, dvs flertalet kommunister. Mot slutet av november 1934 sammanträdde centralkommittén åter och konfirmerade politiken om försoning inom och antifascistisk enhet utom landet. Läget höll förmodligen på att bli en smula obekvämt för Stalin, vilken hade anledning att frukta att det skulle sättas ytterligare restriktioner för hans makt under de kommande månaderna. Kirov hade lämnat politbyråns rapport inför centralkommittén. Han var partisekretärare i Leningrad och hade för avsikt att slå sig ner i Moskva i början av år 1935 för att arbeta i centralkommitténs sekretariat. Alla medlemmar av de tidigare oppositionsgrupperna hade återvänt till Moskva, inklusive Rakovskij. Bara Trotskij var frånvarande, men hur länge skulle det räcka? Om det blev krig skulle det väl bli nödvändigt att upprätta nationell enhet mot fienden, och hur skulle man då kunna undgå att kalla in den röda arméns fader, den man som hade vunnit inbördeskriget? Inför ett mer eller mindre långsiktigt hot tvingades Stalin att handla och att

² Vysjinskij, en f d mensjevnik som anslutit sig till bolsjevikerna, var åklagare i de stora moskvarättegångarna.

handla snabbt.

Ser man saken på det sättet är det lättare att förstå varför Kirov blev mördad. Han återvände till Leningrad den 27 november och mördades av en viss Nikolajev i en korridor på Smolnijinstitutet sent på eftermiddagen den 1 december. De exakta omständigheterna, för att inte tala om motiven, är inte kända. Vissa detaljer gavs av de sovjetiska myndigheterna vid den tjuugoandra partikongressen (år 1961). Nikolajev var psykiskt störd. Efter inbördeskriget, under vilket han kämpat i Röda armén, hade han innehaft olika administrativa befattningar men utan framgång. Han utslöts ur partiet i mars 1934, han var arbetslös och bitter och ett lätt byte för varje äventyrligt projekt. Var han en betald mördare eller använde man sig av fanatiker? Det kommer vi troligtvis aldrig att få reda på. Vad som emellertid är säkert är att det finns en rad osannolika inslag i fallet, särskilt om vi betänker det tilldrog sig vid en tidpunkt då NKVD redan var allsmäktigt. En månad tidigare hade Nikolajev arresterats av Kirovs livvakter. På honom hade de funnit en karta över Kirovs vanliga färdväg och en portfölj med en laddad pistol. Nikolajev förhördes av NKVD:s ställföreträdande chef i Leningrad, Zaprozsjets och frigavs på order av Jagoda, folkkommissarien för inrikesfrågor.

Han arresterades en andra gång på en bro i Leningrad och frisläpptes igen. Dessa båda fakta är otillräckliga för att visa att NKVD var inblandat i mordet på Kirov. Enligt Medvedev (*Let History Judge*) hade Borisov, chefen för Kirovs livvakt (en "gorilla" med nutida språkbruk) varnat honom för faran fastän förgäves. Efter mordet dog Borisov i en bilolycka arrangerad av NKVD-agenter som tagit honom till Smolnij (Chrusjtjev i protokollen från den tjuugoandra kongressen, s 505). Alla dessa agenter blev skjutna efteråt. Nikolajevs rättegång skedde inför lyckta dörrar utan att några advokater var närvarande. Den 30 december avrättades han och flera andra personer som anklagades för att vara hans medsammansvurna. Inför domstolen år 1938 medgav Jagoda att han initierat mordet men att ordern hade kommit från Rykov och Jenukidze. Denna sista detalj är naturligtvis otillräcklig. Vilken annan än Stalin hade gett order till Jagoda? Det finns naturligtvis ingen exakt bevisning, och något definitivt bevis för Stalins skuld kommer troligen aldrig att hittas, men det må konstateras att mordet på Kirov var till hans fördel på alla sätt.

Stalin hade blivit kvitt den man som i växande utsträckning hade framstått som en potentiell efterföljare, en som var mindre brutal och mera moderat, och han kunde lägga skulden på de kommunister som han önskade tillintetgöra. På grund av den oro som väcktes i den allmänna opinionen i Sovjet och partiet genom mordet kunde han eliminera sina tänkbara opponenter och driva igenom den politik som han förgäves hade krävt under så många år. Alltså, vare sig Stalin var direkt ansvarig för mordet på Kirov eller han bara drog fördel av det, utgjorde det en veritabel kupp mot partiet och den sovjetiska staten.³ På själva mordkvällen utfärdade Stalin ett dekret som beordrade att redan pågående processer mot terrorister skulle påskyndas och att redan utfärdade dödsdomar skulle verkställas omedelbart, även om dessa rättegångar inte på något vis var direkt förknippade med mordet på Kirov. 39 personer avrättades i Leningrad, 29 i Moskva och dussintals ytterligare i Ukraina. NKVD tvingade Nikolajev att bekänna att en underjordisk "zinovjevitisk" grupp i Leningrad troligen hade beordrat honom att avrätta Kirov. Den litauiske konsulin i Leningrad anklagades för att ha satt missdådarna i förbindelse med Trotskij. En annan underjordisk grupp anklagades för att ha beslutat att mörda även Stalin. Vi vet nu att detta var rena påhitt. Vi har att göra med tjuven som ropar: "Stoppa tjuven!" Det finns få sådana enorma exempel på dubbelspel och provokationer i historien.

³ Stalin, vilken som vi senare skall se var ansvarig för mordet på hundratusentals kommunister, bekymrade sig inte om ett offer mer eller mindre. Hans avsaknad av skrupler och politisk moral gjorde det möjligt för honom att använda sig av illegala metoder för att hålla sig kvar vid makten och upprätta sin diktatur.

Den 16 december arresterades Kamenev, Zinovjev och åtskilliga andra f d medlemmar av parti-ledningen. Den första stora rättegången inleddes den 15 januari i Leningrad. Zinovjev dömdes till tio års fängelse och Kamenev till fem. Hundratals arresteringar ägde rum, alla fängslade var kommunister och alla deporterades på fem år enligt Ossos bud. Det hade skett utrensningar i partiet 1933 och 1934 som rört 800.000 resp. 340.000 personer. Antalet medlemmar hade sjunkit något men var fortfarande avsevärt:

	<i>Medlemmar</i>	<i>Aspiranter</i>	<i>Totalt</i>
1932	1.769.773	1.347.377	3.117.250
1933	2.203.251	1.351.387	3.555.938
1934	1.827.756	874.252	2.701.008
1935	1.659.104	699.620	2.358.714

De åtgärder som vidtogs i slutet av år 1934 och början av 1935 rörde bara några tusen kommunister, men alla var hotade. Ett centralkommittécirkulär från december 1934 med rubriken ”Vad vi kan lära av de händelser som är förknippade med det avskyvärda mordet på kamrat Kirov” krävde en utrensning av medlemmar som tillhörde tidigare oppositionsgrupper. Listor på misstänkta gjordes upp under möten, och det kom en flodvåg av anklagelser. I Leningrad företogs tusentals arresteringar. Politbyrån godkände alla dessa åtgärder, ställd som den var inför fullbordat faktum. Den var oroad över det sätt på vilket händelserna utvecklade sig och hade förletts att tro på den inre oppositionens skuld. Centralkommittén sammanträdde inte ens. På några veckor hade Stalin kunnat återta sin politik, men han kunde inte driva den hur långt som helst, eftersom politbyråns majoritet fortfarande var emot att man avrättade partiets tidigare ledare. Problemet för Stalin var att han ville bygga upp en egen diktatur på basen av det sovjetiska system som härstammade från oktoberrevolutionen och socialismen. Han måste därför synas fortsätta Lenins arbete och inte bryta alltför våldsamt med det förflutna. Han måste gå fram steg för steg och på ett sådant sätt att hans offer framstod som revolutionens och sovjetmaktens fiender. Detta var nödvändigt både inom Sovjet och utomlands och återspeglar en sanning som det kanske är svårt att inse eller erkänna: det *var* faktiskt så att han byggde socialismen även om hans metoder var despotiska. Man kan naturligtvis anse att det hade varit både nödvändigt och möjligt att handla annorlunda. För en historiker är dock detta tyvärr en rent teoretisk fråga eftersom händelserna utvecklades som de gjorde och inte på något annat sätt, och det ligger i historiens natur att den kan ta ett lopp som förvisso är egendomligt, men den kan inte i något avseende ändras från just den tidpunkt då den blir historia. Att säga detta inbegriper på intet vis något gillande av stalinfenomenet, och denna bok återspeglar författarens känslor. Den är i första hand ett försök att göra en objektiv analys, en som för den skull måste ta alla motsägande aspekter i beaktande.⁴ De flesta av periodens historiker har koncentrerat sig på en enda aspekt av fenomenet. Några har betonat dess despotiska sida och andra det positiva i det socialistiska uppbygget. Som jag ser det har ingendera fel, men det viktiga är att förstå det dialektiska sambandet mellan stalinfenomenets olika sidor.

I början år 1935 opponerade sig politbyråns majoritet med stöd från flertalet partimedlemmar och den allmänna opinionen ännu mot terrorn, för vilken de inte kunde se något klart behov, men politbyrån var inte längre förmögen att begränsa stalinfenomenets utveckling. Det är därför som mordet på Kirov utgör en vändpunkt i Sovjetunionens politiska historia.

Med NKVD:s hjälp hade Stalin nu partiet i sin hand. Endast ett ingripande från Röda armén kunde ha förändrat situationen. För att detta skulle kunna ske måste både viljan och förmågan finnas.

⁴ Efter utgivningen av andra delen av min *Historie de l'URSS (Le Socialisme dans un seul pays)* anklagade J Ozouf mig i en artikel i *Le Nouvel Observateur* för att försvara Stalins brott genom att förklara dem.

Ledarna för Röda armén önskade inte ingripa, åtminstone inte fram till 1936, och därefter stod det inte i deras makt att göra det. Röda armén hade bibehållit traditionen att underkasta sig partiets auktoritet, och detta gjorde det svårt för den att ingripa i partiets interna angelägenheter. Minnet av den franska arméns och Napoleons roll i den franska revolutionen och rädslan för en militärdiktatur hindrade alla från att använda armén för att med våld lösa en politisk och ideologisk diskussion eller konflikt bland ledarna. Den verkliga faran fanns på annat håll. I dag vet vi detta, men för fyrtio år sedan var människornas uppmärksamhet fästade vid det bittra minnet av den 18 Brumaire.

Stalin gjorde alla ansträngningar för att kontrollera politbyrån och förhindra varje opposition mot sin politik, men han hade ännu sina problem. Zinovjev och Kamenev var i fängelse men de hade inte avrättats. Beviset för att Stalin fortfarande hade problem ges av det faktum, att när centralkommittén sammanträdde i februari 1935 valdes Mikojan och Tjubar till ordinarie medlemmar av politbyrån samt Sjdanov och Eiche till suppleanter. Kujbysjev hade dött i en hjärtattack den 26 januari och han liksom Kirov skulle ersättas.⁵ Men Tjubar och Eiche hade stött Kirov och avrättades båda under den följande perioden. Resultaten av valet till politbyrån respekterade alltså fortfarande den maktbalans som upprättats på den sjunde kongressen.

Detta hindrade inte Stalin från att inleda ett skräckvälde inom partiet, vilket Smolenskarkiven visar med stor precision och tydlighet, även om det inte kunde jämföras med det som skulle äga rum från 1936 och framåt. Samtidigt tvingade han sina potentiella motståndare att dra sig tillbaka på av honom intelligent uttänkta sätt. Jenukidze hade begått offentlig självkritik i *Pravda* den 16 januari 1935 och Gorkij angreps i flera artiklar i partitidningen under januari. I mars 1935 förlorade Jenukidze sin befattning som sekreterare i den centrala exekutivkommittén och i juni utslöts han ur centralkommittén. Under tiden hade Stalin upplöst två organisationer som på något sätt representerade systemets moraliska samvete. Det var De bolsjevikiska veteranernas sällskap och Föreningen av f d politiska fångar. Båda hade undertecknat en petition som vände sig mot bruket av dödsstraff mot tidigare bolsjevik. I juni 1935 hölls en sluten rättegång med Kamenev där han dömdes till tio års fängelse anklagad för att ha organiserat en komplott mot Stalin. Ändå karaktäriserades åren 1935 och 1936 av den ömtåliga balans som iakttagits sedan den sjuttonde kongressen. Det kommunistiska partiet tycktes fortfarande fungera, fast det var närmast en fasad. Centralkommittén liksom partiets alla övriga ledande organ och gräsrotsorganisationer fortsatte att träffas. En ny konstitution förbereddes av en kommitté i vilken bl a Bucharin och Radek satt. Dess förslag publicerades den 12 juni 1936 och antogs av sovjetkongressen i slutet av året. Den upprättade politisk jämlikhet för alla medborgare, vilket teoretiskt sett var ett avgjort steg framåt i förhållande till 1918 och 1924 års konstitutioner. Vid sidan av detta proklamerades en lång rad grundläggande medborgerliga rättigheter (rätten till arbete, semester, vila, utbildning och pensionering), nationaliteternas och könens jämlikhet, samvetsfrihet, personlig okränkbarhet, frihet att välja bostad och brevhemlighet. Tillämpningen av de övriga friheterna knöts fortfarande ”till arbetarklassens intressen” och måste skötas via massorganisationerna och partiet. Det senare karaktäriserades som ”arbetarklassens förtrupp” och ”den ledande kärnan i alla arbetarklassens organisationer”. Trots dessa inskränkningar utgjorde 1936 års författning, åtminstone i teorin, en gynnsam juridisk ram för en blomstrande demokrati.

Detta var så mycket mera troligt som den sovjetiska ekonomin hade otvetydiga framgångar. Inom

⁵ En hjärtattack som var så läglig — eftersom han var motståndare till Stalins terrorpolitik — att det antagits att den var provocerad. Vi kan inte bevisa att så var fallet, men faktum kvarstår att det var en mycket lycklig tillfällighet för Stalin som blivit kvitt en ledande kamrat med stor förmåga, som var populär i partiet och vars åsikter i mycket överensstämde med Kirovs.

industrin skördade den andra femårsplanen frukterna av de investeringar och ansträngningar som gjorts sedan den förstas början. Produktionen av bränsleråvaror (bortsett från olja) steg snabbt, och järn- och stålindustrin växte i ännu mera iögonenfallande takt. Stålproduktionen steg t ex enligt följande (i miljoner ton):

1932	1933	1934	1935	1936
5.9	6.9	9.69	12.59	16.40

Den konsumtionsvaruproducerande sektorn växte inte med samma hastighet, men det berodde på att betoningen medvetet hade lagts på den tunga industrin. Den andra femårsplanen uppfylldes i förtid, liksom den första (på fyra år och tre månader). Vi måste naturligtvis beakta att periodens statistik var nyckfull, men framgången var verklig. Jordbruket upplevde också en obestridlig förbättring. Produktionen av spannmål ökade trots en medioker skörd år 1936. För vete ökade avkastningen per hektar från 7 till 9 centner. Boskapsbeståndet hade förnyats, och tack vare kollektivjordbrukarnas privata jordlotter ökade produktionen av frukt och grönsaker. Även om de inte var så stora som Stalin påstod, så utgjorde dessa ekonomiska framgångar den faktiska grund på vilken Stalins terror skulle utvecklas; den skulle utvecklas i motsättning till dessa framgångar, till författningen och till de anmärkningsvärda kulturella framstegen hos ett folk som förut var dömt till okunnighet, alkoholism och vidskepelse.

Repressionen fortsatte inom partiet och landet i dess helhet fram till augusti 1936 om än i begränsad omfattning. 1935 års utrensning hade berört tiotusentals kommunister, och i början av 1936 beslöt man att företa ett utbyte av medlemskort som skulle avlägsna ytterligare tiotusentals. Det allvarliga var det sätt på vilka dessa utrensningar genomfördes. De grundades på angivelser och NKVD:s kontroller, och gav de utrensade kommunisterna liten chans att försvara sig. I motsats till tidigare utrensningar som hade eliminerat ”karriäristiska element” var det nu i första hand gamla bolsjeviker som berördes. De utrensade mötte svårigheter i sitt dagliga liv och när det gällde att få arbete. Terrorns verktyg anskaffades. Existensen av en specialkommission (Osso) gjorde det möjligt att efter ett vanligt administrativt beslut deportera vem som helst på fem år. År 1935 lades lagar som belade flykt med dödsstraff till repressionens arsenal. Släktingar till soldater som begett sig utomlands dömdes automatiskt till förvisning. Den 7 april 1935 fastställde ett dekret att alla straff inklusive dödsstraffet, skulle vara tillämpliga på alla sovjetmedborgare över tolv år. NKVD såg sin betydelse växa. Förutom att syssla med den inre och yttre säkerheten fick organisationen uppgifter även på det ekonomiska området. Principen om ”korrektions”-arbetsläger grundades ursprungligen på önskan att omskola vanliga brottslingar och kontrarevolutionärer genom att låta dem arbeta för samhället. Fram till 1929 fanns det inte särskilt många läger och inte så många interner. Från 1930 och framåt ökade antalet läger och deporterade på grund av repressionen mot kulakerna och alla bönder som motsatte sig kollektiviseringen. Bristen på tillförlitliga källor gör det helt omöjligt att ge exakta siffror. Vi vet att år 1933 hade cirka 850.000 kulaker (eller personer som påstods vara kulaker) deporterats sedan 1929, men det är den enda exakta siffra vi har (den finns i ett brev från Molotov till Stalin i maj 1933). Vi vet också att från 1930 och framåt åtskilliga stora projekt inom uppbygget fullbordades under kontroll av OGPU. Detta gällde exempelvis kanalen mellan Vita Havet och Östersjön (Stalinkanalen), vilken sysselsatte upp till 300.000 personer från de tvångsarbetsläger som satts upp i norr. De första lägren inrättades redan år 1923 på Solovetskijöarna (vilket öppet erkändes i en sovjetisk bok från den tiden). Utöver Smolenskarkivet är våra informationskällor för tiden fram till 1953 berättelser och vittnesmål från sovjetiska desertörer eller från utlänningar som deporterats. Efter år 1953 gav sovjetiska publikationer deporterade som frigivits och återupprättats möjlighet att komma till tals.

Den första Moskvarättegången inleddes den 19 augusti 1936. Detta datum är viktigt därför att

Stalin nu för första gången kunde genomföra den plan som han varit tvungen att hålla tillbaka sedan år 1932: han utvecklade en antikommunistisk terror. Med helt otrolig skicklighet och ojämförlig djärvhet skrudade han sig i revolutionens och socialismens fana och tvingade de historiska ledarna för 1917 års revolution att bekänna sin skuld. I en värld där vapenskramlet blev allt högre, där nazismen blomstrade och antisovjetismen var lika stark som någonsin tidigare, lyckades han få de mest absurda påhitten från sin politiska polis att framstå som trovärdiga.⁶ De anklagade upprepade sina bekännelser vid rättegångarna på grund av raffinerade tortyrmetoder (fysisk tortyr, droger, hot mot anhöriga, politisk och ideologisk utpressning).⁷ De anklagades bekännelser fick terrorn och massrepressionen att framstå som berättigade. Partiledningen och Komintern ställdes inför fullbordat faktum. Hur kunde man tvivla på komplotten när man hört Zinovjev och Kamenev förklara att de var agenter åt Gestapo och hade planerat att mörda medlemmar av politbyrån? Det värsta var att Stalin själv faktiskt lät mörda ett antal av dem, med säkerhet två ordinarie medlemmar, Tjubar och Kossior, och tre suppleanter, Eiche, Postkev och Rudzutak. Han var kanske ansvarig för Kujbysjevs död, säkert för Ordjonikidzes och troligen för Kirovs. Han fick alltså de anklagade att bekänna brott som han själv hade begått.

Två andra rättegångar organiserades enligt samma iscensättning. År 1937 ställdes Pjatakov, Radek och andra inför rätta; de erkände sin skuld och de flesta avrättades. År 1938 hade turen kommit till Bucharin, Rykov och några andra. Tomskij hade begått självmord 1936, och Ordjonikidze försvann 1937; han hade antingen begått självmord eller dödats av Stalin. Den för NKVD ansvarige, Jagoda, hade avskedats och skickats i fängelse 1937, samt ställdes inför rätta och avrättades och sköts 1939. Nästan alla som ingått i partiledningen under åren 1917-22 avrättades alltså efter att ha bekänt att de var agenter åt Gestapo eller den japanska hemliga polisen, men förutom deras bekännelser framlades aldrig någonsin något materiellt bevis för deras skuld.

Trots de stadgar som antogs på den sjuttonde kongressen tillfrågades aldrig partiets ledande organ, och det fanns ett mycket gott skäl för detta — majoriteten var emot den förda politiken. Det var därför som Stalin lät mörda dem. Låt oss betrakta den centralkommitté som valdes på den elfte kongressen, den sista på vilken Lenin var närvarande:

Andrejev	död 1972
<i>Bucharin</i> ⁸	avrättad 1938
Dzersjinskij	död 1927
<i>Jaroslavskij</i>	försvunnen 1938
Kalinin	död 1946
Kamenev	avrättad 1936
Korotkov	avrättad 1937
Kujbysjev	död 1935
<i>Lenin</i>	död 1924
Molotov	begick självmord 1937
<i>Ordjonikidze</i>	dömdes till 20 års fängelse
Petrovskij	i fängelse 1937

⁶ Det spanska inbördeskriget inleddes den 16 juli 1936 när general Franco med Hitlers och Mussolinis hjälp gjorde uppror mot den lagligt upprättade demokratiska regeringen.

⁷ Vi finner det inte nödvändigt att dröja vid dessa numera välkända metoder, eftersom det inte är vårt syfte att i detalj beskriva den stalinska terrorn utan att ge en generell bild av och förklaring till stalinfenomenet. Enligt min uppfattning ger Artur Londons bok [Bekännelsen](#) en tämligen riktig bild av vad som ägde rum i samband med rättegångarna. Tortyren auktoriserades år 1937 (i ett telegram som Stalin avsånde den 1 januari 1938), men hade använts långt tidigare.

⁸ De vilkas namn kursiverats dog till följd av den stalinska terrorn.

<i>Radek</i>	avrättad 1937
<i>Rakovskij</i>	avrättad 1937
<i>Rudzutak</i>	avrättad 1938
<i>Rykov</i>	avrättad 1938
<i>Sapronov</i>	avrättad 1937
<i>Smirnov</i>	försvunnen 1938
<i>Sokolnikov</i>	avrättad 1938
Stalin	död 1953
<i>Tjubar</i>	avrättad 1939
<i>Tomskij</i>	begick självmord 1936
<i>Trotskij</i>	mördad 1940
Vorosjilov	död 1970
<i>Zelinskij</i>	avrättad 1937
<i>Zinovjev</i>	avrättad 1936

Av de 26 ordinarie medlemmarna blev alltså 16 avrättade, mördade (eller tvingade att begå självmord) eller deporterade av Stalin. Ett liknande öde drabbade 6 av de 10 medlemmarna i 1922 års politbyrå, 8 av de 13 i 1924 års och 9 av de 17 som valdes till politbyrån efter den femtonde kongressen år 1927.

Av de 31 medlemmar som valdes till politbyrån under perioden 1919-35 försvann 20 under tragiska omständigheter. Motsvarande gäller på centralkommitténs nivå och för regions- och lokalsekreterare. De offentliga rättegångarna i Moskva berörde bara en liten minoritet av kommunister. De flesta kommunister som arresterades avrättades eller deporterades utan någon offentlig rättegång, och för det mesta utan någon rättegång alls. Åren 1937-38 skickade Jezjov Stalin 383 listor med namnen på ledande kamrater som skulle ställas inför militärtribunal, men för vilka det endast fanns en möjlig dom (döden), vilket, enligt Chrusjtjev (i den hemliga rapporten till den tjugonde kongressen) var beslutat på förhand. Stalin och Molotov ratificerade dessa domar (enligt tal till den tjugoundra kongressen av Sverdjuk, vice ordförande i partiets kontrollkommission).

Denna terror kan inte jämföras med den under den franska revolutionen eller under inbördeskriget, och av två skäl. Den kunde inte försvaras med revolutionära motiv och den var ojämförligt blodigare. Under 1793-94 års skräckvälde dog cirka 30.000 personer. Vad beträffar den röda terrorn under inbördeskriget krävde den enligt de mest antikommunistiska källor inte mer än 150.000 offer. Men den stalinska terrorn krävde åren 1938-39 hundratusentals offer, och då räknar vi bara med dem som avrättades och inte dem som försvann i tvångsarbetslägren. Partifunktionärer fick sällskap av ekonomer, intellektuella, utländska kommunister, många kommunister av icke-ryskt ursprung från de mindre sovjetrepublikerna och de autonoma republikerna inom RSFSR, ledare inom Komsomol och fackföreningarna. Detta är inte platsen för någon detaljerad rapport om massrepressionen. Vi har sett vad som hände på politbyrå- och centralkommitténivå. Detsamma gällde för det sovjetiska livets alla plan. På detta sätt krossade massrepressionen partiet.

Under NKVD:s press angav bolsjevikerna varandra. I februari 1937 stödde centralkommittén under press från Stalin denna politik, vilket ändå inte förhindrade att två tredjedelar av dess medlemmar arresterades och sköts av NKVD. Merparten av partiets ledning vid tiden för oktoberrevolutionen sköts. Många av de ansvariga för Gosplan och ett stort antal folkkommissarier och ambassadörer dog i tumultet. Som ett exempel föll två vice ordförande i folkkommissariernas råd, ordföranden i folkkommissariernas råd i RSFSR och hans båda vice

ordförande, åtskilliga folkkommissarier inom unionen, samt många rådsordförande i de mindre unionsrepublikerna (däribland Ukrainas, Azerbajdsjan, Georgien, Tadzjikistan och Armenien) eller i de autonoma republikerna offer för den stalinska repressionen. Ledarkadern i partiets centralkommittéer i unionsrepublikerna (bl a Ukraina, Uzbekistan, Tadzjikistan, Turkmenistan, Armenien och Georgien) decimerades. Majoriteten inom Komsomols centralkommitté rönt samma öde.

Stalin vände sig också mot Röda armén. Den 12 juni 1937 publicerade den sovjetiska pressen nyheter som påstod att en militär komplott hade upptäckts och att dess upphovsmän avrättats. Dem det gällde var marskalk Tuchatjevskij, ställföreträdande försvarskommissarie, general Jakar, befälhavare i Kievs militärdistrikt, general Uborevitj, befälhavare i det vitryska militärdistriktet och många andra generaler. Gamarnik, politisk chefskommissarie för armén, hade begått självmord några dagar tidigare. Röda armén decimerades rent bokstavligt genom repressionen. Den förlorade tiotusentals goda officerare, och tiotusentals andra deporterades. Bland offren kan vi nämna marskalkerna Blücher och Jegorov, general Vatsetis, många amiraler och de flesta officerarna inom ledningen för militärhögskolorna. Sammanlagt försvann 3 av 5 marskalkar, 13 av 15 armébefälhavare, 57 av 85 kårbefälhavare och 110 av 195 divisionschefer som offer för den stalinska repressionen.

Repressionen var lika stark inom kulturen. Stalin hade avskaffat alla de nya institutioner som uppstått omedelbart efter inbördeskriget, t ex Sverdlovakademin, fastän det var där som han hållit de föreläsningar som skulle samlas till den berömda boken Leninismens problem. Historiker och filosofer, biologer och matematiker, författare och målare försvann i tusental och tillbringade många år i förvisningen. Detta var t ex vad som hände Knorin, rektor för institutet i partihistoria, filosofen Stern, biologen Vavilov, författarna Mandelstam och Babel och teaterchefen Meyerhold.

Massrepressionen berörde även åtskilliga utländska kommunister i Moskva. Schweizaren Platten och polacken Ganetsky som samarbetat med Lenin avrättades. Det polska kommunistpartiet upplöstes år 1938. Detsamma hände med de västukrainska och västvitryska kommunistpartierna. Repressionen drabbade ledarna för de kommunistiska partierna i Lettland, Estland och Litauen (de baltiska republikerna var ännu inte sovjetrepubliker). Ledande medlemmar i det jugoslaviska kommunistpartiet (inklusive Copic, centralkommitténs sekreterare), i det bulgariska (inklusive Popov och Tanev som varit tillsammans med Dimitrov i Leipzig) och av de kinesiska, koreanska, iranska och indiska kommunistpartierna försvann också. Baa Kun, en av ledarna i den ungerska revolutionen år 1919, avrättades. Tyska kommunister som Eberlein, centralkommitténs sekreterare, som hade sökt tillflykt i Sovjet, blev också repressionens offer.

Låt oss ta exempel från Smolenskområdet för att få en uppfattning om massrepressionen. Hela partiledningen inklusive Rumjantsev, en gammal bolsjevik som var sekreterare i Obkom och medlem av centralkommittén, eliminerades i juni 1937. Ett tusen parti- och sovjetkadrer ersattes på några veckor. Repressionen spreds till offrens familjer och till icke-kommunister. Motiven var inte alltid politiska. Angivarsystemet hade fått en sådan omfattning att det var mycket lätt för angivaren att i sin tur bli repressionens offer. På detta sätt deporterades miljontals personer. Vi känner inte antalet. Vi vet att det var högt, men det tycks inte vara möjligt att ange exakta tal. De uppskattningar som gjorts av författare i väst grundar sig ofta på fantasifulla kalkyler, och från sovjetisk sida har vi bara fragmentarisk information som publicerats på olika håll efter den tjugonde kongressen. Säkert rör det sig om en storleksordning av miljoner.

Medvedev påstår att 5 miljoner personer arresterades mellan åren 1936 och 1939, och enligt

honom avrättades mellan 400.000 och 500.000.* Det är dessa siffror som Naum Jasny (som visserligen är starkt antisovjetisk) och Isaac Deutscher antagit för sin del. Man behöver bara läsa de tal som hölls av de sovjetiska ledarna på den tjugonde partikongressen år 1961. Sjeljepin (då ordförande för den statliga säkerhetstjänsten, senare högste fackföreningsordförande) visade att Stalin, Molotov och Kaganovitj bar ansvaret för dessa avrättningar (stenografiskt protokoll i *Cahiers du Communisme*, s 291 f), men det är svårt att föreställa sig att de andra medlemmarna av politbyrån inte var medvetna om vad som hände. Detta gällde Sjdanov, Chrusjtjev (fastän detta knappast kunde sägas år 1961 när denne var generalsekreterare i SUKP), Mikojan och andra.

Spiridnov (medlem av centralkommittén och partisekreterare i Leningrad) deklarerade: ”Under fyra års tid vällde en våg av repressiva åtgärder fram över människor som inte gjort sig skyldiga till något vanhedrande. Många avrättades utan riktig undersökning eller rättegång eller efter i hast fabricerade mål. Det var inte bara dessa arbetare som blev repressionens offer utan även deras familjer, inklusive barnen ...” (ibid, s 358). D Lazurkina från Leningrad tillfogade: ”Och vilken atmosfär var det inte som skapades år 1937? Det rådde en fruktan till vilken vi leninister inte hade någon skuld.

Man kunde inte lita på något. Vi gick så långt att vi angav varandra” (ibid, s 364). Andra berättade om utrensningarna i Georgien, Armenien och Vitryssland. Det har funnits få liknande skådespel i historien. Låt oss påminna oss de hundratusentals kommunister som led till själ och kropp, förföljda av just dem som skulle ha beskyddat dem, deras egna vapenbröder, offer för ett system som de själva hade byggt upp och en man vars framgång de hade garanterat. Det fanns t o m medlemmar av politbyrån som tillskrev NKVD alla de brott från vilka de fritog Stalin. Eiche skrev till Stalin: ”De bekännelser som finns i min akt är inte bara absurda utan innehåller även förtal av centralkommittén... Nu vill jag berätta om den uslaste delen av mitt liv och min allvarliga skuld till partiet och er” — detta var vad han hade sagt under tortyren, och han slutade: ”Jag har aldrig förrått er eller partiet” (den 27 oktober 1939).

Sjdanov, som blivit partisekreterare i Leningrad år 1934, var alltså den ende som återstod i det regionala sekretariatet. De sju medlemmarna av centralkommittén avrättades. Bara 9 av den regionala partistyrelsens 65 medlemmar överlevde. Chrusjtjev spelade en viktig roll under utrensningarna i Moskva och Ukraina (vilket inte omintetgör de förtjänster som han skulle ådagalägga längre fram) liksom Mikojan i Armenien. Eiche gjorde följande bittra konstaterande: ”Inget är så bittert smärtsamt som att ha satts i fängelse av den regering för vilken man alltid har kämpat” (den 1 oktober 1939). Rudzutak sade: ”Det finns inom NKVD en ännu inte likviderad grupp som framtvingar bekännelser ur oskyldiga och som fabricerar konstgjorda rättegångar... Undersökningsmetoderna är sådana att de tvingar människor att ljuga, att ange totalt oskyldiga utöver dem som redan anklagats.”

Bucharin, som torterats och tvingats att ljuga om sig själv och andra, skrev ett långt brev till sin hustru några dagar innan ha avrättades: ”Mitt liv nalkas sitt slut, jag lägger mitt huvud under en bödelsyxa som inte är proletariats, som är utan nåd och utan mening. Jag känner hur maktlös jag är inför denna djävulska apparat, vilken med hjälp av medeltida metoder har förvärvat en enorm makt, åstadkommer angiveri i masskala och som handlar djärvt och säkert. Även om jag mer än en gång har misstagit mig om medlen för att bygga socialismen så må historien inte döma mig hårdare än vad Vladimir Iljitj gjorde. Vi marscherar för allra första gången mot ett och

* Vi vet nu, efter sovjetarkiven öppnats, att antalet var högre än så. Under åren 1937-1938, då terrorn nådde sin kulmen, rörde det sig om drygt 680.000 – Se t ex J Arch Getty and Oleg V. Naumov: *The Road to Terror – Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939*, Yale University, 1999, s. 589. – Red

samma mål, och vägen ligger utstakad. Hur tiderna förändras! Då upplät *Pravda* en hel sida åt debatt; alla diskuterade vilka som var de bästa medlen och metoderna, sedan fattade man beslut och alla marscherade enat. Jag vädjar till er, partiets framtida generation av ledare, att i efterhand beivra den mängd av brott som begås under denna fruktansvärda tid, som går fram som en eld och förkväver partiet. Jag vädjar till alla partiets medlemmar.”

Dessa ord från en man som Lenin hade kallat ”partiets gunstling” ger idag ett mäktigt eko och tvingar oss att underkasta oss den andliga mödan att förstå stalinfenomenet.⁹ 1 november 1938 hade det tagit sig sådana proportioner att det fick återverkningar på det sociala och ekonomiska livets alla områden. Trots det totalitära sta-linstyret hade den socialistiska ekonomin expanderat fram till år 1937. Skälet var det som var själva dess kärna, dvs församhälleligandet av produktions- och cirkulationsmedlen, och den växtkraft som den ägde oberoende av politiskt system och ledningssätt. Det senare inverkade dock mer eller mindre på den ekonomiska tillväxten, och i denna mening spelade stalinfenomenet en negativ roll och hejdade uppsvinget.

År 1938 hade terrorn blivit så intensiv att den blev ett hinder för själva den ekonomiska tillväxten. Den tredje femårsplanen antogs först av den artonde kongressen år 1939, men den hade egentligen framlagts redan 1938. Den övergång till krigsekonomi som skedde på grund av hoten mot freden saktade också av den ekonomiska tillväxten. Mer pengar måste anslås åt krigsmakten, rustningsindustrin och utvecklingen av landets östra delar, vilka skulle vara mindre utsatta i händelse av invasion.¹⁰ Detta förklarar inte varför det inte blev någon ökning i stålproduktionen mellan år 1937 och 1939.¹¹ Det enda skälet till denna stagnation är försvinnandet av hundratusentals kvalificerade personer inom företagsledningarna och den desorganisering som blev följden därav. Det var otvivelaktigt insikten om detta som gjorde att terrorn avtog. Den 13 november 1938 röstade centralkommittén och folkskommisariernas råd för en minskad repression (detta gjordes inte offentligt). Den 8 december tillkännagavs det att Jezjov, NKVD:s ledare, skulle lämna sin befattning. Jezjov bar ett tungt ansvar för det som hade hänt. Man har använt termen ”jezjoveriet” för att beteckna denna skräckens tid. Det är på samma gång riktigt och oriktigt. Jagoda som ledde NKVD före honom och hans efterföljare Beria var lika despotiska som Jezjov. NKVD var dessutom inget annat än Stalins världsliga makt, hans inkquisition, även om denna inkquisition kunde vara mer eller mindre godtycklig och despotisk. När Jezjov befann sig i ledningen nådde grymheten och skräcken sina högsta höjder. Avlägsnandet av honom innebar därför en viss avspänning.¹² Åtskilliga tusen av NKVD:s mest brutala torterare torterades i sin tur och sköts. Några tusen personer frigavs, däribland de blivande marskalkarna Rokosovskij och Meretskov, den blivande generalen Gorbatov, fysikern Landau och flygplanskonstruktören Tupolev. Men även om antalet arresteringar minskade så upphörde de inte. Eiche sköts år 1940. Många officerare som tjänstgjort i Spanien arresterades och sköts sedan de kommit hem. Det är vad som skedde med Antonov-Ovsejenko (som intagit vinterpalatset år 1917). Det skedde med general Stern, Go-rev och många andra.

Det var under sådana förhållanden som SUKP:s artonde kongress inleddes i april 1939. Ingen sade ett ord om alla som försvunnit, fastän de hade utsetts till centralkommittén av den föregående kongressen. Stalin lade fram den politiska rapporten och Sjdanov rapporterade om partiet. Stormmolnen hopade sig över Sovjetunionen. I öster utkämpade sovjetiska och japanska trupper

⁹ ”Bucharin är inte endast en av partiets mest värdefulla och betydande teoretiker, han anses också med rätta som hela partiets favorit” (Lenin fortsatte med att kritisera hans teorier — *Valda verk* II:2, s 753).

¹⁰ Militärutgifterna stod för 3.9 procent av den sovjetiska statsbudgeten år 1933, 16.1 år 1936 och 25.6 år 1939.

¹¹ I miljoner ton — 1937 = 17.7, 1938 = 18.1, 1939 = 17.6.

¹² Jezjov utnämndes till kommissarie för sjötransportväsendet, försvann i slutet av januari och sköts på ett icke känt datum.

hårda slag vid Chasansjön; i väster hotade nazisterna som slukat Österrike och Tjeckoslovakien att angripa Sovjet med välsignelse av fransmännen och britterna vilka undertecknat Münchenöverenskommelsen med Hitler i september 1938. I Spanien slutade inbördeskriget med seger för Franco. Sovjet, som var ekonomiskt och militärt svagare än Hitlertyskland, hade ytterligare försvagats av terrorn vilken riktat hårda slag mot Röda armén och ekonomin. Stalin hade krossat partiet för att kunna bli dess herre och eliminera de tidigare, aktuella och framtida opponenter mot hans politik och diktatur. Proletariatets diktatur hade just efter inbördeskriget kommit att identifieras med partiets. År 1939 identifierades det med en enda man. I sin rapport fastslog denne: ”Det vore oriktigt att påstå, att utrensningen inte innehöll allvarliga misstag. Det gjordes olyckligtvis fler misstag än vad som kunde ha väntats. Utan tvivel kommer vi i fortsättningen inte att behöva förlita oss till metoden med massutrensningar.”

Miljoner sovjetmedborgare var ännu deporterade. Tre av politbyråns medlemmar, Tjubar, Eiche och Postysjev befann sig fortfarande i fängelse och skulle snart arkebuseras. Jakovlev sköts under kongressen. Av de 1.827 delegaterna vid den artonde kongressen hade bara 35 överlevt från den sjuttonde (cirka två procent). Samtidigt hade den sovjetiska ekonomin undergått en mäktig omvandling. Ett nytt samhälle hade uppstått. Analfabetismen hade minskat och helt försvunnit bland de unga. Kulturen spreds i stor skala till massorna, även till de tidigare mest efterblivna. Stalinfenomenet hade vuxit fram och blomstrat ur socialismens jord, inte som dess naturliga följd utan som en produkt av förhållanden som var avhängiga en bestämd tid och plats.

Det hade sedan år 1917 inte saknats prövningar för historiens första socialistiska revolution. Det andra världskriget skulle föra med sig minst lika svåra prövningar.

Det andra världskrigets skärseld

Utrikespolitiskt hade Sovjetunionen inte bara framgångar under perioden 1934-41. Det saknades dock inte förmildrande omständigheter. De stora demokratiska kapitalistiska staterna i väst hade inte förstått nazismens nya karaktär och det hot mot civilisationen som den stod för. Till en början betraktade de den närmast som ett — måhända inte helt ofarligt — motgift mot kommunismen, men Hitler blev snart ett lika stort hot mot väst som mot öst. Redan år 1933 anmärkte Litvinov, folkkommissarie för utrikesfrågor, att ”en kanon som kan skjuta österut kan även skjuta mot väst”. Om en bred koalition mot Hitler hade kunnat byggas upp fem år tidigare skulle den ha förhindrat det andra världskriget och gjort det möjligt att hejda hitlerismen innan den blev farlig. Även om presidenten F D Roosevelt var antinazist var Förenta staterna neutralt och ville så förbli. Frankrike hade sina anti-Hitler-tendenser och undertecknade pakten med Sovjet år 1935, men fullföljde inte denna politik till dess logiska slut. Så småningom antog Frankrike den brittiska politiken, vilken var mera antikommunistisk och antisovjetisk än anti-nazistisk. Detta stod helt klart under det spanska inbördeskriget när den av Léon Blum ledda folkfronten, om än med dåligt samvete, valde att inte ingripa i kriget eftersom England hade bestämt sig för denna linje. Vare sig Förenta staterna, Storbritannien eller Frankrike gjorde alltså några egentliga ansträngningar att sluta förbund med Sovjet mot Hitler. Ännu värre var att de undertecknade Münchenöverenskommelsen i september 1938, när engelsmän och fransmän överlämnade Tjeckoslovakien åt Hitler och sedan försökte att vända det nazistiska hotet österut.¹

Inför hotet från Hitler sökte Sovjetunionen att isolera honom och nå en uppgörelse med väst. Britterna och i något mindre grad fransmännen har ansvaret för ett misslyckande som skulle få dramatiska följder och leda till det andra världskriget. Innebär då detta att den sovjetiska politiken var fullkomlig? Nej, inte som vi ser det. Dess brister härrörde från Stalins underskattning av det nazistiska hotet och dess nya karaktär. Vi har sett att detta var fallet år 1933, och det fortsatte så fram till 1941. En följd av västmakernas politik var att Stalin blev ännu mera misstänksam mot de stora kapitalistiska staterna. Det är inte underligt att Stalin underskattade demokratins betydelse och hotet från fascismen. Det är alldeles på tok att bunta samman nazismen med stalinfenomenet, vilket den amerikanska filosofen Hannah Arendt gör i sin bok *The Origins of Totalitarianism*. Nazismen är en politisk och ideologisk variant av den nutida kapitalismen. Den bygger på en kapitalistisk grund, men den antar en form som är radikalt olik den som då existerade i Frankrike, Storbritannien och Förenta staterna.

Stalinfenomenet å sin sida uppstod ur den socialistiska revolutionen och mognade fram under det socialistiska uppbyggets epok. Stalinfenomenet utgör den enda form i vilken socialismen kan existera lika lite som nazismen var och är den enda möjliga formen för kapitalismen. Båda var resultatet av en specifik historisk utveckling, av historiskt givna omständigheter, av bestämda individers roll, av en specifik nationell historia, den tyska respektive den ryska. De mål som eftersträvades var totalt olika av just det skälet att klassinnehållet var helt annorlunda.

Naturligtvis fanns det likheter. Ett koncentrationsläger är ett koncentrationsläger, angivelse är angivelse och tortyr är tortyr oberoende av den ekonomiska och politiska formen. Det ryska och sovjetiska historiska experimentet utvecklades inte via någon politisk demokrati. Genom ekonomins tillväxt samt den utbildningsmässiga och kulturella utvecklingen lades förvisso en grund för en möjlig demokrati i en avlägsen framtid. Utvecklingen lade grunden för demokratins framtida blomstring, men lät inte de sovjetiska ledarna förstå betydelsen av de demokratiska strukturerna

¹ Frankrike slöt ett icke-angreppsavtal med Tyskland när Ribbentrop, den tyske utrikesministern, besökte Paris den 6 december 1938 (se brevväxlingen från den franske Berlinambassadören i *Livre jaune français*).

eller hur dessa är förbundna med socialismen.

Även Lenin som angrep dessa frågor utifrån en sund teoretisk insikt underskattade alltid demokratis betydelse, eftersom han utgick från sina egna ryska erfarenheter och assimilerade de demokratiska enbart utifrån och ur deras mest negativa aspekter, som de framstod genom den andra internationalens hållning under det första världskriget och senare under de socialistiska revolutionerna i Ungern och Tyskland. Det är därför som Lenins skrifter efter den sovjetiska revolutionen innehåller många omdömen som kritiserar de demokratiska strukturerna, och som kan åskådliggöra de revolutionära processerna enbart genom sina egna erfarenheters förvända och förvändande lins, vilken framstod som så mycket mera övertygande för honom som det inte fanns erfarenhet av någon annan framgångsrik revolution. Det var därför som han — och med honom Komintern — drog slutsatsen att den enda vägen till socialismen var den ryska, och reaktionen på ”den andra internationalens bankrutt” gjorde det hela ännu enklare, ”Den ryska revolutionen kan inte slaviskt efterbildas”, skrev han, men han förutsåg att revolutionerna måste följa en tämligen strikt modell, där våld, tvång och inbördeskrig spelade en större roll än parlamentsval och andra demokratiska processer. Det faktum att hans egna personliga erfarenheter bestämde hans teorier bevisas av att han, efter att mellan april och juli 1917 ha övervägt möjligheterna av en fredlig övergång till socialismen, knappast nämnde den senare, helt enkelt därför att förhållandena hade ändrats i Ryssland. Hans definitiva anmärkningar om inbördeskrigets och våldets betydelse, som återfinns i *Den proletära revolutionen och renegaten Kautsky* eller i *Bidrag till diktaturens historia* kan förstås i ljuset av den stora revolutionära kris som utgjorde slutet på och följde omedelbart efter det första världskriget. Den av kriget orsakade rubbningen av jämvikten var sådan att våldets och inbördeskrigets väg framstod som den enda möjliga för de kapitalistiska länderna i väst. Det rådde en revolutionär kris med stora inneboende möjligheter, vilket den tyska revolutionen skulle visa (även om den misslyckades). Ja, den visade just hur rätt bolsjevikerna hade haft, eftersom det var avsaknaden av ett under en lång förrevolutionär period härdat och förberett revolutionärt parti, samt den tyska socialdemokratins opportunistiska och antikommunism, som i sista hand hade gjort det möjligt för den tyska borgarklassen att besegra den socialistiska revolutionen.

I *Den proletära revolutionen och renegaten Kautsky* utgår Lenin från Kautskys och de tyska socialdemokraternas aktuella politiska praktik. Det råder inget tvivel om att hans kritik var välgrundad historiskt sett, ty socialdemokraterna hade bidragit till nederlaget för den tyska proletära revolution, som annars skulle ha kunnat genomföras omedelbart efter det första världskriget genom en våldsprocess liknande den i Frankrike 1871 eller Ryssland 1917. De kapitalistiska staterna var försvagade och härjade av krig och nederlag. Grunden var lagd för en våldsam revolution, för ett omedelbart och brutalt maktövertagande. Hela Lenins historiska erfarenhet hade lett honom till att fastslå: ”Diktaturen är ett styrelsesätt som direkt baserar sig på våld och som inte begränsas av några lagar... Den revolutionära diktaturen har vunnits och bibehålles genom proletariatets våld mot bourgeoisin, ett våld som inte begränsas av några lagar.”

Hans kritik av den borgerliga demokratin är berättigad, men den ledde honom till att underskatta betydelsen av demokratis historiska roll. Det är förvisso sant att det inte finns något sådant som en ”ren” demokrati, ett begrepp som han kritiserade hos Kautsky, men i ett socialistiskt samhälle kan inte demokratin begränsas till den ekonomiska och sociala sfären. År 1918 och kanske heller inte år 1923 kunde Lenin veta att socialismen, även om den utgjorde en övergång från kapitalism till kommunism, skulle vara i många decennier och att staten skulle få en allt större roll.

Lenins teser av år 1918 utgår från en högst konkret historisk situation som inte har återkommit och inte heller kommer att göra det (”historien erbjuder ingen andra chans”). Hans kritik av

Kautsky var historiskt välgrundad år 1918, men de problem som vi i dag ställs inför är i grunden annorlunda. 1918 ställde Lenin i ovannämnda arbete denna fråga: ”Den teoretiska frågan står emellertid helt annorlunda: Är proletarietets diktatur möjlig utan att man överträder den utsugande klassens demokrati?”, — och han svarade: ”Kautsky talar inte om det som är huvudfrågan, nämligen det faktum att proletarietet inte kan vinna seger *utan att bryta bourgeoisins makt*, och att, om det råder ett ”våldsamt förtryck”, om det inte råder någon ”frihet”, så *existerar det naturligtvis heller inte någon demokrati.*”²

Sanningen var att revolutionens och inbördeskrigets krav fick bolsjevikerna att göra våld på ”demokratin”.

”Våldet mot demokratin” kom emellertid att slå tillbaka på arbetarklassen och kommunisterna själva. Detta var ett resultat av den brist på demokrati som Rosa Luxemburg med rätta hade fäst uppmärksamheten på i sin analys av den ryska revolutionen.

Det ersättande av ”de rikas demokrati med de fattigas demokrati”, om vilket Lenin talar i en annan text som skrevs år 1918 (*Demokrati och diktatur*), innebär inte nödvändigtvis någon förstörelse av demokratiska strukturer och institutioner. Om dessa inte existerar — som fallet var i Ryssland — krävs det att de skapas, ty annars finns det risk för en sådan despotisk makt som under Stalintiden. Det som år 1919 framstod som en norm skulle under de följande åren framstå som ett undantagsfall, och som en följd därav kom den av den kommunistiska internationalen (ursprungligen) antagna strategin att visa sig dåligt överensstämmande med den faktiska situationen i de kapitalistiska länderna. Den stämde å andra sidan mycket bättre med situationen i de koloniala länderna, där den nationella befrielseörelsen kunde föra människorna mot den socialistiska revolutionen utmed vägar som historiskt skilde sig från den ryska revolutionens, men som liknade den däri att de demokratiska processerna spelade en liten roll. Dessutom var den kommunistiska internationalen påverkad av vad som skedde i Sovjet: på grund av den ”uppskjutna revolutionen i de stora kapitalistländerna” måste Sovjet bygga ”socialismen i ett enda land”. Den bristande åtskillnaden mellan parti och stat i Sovjet samt den byråkratins och dogmatismens seger som stalinfenomenet förde med sig ställde Komintern inför verkliga problem. Organisationen hade sin bas i Moskva och blev tack vare det sovjetiska partiets inflytande alltmer förknippad med den sovjetiska politiken. Eftersom det sovjetiska partiet var det enda som satt vid makten fick det ett direkt inflytande över Kominterns generallinje. Just av detta skäl övade det inflytande över andra kommunistiska partier, eftersom Komintern var en centraliserad organisation vars beslut var bindande för medlemspartierna.

Före bakslaget i Tyskland hade Komintern lidit ett dundrande nederlag i Kina, där man hade prisat samarbetet mellan Chiang Kai-sheks Kuomintang och det kinesiska kommunistpartiet. Det tyska kommunistpartiets nederlag 1933 och Hitlers krossande av det ställde de kommunistiska partierna och Komintern inför nya problem. Den stalinistiska dogmatismen förhindrade en seriös diskussion om vägar och medlen för genomförandet av en socialistisk revolution mot de kapitalister, som nu reorganiserade sig för att bekämpa den ekonomiska krisen och förhindra en ny, men den kunde inte hindra kommunistpartierna i väst från att överväga en ny politik utifrån lärdomarna av det tyska nederlaget. En sådan ny politik växte fram i Frankrike och Spanien. Ursprungligen var den avsedd att åstadkomma enhet mot fascismen, och detta var syftet med överenskommelsen mellan de franska socialisterna och kommunisterna i juli 1934. Alliansen breddades emellertid undan för undan och fick ett mera positivt innehåll under tryck från kommunistpartiet och dess generalsekreterare Maurice Thorez. Valet mellan ”demokrati eller

² Originalalets kursiv.

fascism” hade fått de franska kommunisterna att förstå betydelsen av de demokratiska processerna både hos sig själva och i förhållande till socialismen. De franska och spanska folkfronterna kunde sedan uppstå. Det är visserligen sant att de franska kommunisterna vid denna tid inte drev politiken till sitt logiska slut. De vägrade att delta i folkfrontsregeringen, och de kunde eller vågade inte säga i vilken utsträckning som denna nya orientering skulle förändra den kommunistiska rörelsens grundläggande strategi, och göra det möjligt att utveckla en ny syn på den socialistiska revolutionen i de utvecklade demokratiska kapitaliststaterna i väst. Kominterns sjunde kongress (år 1935) antydde en kompromiss mellan dessa båda olika åsikter. I sin rapport analyserade Dimitrov det franska exemplet och uppställde i kraftfulla och korrekta termer alternativet ”demokrati eller fascism”. Sovjets kyliga hållning kom till uttryck i de mest prominenta ledarnas bristande entusiasm för att närvara vid kongressen. Varken Stalin, Molotov, Kaganovitj eller någon annan medlem av politbyrån talade fastän kongressen hölls i Moskva. Stalins fientlighet mot Hitler var fortfarande måttlig, vilket vi noterat i samband med den sjuttonde partikongressen. Hans fientlighet mot varje form av politisk demokrati och misstro mot de demokratiska kapitaliststaterna, vilken ju hade rättfärdigats både nu och tidigare, motiverade honom inte att inse Hitlerfarans sanna natur eller dimensioner. Detta innebär inte att Sovjet gjorde några försök att gå i förbund med Hitler. Fastän landet kände sig ekonomiskt och militärt svagt gjorde det åtskilligt mer mot Hitler än de utvecklade kapitalistiska länderna, men frågan är om det gjorde tillräckligt med tanke på faran. På den sjunde kongressen gav Komintern större frihet åt de kommunistiska partierna, men det var allt. Skulle man inte inför faran ha verkställt den upplösning av Komintern som kom först år 1943, och därmed ha tillåtit de kommunistiska partierna att utveckla en politik för nationell enhet som var mera djärv och helt fristående från svängningarna i den sovjetiska politiken? Dessutom gav den stalinska terrorn under perioden 1936-38 argument åt dem som var motståndare till en allians med Sovjet, vilket påverkade de socialistpartier som var medlemmar av den andra internationalen och gjorde det ännu svårare för dem att delta i antifascistiska allianser. Detta ursäktade givetvis inte noninterventionspolitiken gentemot Spanien eller undertecknandet av Münchenöverenskommelsen. Det råder dock inget tvivel om, att Sovjet hade tagit djärvare, mer spektakulära och enande initiativ, så skulle det ha ställt västmakterna i en ännu besvärligare situation gentemot hemmaopinionen.

Faktum kvarstår att Sovjetunionen på grund av den franska och brittiska hållningen tvingades att sluta en pakt med Hitler den 23 augusti 1939. Som vi ser det var det inte fel av Stalin att underteckna den tysk-sovjetiska nonaggressionspakten. Från hans utgångspunkt var den helt berättigad eftersom Sovjetunionen vann tid att förbereda sig för den oundvikliga konflikten, i ett läge där Frankrike och Storbritannien hade förkastat förslaget om en klar allians. Vad som å andra sidan är mera problematiskt är de villkor på vilka uppgörelsen träffades och vad som blev dess resultat för den sovjetiska utrikespolitiken och Komintern. Nonaggressionspakten innehöll hemliga klausuler som var principiellt diskutabla eftersom de gjorde upp med Hitler om territoriella förändringar som berörde Polen, Rumänien, de baltiska staterna (Estland, Lettland och Litauen) och Finland.³ Det råder dock inget tvivel om att vissa landområden, som östra Polen, hade slitits från Sovjetryssland med våld omedelbart efter inbördeskriget (Rigafreden år 1921), och att deras invånare var ukrainare eller vitryssar. I enlighet med de offentliga klausulerna i det tysk-sovjetiska fördragen av den 23 augusti förblev Sovjet neutralt vid det andra världskrigets utbrott, och Stalin och Molotov deklarerade att Frankrike och Storbritannien ville krossa hitlerregimen ”under den falska förevändningen att de kämpar för demokratin” (Molotovs tal inför Högsta Sovjet den 31 oktober 1939). I december 1939 gick *Pravda* så långt att man ägnade tre spalter åt att återge

³ Texten till alla avtalen finns i Wilhelmstrasses hemliga arkiv (band 8), hemliga protokoll av den 23 augusti och 28 september 1939.

ett tal som Hitler hållit i München, och när han besvarade gratulationstelegrammen på sin sextioårsdag från Hitler och Ribbentrop sade Stalin:

”Vänskapen mellan de sovjetiska och tyska folken har cementerats i blod, och kommer säkert att förbli fast och bestående.” Stalin och Hitler utbytte vänliga hälsningar på årsdagen av oktoberrevolutionen. Det ekonomiska samarbetet utvecklades, och Sovjetunionen sände Hitler spannmål, olja och stora mängder av andra råvaror. Den sovjetiska pressen upphörde med all kritik av hitlerregimen och företog i stället upprepade attacker mot de demokratiska staterna. Att underteckna en diplomatisk överenskommelse med Hitler var en sak; det var en ”tragedi för Sovjetunionen” att ha tvingats därtill, men det var en annan sak att handla som man gjorde. Det kunde knappast förbereda Sovjetunionen på att ställas i en konflikt med nazisterna i en nära framtid. Politiken ledde exempelvis till krig mot Finland. Det landet hade förvisso en våldsamt antikommunistisk regering, men var det skäl nog till ett krig? Röda armén som var försvagad av 1937-38 års utrensningar kunde besegra den finska armén först efter flera månaders kamp (från den 25 november 1939 till den 12 mars 1940).

Mellan september 1939 och juni 1940 ökades Sovjets befolkning med sammanlagt 21.385.000 invånare och fem nya sovjetrepubliker grundades (Lettland, Litauen, Estland, Moldavien och Östkarelen). Under denna period kom Komintern att följa en politisk linje som var identisk med Sovjets. Den kommunistiska internationalen krävde inte bara att de kommunistiska partierna skulle gilla den tysk-sovjetiska pakten utan även att de skulle bekämpa den engelsk-franska politiken, vilken betecknades som ensamt ansvarig för det andra världskriget. Det är förvisso sant att ansvaret kunde diskuteras. Frankrike och Storbritannien som hade gått in i kriget för att försvara Polens oberoende och territoriella integritet hade låtit landet krossas av nazisterna utan att starta någon som helst offensiv. Från september 1939 till maj 1940 hölls fientligheterna på sparlåga på västfronten. Det var ”låtsaskrigets” period. Under denna tid sysslade den franska generalstaben i första hand med att organisera militära operationer mot Sovjet: i Finland i norr (det fanns en plan för landstigning i Petsamo) och i söder (en plan för en luftattack mot Baku). Ändå befann sig fascismen och demokratin i krig med varandra från och med september 1939.⁴ Kominterns linje som måste följas av alla kommunistpartier tvingade alltså det franska kommunistpartiet att opponera mot kriget, medan de kommunistiska parlamentsledamöterna trots de repressiva åtgärder som riktades mot partiet ursprungligen hade röstat för militärbudgeten.⁵ Om Komintern hade upplösts år 1933 skulle kommunistpartierna ha kunnat agera oberoende utan att fördenskull hemfalla åt antisovjetism. Det skulle ha räckt för dem att visa att den tysk-sovjetiska pakten var en nödvändighet från Sovjets sida eftersom västmakterna hade vägrat att sluta en militärallians med Sovjet, och samtidigt kunde det franska kommunistpartiet ha stött krigsansträngningarna⁶ och bekämpat den franska borgarklassen, vilken trots krigsförklaringen fortfarande riktade sina slag mer mot Sovjet än mot Hitler, och som faktiskt förberedde sig för det stora Vichyförräderiet och samarbetet med tyskarna.

På så vis fortsatte stalinfenomenet att visa, vilket det hade gjort sedan 1920-talet, hur skadligt det var på det internationella området. Det bidrog till att fördunkla en utrikespolitik vars grund även erfarna politiker hade svårt att förstå. Det ledde till allvarliga motgångar för Komintern både i praktiken och teorin. Det är dock sant att kommunistpartier hade grundats eller ”bolsjeviserats” i

⁴ Weygand, *Mémoires*, III s 71 ff.

⁵ De franska kommunisttidningarna förbjöds redan den 29 augusti 1939, och det franska kommunistpartiet så snart kriget hade börjat.

⁶ Detta är exempelvis vad det franska kommunistpartiet gjorde i juni 1940 när det lade fram förslag till åtgärder som kunde rädda nationen från invasion, men fram till år 1941 gjorde Kominterns linje det svårt att genomföra denna nya politik.

många länder, särskilt i många koloniala. Kominterns praktik kan därför inte enbart reduceras till ovannämnda misstag, även om de särskilt för de utvecklade kapitalistiska ländernas del var avsevärda.

Sovjetunionen drog inte tillräcklig fördel av den respit som den tysk-sovjetiska pakten gav för att militärt, politiskt och ekonomiskt förbereda sig för kriget. Industriproduktionen hade stagnerat sedan år 1937. 1940 års 'produktion på 18.300.000 ton stål var bara en smula högre än 1937 års. Den vid denna tid opublicerade, sovjetiska statistiken var mera optimistisk beträffande industriproduktionen i allmänhet, men den inkluderade statistik för territorier som Sovjet hade övertagit och förskönar därför sanningen en smula, Rustningsindustrin befann sig i ett katastrofalt läge. Produktionen hade stoppats av gamla modeller som inte passade för ett modernt krig och nya typer av flygplan, stridsvagnar och kanoner hade tagits i bruk, men någon massproduktion av dem hade knappast börjat år 1941. Jordbruket gick fortfarande dåligt. Spannmålsproduktionen var fortfarande obetydligt högre än år 1913 och det fanns mindre av boskap (med undantag av svin). Armén höll fortfarande på att återhämta sig efter de blodiga utrensningarna åren 1937-38, vilket hade blivit tydligt i kriget mot Finland. Endast sju procent av officerarna hade genomgått högre krigsutbildning. Generalstaben innehöll några förstklassiga generaler, särskilt Sjukov (som hade blivit överbefälhavare i februari 1941), men även ett stort antal ledare som inte var särskilt kvalificerade för uppdraget. Detta gällde t ex marskalk Vorosjilov, Kulik (som var högste chef för artilleriet) och Mechlis (som var högste armékommissarie). Efter den artonde kongressen hade ansträngningar vidtagits för att förbättra den ekonomiska och militära situationen, men på grund av den stalinska terrorns verkningar, vilka inte får underskattas, låg man fortfarande långt efter.

Sedan juli 1940, dvs efter fransmännens nederlag, ha de Hitler förberett en invasion av Sovjetunionen. Han var herre över större delen av Europa, och med hjälp av sina rumänska, italienska, ungerska och finska allierade koncentrerade han enorma styrkor utmed den östra gränsen. Stalin var övertygad om att Hitler inte skulle gå till anfall förrän år 1942, så han var inställd på att inte ta någon notis om de många varningar han fick från sin egen underrättelsetjänst (Richard Sorge i Japan, Doranätet i Schweiz, Trepperkedjan och "Röda Kapellet" i Västeuropa) och av Churchill och Roosevelt. Han trodde att de senares varningar var en anglosaxisk list som gick ut på att ge honom falsk information för att kasta in honom i ett förtidigt krig mot Hitler. Den 14 juni 1941 förnekade nyhetsbyrån Tass att de tysk-sovjetiska förbindelserna skulle ha blivit kyligare.

Den 22 juni anföll de tyska arméerna utmed hela fronten. Den sovjetiska armén befann sig inte i larmtillstånd, och åtskilliga timmar efter invasionens början trodde den orubblige Stalin ännu att det bara handlade om gränsstrider och skärmytslingar utan någon större betydelse. Det har i historien sällan gjorts ett misstag som varit en bättre illustration till faran av att samla absolut makt i händerna på en enda person. Inför historiens dom bär Stalin och hans regim det tunga ansvaret för den sovjetiska bristen på förberedelser i juni 1941 och för de inledande nederlagen. De ofta hörda argumenten enligt vilka Stalins verk under tiden 1929-1939 — tvångskollektiviseringen och terrorn — var nödvändiga och möjliggjorde segern i det andra världskriget, blir vilseledande om man betänker de fruktansvärda slag som riktades mot den sovjetiska ekonomin och Röda armén, de sovjetiska myndigheternas försummelser inför kriget och de första veckorna efter invasionen, samt Stalins historiska misstag vilka liksom hans strategiska förutsägelser visade sig vara helt vilseledande.

Detta är inte platsen att skriva någon detaljerad historia om Sovjetunionen under det andra världskriget. Vi vill bara ta fram de element som hänger direkt samman med stalinfenomenet för att förstå hur detta gjorde sig påmint och därmed få en bättre förståelse av vad som karaktäriserade

det under en dramatisk kris. De första krigsveckorna var katastrofala. Flertalet av de sovjetiska flygplanen förstördes på marken efter några timmars strid. De tyska stridsvagnarna ryckte fram 250 kilometer på tre dagar. Trots hjältemodiga handlingar som inte var tillräckliga för att täppa till bräscherna drog sig de sovjetiska trupperna tillbaka i oordning. I december hade nazisttrupperna intagit de baltiska republikerna, Vitryssland, en del av Ukraina inklusive Donbass-distriktet, Krim (med undantag av Sevastopol), Kiev, Charkov och Odessa. De stod vid Leningrads portar och 25 kilometer från Moskva. De sovjetiska nederlagen var sålunda av ansevärda proportioner. Hitler hade emellertid inte nått sitt mål. Trots belägringen fortsatte Leningrad att bjuda motstånd under otroliga förhållanden (utan mat och bränsle), och tyskarna måste göra halt framför Moskva. Hitlers plan — att besegra Sovjet före vintern — hade misslyckats. Sovjetunionen hade förlorat många slag, men man hade vunnit kriget.

Under de första få dagarna efter invasionen drabbades Stalin tydligen av ett veritabelt nervöst sammanbrott. Han insåg att hans politik hade gjort totalt fiasko och stängde sig inne i sin våning i Kreml. Han talade inte till det sovjetiska folket förrän den 3 juli. Talet var måttfullt, fast och vänligt, samt manade till lojalitet mot Lenins anda och det sovjetiska systemet liksom till ryska nationella stämningar. Från och med nu tog han kontrollen över landets affärer. Han var ordförande i det statliga försvarsområdet vilket centraliserade all civil och militär makt, och han blev senare generalissimus (överbefälhavare). Det vore oriktigt att porträttera Stalin utslutande som en blodig despot. Under dessa prövningar var han även en förtjänt och modig ledare. Den 7 november 1941, när tyskarna stod 25 kilometer utanför Moskva, organiserade han en parad för att fira 24-årsminnet av oktoberrevolutionen. Föregående dag hade han talat vid Majakovskijstationen, och den 7 november talade han igen, oberörd av stormen. Han vädjade till de sovjetiska folken att stå emot Hitler och utvecklade teman från talet den 3 juli. Hans hållning i november fick honom att symbolisera den sovjetiska motståndsviljan. Detta hindrade honom inte från att begå allvarliga strategiska misstag, som när han i september 1941 vägrade att evakuera Kiev, vilket ledde till en inringning av tusentals sovjetiska soldater, vilka togs tillfånga av nazisterna.

Kriget belyste och kanske även accentuerade de motsägande sidor hos stalinfenomenet som vi flera gånger tidigare har nämnt. Under denna tids prövningar var Stalin ett med folket. Samtidigt existerade det stalinska systemet, och dess konsekvenser blev ibland extrema. Under åren före kriget hade centraliseringen gjort det möjligt att koncentrera de tillgängliga människo- och kapitalresurserna vid den ekonomiska fronten. Samtidigt hade detta bidragit till framväxten av en enorm byråkrati inom ledningen för de individuella företagen, i relationen mellan den centrala ledningen och företagen osv, men denna byråkrati existerade på grundval av ett socialistiskt ägande till produktions- och distributionsmedlen. Det fanns inte längre något privat ägande av sådana och därmed inga fler kapitalister. Därmed fanns det heller ingen privat tillägnelse av mervärde eller profit, även om ett antal byråkrater kunde dra fördel av läget. Denna på ett socialistiskt ägande grundade centralisering blev avgörande på det ekonomiska planet under krigets första månader. Den gjorde det möjligt att på några veckor montera ner 1.523 stora fabriker i väst, transportera dem österut (till Sibirien, Ural- och Volgaregionerna) och snabbt återinsätta dem i produktionen trots de tyska bombningarna, nazisternas snabba framryckning, den svåra kölden och det faktum att de flesta friska män hade blivit inkallade. Byråkratin försvann inte helt, men ställd inför periodens livsavgörande problem försvann den till stor del, och kvarlämnade ett system som var rationellt därför att den kapitalistiska profiten inte hade någon plats i det. Tack vare dessa åtgärder och trots en brutal sänkning i produktionen till följd av invasionen, kunde den sovjetiska rustningsindustrin år 1943 producera en större mängd vapen än den tyska (3.000 flygplan, 2.000 stridsvagnar samt 10.000 kanoner och granatkastare i månaden), och vapen som var av åtminstone lika hög kvalitet. Den socialistiska ekonomin visade alltså en

absolut enastående förmåga till anpassning och expansion om vi betänker de problem som orsakats av invasionen och den situation som rådde vid krigets utbrott.

Förhållandet var detsamma på de politiska och ideologiska områdena. Det sovjetiska motståndet var exemplariskt. Här och där fanns det brister som berodde på mänsklig svaghet och feighet eller på stalinfenomenets mest negativa sidor. Inom de ockuperade områdena fanns det några personer som arbetade för nazisterna av egenintresse eller för att de var rädda. Ändå uppgick leveranserna från de sovjetiska territorierna till Tyskland bara till en sjundedel av vad som hämtades från Frankrike. Förklaringen är mycket enkel. I Frankrike existerade fortfarande kapitalismen och av en mängd olika skäl valde en stor del av den franska borgarklassen att gå in på ekonomiskt samarbete med tyskarna. Vi minns de Gaulles berömda replik till arbetsgivarnas representanter vid befrielsen: ”Jaså, här är ni! Var fanns ni under kriget, mina herrar?” Det fanns även fall av samarbete med Hitler i några icke-ryska republiker — t ex i den autonoma tatarrepubliken på Krim, i Kalmuckernas, Tjetjen-Ingusjis och Kabardino-Balkariens autonoma republiker samt i Karatjajs autonoma område — men de berörda folken var fortfarande kulturellt mycket efterblivna och hade nyligen blivit lidande av Stalins rysk-centraliserande politik. Samma fenomen kunde återfinnas i Ukraina om än i mycket mindre skala. Ortodoxa präster och uniater (kristna som följde grekiskt-ortodox ritual men som visade lydnad mot Rom) frestades också av samarbetsdjävulen på grund av den religiösa förföljelsen före kriget. Vi hade slutligen förräderiet från Vlassov, general i Röda armén, andre befälhavaren i Volchovfronten, som med tyskarnas hjälp rekryterade en armé huvudsakligen bland dem som satt i Hitlers läger, vilka här såg en chans att bli fria. Senare skulle ett antal av dem vända sig mot nazisterna och hjälpa motståndsrörelsen i Europa. I *Gulagarkipelagen* beskriver Solsjenitsyn Vlassovs förräderi som ”ett alldeles enastående fenomen i världshistorien: att flera hundra tusen unga män mellan tjugo och trettio år tar till vapen mot sitt fädernesland i förbund med dess grymmaste fiende”. Det är snarast motsatsen som är riktig. Om man jämför läget i Sovjetunionen med vad som hände i Europa under Hitlers ockupation blir hela skillnaden tydlig. Med undantag för Vlassov var det inte en enda högre officer i Röda armén som förrådade Sovjetunionen, liksom inga nationella ledare och mycket få regionala. Vi vet att det var annorlunda i Frankrike där parlamentsledamöter, tidigare ministrar, generaler, amiraler osv i vid utsträckning samarbetade med nazisterna.

Vilket var skälet till denna hållning från det sovjetiska folkets sida? Hur kan vi förstå detta motstånd och denna heroism hos tiotals miljoner sovjetiska människor, kanske bäst illustrerad av dem som kämpade i Leningrad och Stalingrad, både soldater och civila, heroism i en omfattning som knappast finner motsvarighet i historien? För några, som Héléne d'Encausse, är huvudorsaken en nationalistisk reflex, dvs den ryska nationalkänslan. Det är visserligen sant att Stalin vädjade till denna långt före år 1941 och t o m gick så långt att han återupprättade ett antal händelser och personer i det gamla Rysslands historia, vilket man kan ha delade meningar om. Från 1941 och framåt⁷ och särskilt under den allvarliga krisen på sommaren 1942 när de tyska trupperna trängde in i Kaukasus och närmade sig Stalingrad gick de sovjetiska myndigheterna vidare i denna riktning. Inom Röda armén återinfördes sådana uniformstecken och officersprivilegier som hade existerat under tsartiden. Kadettskolor grundades som fick namn efter Suvorov, en tsargeneral som hade kämpat mot den franska revolutionens arméer. Hjältarna från fordom hedrades, t ex Aleksander Nevskij, Ivan IV (den Förskräcklige) och många andra ”stora förfäder” som Stalin kallade dem i ett tal på den 7 november. Vid slutet på kriget mot Japan hördes Stalin säga att segern hade ”raderat ut skammen” från det ryska nederlaget år 1904 (i ett

⁷ I slutet av år 1941 motsvarade det av tyskarna ockuperade territoriet 40 procent av den sovjetiska befolkningen. Det producerade 38 procent av all spannmål, 58 procent av stålet, 63 procent av kolet och 60 procent av allt aluminium.

imperialistiskt krig som tsaren förde mot Japan). En ny sovjetisk nationalsång ersatte Internationalen år 1943. Den hyllade enheten mellan de sovjetiska folken ”som beseglats av det stora Ryssland”. Stalin prisade även vid upprepade tillfällen ”de slaviska folkens förbund” mot tyskarna, och många artiklar i pressen hade en nationalistisk ton som är förståelig under de rådande förhållandena, men som kan diskuteras. Detta förklarar dock inte det sovjetiska motståndet. Nationalismen var inte mindre mäktig i Frankrike, vilket stod helt klart efter det andra världskriget när kolonialkrigen ägde rum. Men den förhindrade ändå inte sammanbrottet i juli 1940, Vichyregimen, det massiva samarbetet från ledande grupper inom landet och den förvirring som rådde inom en stor del av den allmänna opinionen. Sanningen om Sovjets kamp var att den var en kamp på två plan: en nationell strid mot den tyske inkräktaren och en revolutionär till socialismens försvar. Stalin höll trots allt inte ett enda tal utan att påminna om statens ursprung, den sovjetiska revolutionen, inbördeskriget, Lenins betydelse, bolsjevikpartiets roll osv.

Det är detta som gör det så svårt att analysera stalinfenomenet. Somliga historiker som utgått från vissa beståndsdelar i Stalins politik sedan år 1929, som tvångskollektiviseringen och terrorn, har förlorat perspektivet på företeelsens motsägande aspekter, vilka vi vid upprepade tillfällen har velat framhålla. I egenskap av socialistisk stat garanterade det sovjetiska systemet en extremt snabb ekonomisk och kulturell tillväxt, vilket lyfte upp ett tidigare efterblivet folk ur fattigdom, vidskepelse och okunnighet och möjliggjorde ett verkligt uppsving i produktivkrafterna. I egenskap av totalitärt politiskt system utgjorde det ett hinder för ett rationellt utnyttjande av den socialistiska ekonomins fulla potential. Stalinfenomenet hade dessa båda kännetecken. Under partiets och Stalins ledning försvarade det sovjetiska folket det sovjetiska systemet trots den totalitarism av vilket det själv led i sådan grad. Vad som var utan föregångare i historien — ”ett alldeles enastående fenomen” — som Solsjenitsyn säger om Vlassov och hans män, i det att han missar vad som verkligen var det ”enastående” — i detta krig — var att miljoner sovjetiska medborgare, som varit direkta och indirekta offer för den stalinska terrorn, spelade en sådan heroisk och självupppoffrande roll i det sovjetiska folkets kamp. Detta var verkligen något enastående! Ett berömt fall gäller general Gorbatov vilken arresterades, torterades och deporterades till Magadan. År 1940 frigavs han sedan marskalk Budjonij ingripit till hans förmån, gavs viktiga poster under kriget och avslutade det i ”mötet vid Elbe” som befälhavare för den sovjetiska armékår som förenades med de amerikanska trupperna våren 1945.

Varje stat i den tidigare historien som fått utstå sådana prövningar skulle ha utplånats. Detta skedde inte med den sovjetiska staten därför att den var socialistisk, helt oberoende av de existerande politiska institutionerna eller den politik som följdes av staten och dem som satt vid makten. Det är visserligen sant att Sovjet skulle ha varit bättre förberett på att möta Hitler om en annan politik hade förts, men det ena utesluter inte det andra. Det är utopiskt att föreställa sig att stalinfenomenets mest negativa sidor skulle försvinna den 22 juni 1941. Institutionerna, vanorna och personerna fanns kvar och gjorde i skiftande grad sin närvaro påmind under kriget. Detta verkade i två diametralt motsatta riktningar. Det ökade statens auktoritära karaktär. På grund av den anspänning som ett krig kräver och den disciplin som det ålägger de stridande har det alltid varit gynnsamt för despoti. Demokratin är en lyx som endast kan tillåtas i fredstid. Filip av Makedonien, despot i ett centraliserat kungadöme, hade inga svårigheter att besegra ett Aten där demokratin ännu härskade. (”Folket pratar och upprörs, ingen gör någonting och Filip närmar sig”, sade Demosthenes.)

I februari 1940 hade NKVD delats i två sektioner — NKGB (den statliga säkerhetstjänsten) och det egentliga NKVD — men denna uppdelning trädde inte i kraft förrän 1943. Organisationen fortsatte att blanda sig i och kontrollera alla sektorer inom det sovjetiska livet. Koncentrations-

lägren tömdes enbart på officerare som var nödvändiga för landets försvar och på högre tekniker, men de fylldes av polacker som hade flytt till Sovjet undan de nazistiska invasionsstyrkorna, invånare från de baltiska staterna och tyskar från Volgaregionen, vilkas autonoma republik hade upplösts den 18 augusti 1941. Alla invånarna, 600.000 personer, hade deporterats. Under förövändning av ett antal förräderier upplöstes flera andra autonoma republiker och deras invånare deporterades. Detta skedde med kalmuckernas autonoma republik (200.000 invånare), Tjetjen-Ingusjis (600.000), Kabardino-Balkariens (300.000) och krimtatarernas (200.000) samt Karatjajs autonoma område (110.000 invånare). Stalin återupplivade alltså de metoder som han hade brukat mot kulakerna år 1929-30. Hans utgångspunkt var korrekt: kampen mot förräderi och behovet av att säkra Röda arméns rygg, men detta ledde honom till ytterlighetslösningar som inte stod i någon proportion till de begångna brotten, ett faktum som på det hela taget förvärrade situationen. Samtidigt skedde en sträng censur av inte bara tidningar, litteratur och alla uttrycksmedel utan även av den privata brevväxlingen. Det var i februari 1945 som Solsjenitsyn arresterades för att han i ett privat brev hade varit oblyg nog att påstå att Stalin inte var världshistoriens största militära snille.

Kommunistpartiet spelade en väsentlig roll i kriget, vilket räknade mer än två miljoner döda kommunister, men enligt Chrusjtjev sammanträdde centralkommittén inte en enda gång mellan 1941 och 1945. Regionala och lokala möten ägde rum men inga centrala. Stalin fortsatte alltså att driva staten och partiet på ett individuellt och despotiskt sätt. Det enda område där han måste ge plats åt specialister var, hans titel av generalissimus till trots, ledningen av militära operationer. I övrigt fortsatte han att arbeta i Kreml, där han ledde de sovjetiska krigsansträngningarna med samma rådgivare som före kriget: Molotov, Kaganovitj, Malenkov och Beria. Sjdjanov var i Leningrad och Chrusjtjev på sydfronten. Voznesenskij var ansvarig för ekonomin (han var suppleant i politbyrån sedan år 1941) och Sjukov kvarstod som chef för generalstaben hela kriget igenom, fastän han även tog kommandot över nyckelsektorer i avgörande stunder. Mikojan, Andrejev och Sjvernik uppehöll mindre ansvarstygda befattningar. Vad beträffar Vorosjilov minskade hans inflytande undan för undan tills han förlorade sin befattning som medlem i det nationella försvarsrådet år 1944.⁸

Allt eftersom åren gick kom Bulganin och Kosygin att spela allt viktigare roll. Samtidigt möjliggjorde, paradoxalt nog, de krav som den nationella enheten mot Hitler ställde en avspänning inom landet. Stalin återtog kontakten med den ortodoxa kyrkan samt auktoriserade öppnandet av dussintals kyrkor, och kyrkliga institutioner fick lagliga möjligheter att verka. Ett ortodoxt kyrkomöte hölls år 1943. Judar och muslimer fick också ökade rättigheter. Upprättandet av en judisk antifascistisk kommitté auktoriserades liksom en central muslimsk ledning i Tasjkent, och den religionsfientliga propagandan stoppades. De Gudlösas Förbund upplöstes och dess tidningar förbjöds. Författare fick relativt större frihet att publicera sina arbeten än före kriget. Allt detta utvecklades dock inte lika smidigt som det här kan synas. Mitt under kriget lät Stalin skjuta två polska judiska ledare, Alter och Ehrlich, trots att han just hade släppt dem fria ur fängelset. Den allmänna tendensen gick dock ut på större flexibilitet i relationerna mellan myndigheterna och olika nationella och religiösa grupper. Det fanns allt skäl att hoppas att efterkrigsperioden skulle bli friare än förkrigstiden, och Ilja Ehrenburgs memoarer vittnar om dessa förhoppningar. Förhoppningarna försummade dock att ta krigets tragiska följder med i beräkningen.

Även om Sovjetunionen gick segerrikt ur det andra världskriget så var landet försvagat. Stalin stod naturligt vis på höjden av sin popularitet. För tiotals miljoner sovjetmedborgare var han "folkens lillefar", mannen som hade lett dem till seger mot Hitler. Den röda armén intog Berlin,

⁸ Molotov var vice ordförande samt Beria, Vorosjilov och Malenkov medlemmar.

befriade många europeiska huvudstäder och stod mindre än 500 kilometer från den franska gränsen. För de europeiska folken representerade Stalin befrielsen och slutet på den mångåriga mardrömmen.

Sovjetunionens mänskliga och materiella förluster var dock enorma, inte minst därför att man fram till invasionen i Normandie hade burit huvudbördan av kriget mot Hitler på sina skuldror. Den ”andra fronten” som hade utlovats år 1942 uppsköts till 1943 och förverkligades inte förrän 1944. Trots de militära operationerna i Nordafrika och Italien nöjde sig Sovjets västallierade under lång tid med att göra vackra uttalanden samt sända vapen och utrustning. Även efter juni 1944 var huvuddelen av Tysklands militära styrkor koncentrerade till östfronten. Hitler fortsatte att kämpa i hopp om att de allierade skulle splittras. I väst kapitulerade de tyska städerna efter telefonsamtal, medan Wehrmacht i öst kämpade om varje tums territorium. Vi kan se följderna: brittena förlorade 375.000 döda, amerikanerna 405.000 och fransmännen 600.000. Storbritannien och Frankrike led visserligen stora materiella skador (fast på intet sätt jämförbara med Sovjets), men USA besparades allt sådant. Detta är väl kända fakta som inte förminskar de olika ländernas bedrifter och offer, men omfånget hos dessa siffror och fakta måste begrundas. Mellan åren 1941 och 1945 förlorade Sovjet åtminstone 23 miljoner människor.⁹ Till denna siffra måste läggas den nedgång i födelsetalet som orsakades av kriget. Antalet civila och militära offer för Leningrads belägring är större än de sammanlagda brittiska, franska och amerikanska förlusterna under det andra världskriget. De materiella skadorna var enorma.¹⁰ Den rikaste och tätast befolkade delen av Sovjetunionen hade förhärjats av nazisterna, 1.700 städer och 70.000 byar hade förstörts. Fälten hade ödelagts av slagen, och fabriker och järnvägar hade förstörts. ”Ruin och bedrövelse” härskade på ett område av hundratusentals kvadratkilometer. År 1945 befann sig jordbruket och konsumtionsindustrin på bara 60 procent av 1940 års nivå, och industriproduktionen på endast 70 procent:

	1940	1945
Stål	18.3	12.3
Elektricitet	48.3	43.2
Kol	165.9	149.3
Olja	31.1	19.3

(Elektricitet i miljarder kWh, övriga kvantiteter i miljoner ton.)

Åter måste Sovjetunionen byggas upp. Låt oss minnas den otroliga blodsutgjutelsen som landet hade undergått sedan 1917 och för vilken imperialismen var huvudansvarig (det första världskriget, inbördeskriget och det andra världskriget). Stalinfenomenet kan även förklaras i ljuset av dessa fakta, av landets tragiska öde och den otroliga fientlighet som visades mot den första socialistiska staten. Här är det åter inte fråga om att rättfärdiga eller ursäktas, utan syftet är att förstå karaktären hos de problem som Sovjetunionen hade att lösa och de hinder som man måste övervinna. Den sovjetiska befolkningen utvecklades enligt följande (miljoner invånare):

1913	164.8
1922	152.3
1940	194.1
1950	178.5

⁹ Kanske så mycket som 25 miljoner.

¹⁰ Vi ger bara ungefärliga siffror. Det rör sig om acceptabla uppskattningar och avslöjar en tendens som gör det möjligt för oss att bedöma de sovjetiska folkens lidanden och de problem som ställdes av denna exempellösa blodförlust.

Beräkningarna är svåra att göra eftersom tsardömets gränser år 1913 inte var desamma som Sovjetunionens år 1950 och det inte finns någon sovjetisk statistik för åren 1933-40 och 1940-49. De faktiska förlusterna kan emellertid uppskattas till de följande (miljoner invånare):

1913-21: första världskriget, inbördeskrig, epidemier	13.5
1930-39: livsmedelskris, stalinterrorn	7.0
1941-45: andra världskriget	23.0
	43.5

Till dessa siffror måste läggas nedgången i antalet födslar till följd av de högre dödstaten och de lägre födelsetalen under krigen (45 miljoner invånare). Sovjetunionens befolkning var alltså ungefär 90 miljoner lägre än vad den skulle ha varit om inte krig, svält och massrepression hade mejat ner så många sovjetmedborgare innan de var mogna; ofta de mest kvalificerade, kadrer inom partiet, staten och ekonomin, unga män och kvinnor vilkas kvaliteter knappast hade börjat utvecklas.

Sovjetunionen som hade vunnit segern men förlorat mycket blod stod nu mot Förenta staterna som genom det andra världskriget hade blivit rikare och mäktigare än någonsin. Bara USA ägde atomvapen. Dess industri stod för halva världsproduktionen. Relationerna mellan bundsförvanterna i koalitionen mot Hitler var inte alldeles avspända. Det var inte bara deras ekonomiska och sociala system som stod diametralt emot varandra, utan även deras politiska system var radikalt olika. Fördröjningen i öppnandet av den andra fronten kunde bara delvis gottgöras genom landstigningen i juni 1944. Det var förgäves som Stalin försökte att lugna anglosaxerna genom att underlätta Kominterns upplösning; han oroade dem fortfarande. I Teheran och Jalta, där de kom överens om att tvinga Hitler till villkorslös kapitulation, kunde de tre stormakterna bara sysselsätta sig med den faktiska situation som hade uppstått direkt ur de militära operationerna i det andra världskriget. Den uppdelning av efterkrigsvärlden territoriellt liksom efter ekonomiska, politiska, sociala och ideologiska system som i stort sett existerar ännu i dag gjordes inte i Jalta utan på slagfältet. Detta gjordes helt klart i Grekland, där Churchills stridsvagnar i ett blodbad krossade de grekiska motståndskämparna som inte ville gå med på att de grekiska myndigheter som hade gynnat nazisterna skulle få stanna vid makten. Det är visserligen sant att Stalin visade brutalitet och även cynism i sitt umgänge med andra stater och med de berörda kommunistpartierna. Det är sant att han kunde ha protesterat livligare mot den brittiska politiken i Grekland, men det skulle egentligen inte ha lett till någon större skillnad. År 1945 var Sovjetunionen fattigt och svagt och Förenta staterna rikt och mäktigt, och Sovjet varken önskade eller var i läge att kasta sig in i ett tredje världskrig. I sin bok *Sur la crise du mouvement communiste* undviker Fernand Claudin detta faktum när han behandlar situationen i Frankrike och Italien omedelbart efter det andra världskriget. Dessa båda länder hade befriats av anglosaxarna, och även om deras folk så hade önskat, vilket inte var fallet, kunde de inte unna sig lyxen av en revolution som amerikanerna och engelsmännen skulle ha dränkt i blod, utan att Sovjet kunde ha ingripit, av det enkla skälet att det inte vari ett läge som tillät det att göra så.

I stället för att försvinna vid krigsslutet bibehöll alltså stalinfenomenet sin ställning. Dess institutioner, vanor och personer gick stärkta ur kriget, och generalsekreterarens auktoritet och popularitet hade ökat. Segern hade inte undanröjt de orsaker som givit upphov till stalinfenomenet. De orsaker som skulle ha medgett ett eliminerande av det existerade ännu inte.

Efterkrigstiden: stalinfenomenets höjdpunkt och nedgång

Inom Sovjetunionen var läget inte anmärkningsvärt olikt det som rått på trettioalet. Hur skulle det kunna ha varit annorlunda? Stalin, mera populär och allsmäktig än någonsin, satt fortfarande i statens ledning. Under denna tid antog kulturen av Stalin proportioner som påminner en om den dyrkan som visades de hellenistiska kungarna och romerska kejsarna, men en kult som hade oändligt mycket större vetenskapliga och tekniska resurser. Inte bara det att det fanns tiotals miljoner fotografier av honom överallt — att inte ha ett uppsatt i hemmet betraktades som en akt av vantro — utan det tillkom även tiotusentals statyer och byster av honom över hela landet. Tidningarna, litteraturen, filmen och teatrarna hyllade honom som en levande gud. En byst av honom placerades på toppen av Elbrus, den högsta toppen i Kaukasus, och den bar inskriptionen: ”Till alla tiders största person.” Fabriker, kollektivjordbruk och dussintals städer uppkallades efter honom. Som Ilja Ehrenburg skrev: ”I miljoner av sovjetmedborgares sinnen förvandlades Stalin till en mytisk halvgud; alla darrade inför hans namn och trodde att han ensam kunde rädda Sovjet från invasionen och förstörelse.” Det var farligt att kritisera honom, t o m i privata brev. Att avlägsna honom från makten vore otänkbart. Han höll alla maktens trådar i sina händer och han vakade noga över att det inte blev några förändringar därvidlag. För denna uppgift förlitade han sig på den politiska polisen. År 1946 hade folkkommissariatet blivit departement — NKGB blev nu MGB (den statliga säkerhetstjänsten) och NKVD blev MVD (inrikesdepartementet) — men polisens befogenheter hade inte förändrats och var fortfarande orimliga. Alla sovjetmedborgare, inklusive alla partimedlemmar, alla organisationer och administrationer, alla allmänna platser, fabriker, universitet, litteratur, massmedia, utlänningar, armén och postverket stod under dess dagliga och despotiska övervakning. Osso (specialkommissionen) existerade ännu och kunde fortfarande deportera personer som var ”fiender till folket” utan allmän rättegång (på tio år fram till år 1943, på 20 år därefter).

Man borde studera dessa terrorns huvudverktyg, men det behöver knappast påpekas att vi har föga information om dem. Vi vet att den politiska polisens medlemmar hade höga löner, avsevärda privilegier och var många (säkert över en miljon). MVD var utrustat med godtyckliga befogenheter och behärskade därigenom staten och partiet. Under förevändning av att bekämpa systemets fiender utgjorde det en formidabel kraft, ett slags inkquisition som inget kunde hejda. För de flesta sovjetmedborgarna var Stalins person helig. Detta var en nerflyttning från det religiösa till det världsliga planet, vilket i ett samhälle utan gud uttrycker ett gammalt behov av trygghet. Har vi inte sett en liknande kult av Mao Tsetung i det kommunistiska Kina där han blivit den ”store rorsmannen”, den vars ord upplyser världen. Har inte fenomenet kunnat iaktas i många socialistiska länder och i de icke-socialistiska länderna i Afrika och Asien? Det är en styrelsemotod som är lika gammal som världen och som heller inte är helt bortlagd i de utvecklade kapitalistiska länderna, vilket man alltför ofta föreställer sig. Hitlerfenomenet inträffade ju i ett av världens högst kultiverade länder, i Goethes, Marx', Beethovens, Wagners och Nietzsches land. Vi vill inte påstå att ledarkult är något gott, men vi måste minnas dess historiska realitet och dess religiösa och psykologiska likaväl som politiska grund. Bolsjevikerna drog nytta av detta faktum. Genom att handla på detta sätt skapade de mekanismer för vilka de själva blev offer och som socialismen inte kunde förstöra under många år.

Tack vare dessa mekanismer blomstrade MVD, och krigsslutet satte inte stopp för det. Alla sovjetiska krigsfångar som frigetts ur Hitlers läger betraktades som suspekta och deporterades i egenskap av ”folkets fiender”. Polismyndigheternas hållning kan förklaras på två sätt: att bli tagen till fånga var en handling av feighet som förtjänade straff, eller så var det faktum att de levat utomlands i kontakt med nazister misstänkt. Hursomhelst deporterades flera miljoner soldater

som befriats ur Hitlers fångelser till de läger som sköttes av Gulag (avdelningen som hade hand om alla läger under MVD:s överinseende). Där träffade de på en mängd tyska krigsfångar och dem som deporterats före och under kriget.

Den totala bristen på demokratiska friheter och förtrycket gjorde det omöjligt att angripa MVD. Partiet självt hade endast en formell roll. Centralkommittén sammanträdde inte längre och ingen partikongress hölls mellan 1939 och 1952, dvs på tretton år. Även politbyrån spelade numera en blygsam roll. Den ersattes av fem-, sex- eller sjuannakommittéer som sammanträdde med Stalin i Kreml. Medan han åldrades blev han alltmera misstänksam och litade inte längre på någon. Alla förslag som avvek från hans egna förkastades och förslagsställaren bestraffades ofta, varför hans rådgivare fick för vana att inte komma med några förslag. Voznesenskij som var ansvarig för ekonomin avlägsnades från alla sina befattningar på Stalins befallning och utan någon som helst officiell förklaring. Hans namn bara försvann ur de sovjetiska tidningarna. En tid senare blev han arresterad och skjuten utan rättegång.

För att försvara att terrorn återupptogs (om än i mindre skala än före kriget) återopade Stalin det kalla kriget och imperialisternas ränker. Som i fallet med kulakerna och krigsfaran år 1929-30 eller Hitler och den japanska imperialismen år 1937-38 utgick Stalin från helt riktiga fakta. För ett stort antal sovjetmedborgare och utländska kommunister gjorde detta hans anspråk trovärdiga, särskilt som de anklagade fortsatte att bekänna uppdiiktade brott. Det är visserligen sant att huvudansvaret för det kalla kriget ligger hos imperialismen och särskilt hos det mäktigaste imperialistiska landet, dvs USA. Dess mål var att inskränka kommunismen till det territorium den vunnit genom krigslyckan vid den andra världskrigets slut eller att pressa den tillbaka och etablera sin egen överhöghet över hela den icke-kommunistiska delen av världen. När det gällde de nedåtgående imperialistiska makter som försvagats av kriget så tillkom kolonialismens sista ryckningar. I Frankrike och Storbritannien hotade kolonialismen att göra det kalla kriget ännu farligare. Förenta staterna, det enda landet med atomvapen fram till år 1949, spelade rollen som "världspolis". Med hjälp av Trumandoktrinen, Marshallplanen och Atlantpakten upprättades det ett militärt block av väldig styrka med sin egen, integrerade militära organisation NATO. Kommunismerna eliminerades från alla de västeuropeiska regeringar (i Frankrike, Italien och Belgien) som de tillhört sedan befrielsen, och Förenta staterna hjälpte till att återupprätta en stark tysk stat (Förbundsrepubliken) och ett blomstrande Japan.

Stalin använde sig av det kalla kriget för att rättfärdiga sin politik. Sovjetunionen hade framgått fruktansvärt försvagat ur kriget och dess ekonomiska styrka var bara ett sken. I Röda armén (som blev Sovjetarmén omedelbart efter kriget) ägde man en väldig styrka (7 miljoner man år 1945, cirka 4 miljoner år 1948) som var väl utrustad med konventionella vapen, men just på grund av den utmattning som orsakats av kriget hade landet varken vilja eller förmåga att företa någon offensiv. De krav som återuppbyggnaden ställde fick prioriteras över allting annat, men läget var besvärligt. Industrin var fortfarande medelmåttig och det sovjetiska jordbruket upplevde stora svårigheter. Stora summor måste anslås till utbildning och forskning; särskilt gällde det att komma ifatt Förenta staterna på atomområdet och att förbereda sig för rymdforskningens framtida utveckling. Nu var en atombomb lika dyr (om inte dyrare) i Sovjet som i USA. Om man betänker att den amerikanska nationalinkomsten år 1945 var fyra gånger högre än den sovjetiska, så skulle samma atombomb kosta den sovjetiska medborgaren fyra gånger så mycket som den amerikanska. År 1946 var den sovjetiska levnadsstandarden mycket låg. Det fanns inga möjligheter att höja den snabbt, eftersom det i den situation som Sovjet befann sig i var omöjligt att producera smör, textilier, stål, atombomber och rymdraketer samtidigt. Det bör också tillfogas att 1945-46 års skörd till följd av krigsskadorna och väderkatastrofer var dålig:

1945 47.300.000 ton spannmål

1946 39.600.000 ton spannmål

det vill säga att 1946 års skörd var enbart 40 procent så stor som 1913 års, fast den skulle föda en mycket större befolkning. En politik som gick ut på ett ärligt samarbete mellan de allierade som hade besekrat Hitler, skulle ha gjort det möjligt att undgå det kalla kriget och kapprustningen. I Jalta i februari 1945 var detta fortfarande möjligt. De tre stormakterna kom överens om att ”avnazifiera, avmilitarisera och dela upp Tyskland”, och kommissioner för delning och skadestånd upprättades också.¹ Stalin väckte frågan om amerikansk ekonomisk hjälp, vilket var helt logiskt eftersom Sovjet hade härjats av Hitler och USA var rikt. Roosevelt sade inte nej. Potsdamkonferensen var svårare. Hitler hade dött i sin bunker och Tyskland hade kapitulert. Truman hade ersatt Roosevelt, vilken hade dött i april, och USA höll på att prova sina första atombomber som skulle användas mot Japan. Det var inte längre fråga om någon amerikansk ekonomisk hjälp utan politiska bindningar; sådana fanns i 1947 års Marshallplan. Världen skulle delas på mitten och Sovjet måste lita till sina egna resurser för återuppbyggnaden. Även skadeståndet fick inskränkas till vad Sovjet kunde få från sin egen ockupationszon, vilken var den fattigaste.

Stalins politik under efterkrigstiden kan förklaras av den historiska miljön, och det gör det möjligt för oss att förstå varför och hur det, på grundval av de överlevande institutionerna, skedde en återgång till en mer eller mindre identisk politik. Sovjetmedborgarna måste göra stora uppoffringar och avsevärda ansträngningar för att kunna förbättra sin levnadsstandard en smula. På grund av kriget var denna mycket lägre år 1947 än 1928. Slutligen var en sträng disciplin av nöden. Med hjälp av de existerande institutionerna genomdrev Stalin dessa uppoffringar, dessa ansträngningar och denna disciplin; han rättfärdigade repressionen med det kalla kriget och imperialisternas ränker. Det var nödvändigt att skydda det sovjetiska folket från alla jämförelser med väst, vilka — utan förklaringar — troligen skulle ha verkat ödeläggande på det sovjetiska systemet. Fördenskull genomdrev han ett strängare förbud för kontakter med världen utanför, för Sovjetmedborgarnas resor utomlands och för utlänningars resor i Sovjet. Inresevisa till Sovjetunionen gavs endast till utländska diplomater och till delegater från utländska kommunistpartier eller vänskapligt sinnade organisationer som inbjudits till möten eller studieresor. Den sovjetiska pressen beskrev livet utanför Sovjet i fasaväckande termer, och den politiska polisen hade en extremt hård kontroll över utlänningars brevväxling med och resor i Sovjet. Samtidigt använde sig Stalin av den ryska nationalismen mera öppet och utbrett än någonsin. Alla viktiga tekniska och vetenskapliga uppfinningar under modern tid tillskrevs ryssar. Historieböckerna fortsatte att förhålliga Rysslands förflutna, även dess mest tvivelaktiga sidor. De tsaristiska koloniala erövringarna framställdes alltså som stora historiska möjligheter för de folk som erövrats av den ryska imperialismen. Rörelser som motsatt sig sådana erövringar kritiserades som varande ”borgerligt-nationalistiskt inspirerade”. Kommunistpartierna i de icke-ryska republikerna blev åter föremål för repression. I Georgien, i de baltiska republikerna (Litauen, Estland och Lettland), i Ukraina, i de centralasiatiska republikerna arresterades och deporterades hundratusentals människor. De ryska kommunisterna undgick dock inte repression. Kampen mot ”kosmopolitanismen” och de antisemitiska kampanjerna måste placeras i detta rysk-nationalistiska sammanhang.

Kampen mot ”kosmopolitanismen” gjorde det möjligt att utrota allt utländskt inflytande. Detta var ett egendomligt öde för den revolution som hämtat sin inspiration från en tysk av judiskt ursprung, en viss Karl Marx, och där många grundare hade samma härstamning. Fastän han verk-

¹ Dessa termer återfinns i de hemliga protokollen från Jalta-konferensen. I Teheran hade Roosevelt föreslagit inrättandet av fem tyska stater, och Stalin hade inte protesterat.

ligen citerade Marx ibland när det var nödvändigt att försvara någon aspekt av sin politik, om än sällan och med minskande frekvens, så bemödade sig Stalin om att inte hedra hans minne. År 1953 fanns det inte en enda byst av honom i Moskva medan det fanns tiotusentals byster över generalissimus. Denna politik vållade stor ödeläggelse. Humaniora och naturvetenskap belades med munkavel. En intellektuell järnkrage slöt sig kring Sovjetunionen. Inom ekonomin fördömdes Varga, som hade gjort en skarpsinnig analys av kapitalismens utveckling, och hans forskning stoppades. De nya metoder som amerikanska ekonomer använde sig av och som inbegrep matematik brännmärktes som borgerliga. Tidskrifterna *Historiens problem* och *Filosofins problem* kritiserades för brist på ideologisk fasthet. Under övervakning av Sjdjanov och efter år 1948 Suslov underkastades litteratur, musik och bildkonst en allt strängare kontroll.² Fördömandet av inflytande från väst beledsagades av politiska och ideologiska krav som blev alltmera oförenliga med ursprungligt skapande och allt varlig forskning. Filmen och teatern undgick inte dessa i direktiv. Inom biologin blev Lysenko överstepräst i en antivetenskaplig ”kyrka” som kritiserade Mendels teser och betraktade dem som idealistiska. Kvantteorin, relativitetsteorin och resonansteorin inom kemin kritiserades som borgerliga. Kybernetik och psykoanalys ströks bort från den vetenskapliga kartan. I de sovjetiska myndigheternas ögon blev Einstein och Freud farliga kosmopoliter. Genom att ställa ”borgerlig” och ”proletär” vetenskap mot varann bidrog man alltså till att göra marxismen mera förstelnad och få den sovjetiska vetenskapen att hamna på efterkälken. Partiet satte sig till doms över allting och dess dom var densamma som Stalins, ”vetenskapens store koryfé” som en nitälskande författare hade utnämnt honom till. Sjdjanovs hårda angrepp på den ”dekadenta” musiken nådde dogmatismens och stupiditetens höjder, ty den riktades mot Sjostakovitj, Prokofjev, Muradeli, Chatchaturian och Kabelevskij. Sjdjanov gick t o m så långt att han angrep musikerna för ett överdrivet användande av trummor och cymbaler. Han kritiserade det abstrakta måleriet: ”Fullständigt galet; de kan t ex rita ett huvud med fyrtio ben, ett öga som tittar åt ena hållet och ett annat ut i fjärran.” Redan år 1946 angreps Leningradtidningen *Zvezda* av de sovjetiska ledarna. Karaktären hos dessa angrepp kan mätas genom ett utdrag från Sjdjanovs rapport om en stor Leningrad-poet, Anna Achmatova: ”Det är svårt att säga om hon är en nunna eller en fallen kvinna; riktigast är kanske att säga att hon är ett stycke av båda, att hennes lustar och böner är sammanflätade.” Och Sjdjanov citerar följande dikt för att försvara sitt omdöme:

”Men jag svär vid paradisetts lustgård
vid den helga ikonerna jag svär,
jag svär vid vår lidelses barn...”

”Sådan är Achmatova med sitt småskurna och trånga privatliv, sina torftiga erfarenheter och sin religiöst mystiska eroticism.”³

Vad beträffar antisemitismen utvecklades denna utifrån en tsaristisk tradition som inte hade försvunnit helt ur den allmänna opinionen. Teoretiskt sett, dvs i lagen, var rasismen förbjuden i konstitutionen och kunde bestraffas av domstolarna. I praktiken var det helt annorlunda. Stalin började med att angripa judisk kultur och judiska religiösa manifestationer. Han lät avrätta de flesta ledarna för den judiska antifascistiska kommittén, vilken hade grundats under kriget, och ett stort antal judiska författare. Efter år 1949 angrep han sionismen; enligt en välkänd modell blev det möjligt att utveckla antisemitismen genom att betrakta sionism och judaism som samma sak. I en serie stora rättegångar som hölls i folkdemokratierna, som Slanskyprocessen (Slansky hade fram till rättegången varit generalsekreterare i det tjeckoslovakiska kommunistpartiet) där

² Sjdjanov gjordes till syndabock för den stalinska politiken. Därav det ofta använda uttrycket ”sjdanoveriet”.

³ Sjdjanov, *Sur la littérature, la philosophie et la musique*, Paris 1938, s 26.

även Artur London fördömdes, ”erkände” de anklagade (genom samma metoder som i de stora Moskvarättegångarna), ”att de arbetade för den internationella sionismen, den amerikanska imperialismens agent”. Likhetstecken mellan sionister och amerikanska imperialister samt mellan judar och sionister uppväckte en gammal fientlighet som fanns sovande inom den antisemitiska delen av den allmänna opinionen. På så vis fann Stalin syndabockar på vilka han lade ansvaret för de fortsatta ekonomiska problemen i Sovjetunionen.⁴

Den 13 januari 1953 kungjorde den sovjetiska pressen avslöjandet av en komplott bland läkare som nästan allesammans var av judiskt ursprung. De hade mördat ett antal välkända personer och anklagades för att förbereda mordet på ett visst antal sovjetiska ledare. ”Läkarkomplotten” förde antisemitismen till höjder som den dittills inte nått i Sovjet, och Stalin gick så långt att han övervägde en massdeportation av de två miljoner judar som hade överlevt nazisternas förföljelser. Bland de hårt regisserade ”affärerna” under efterkrigstiden hade vi den sk Leningradaffären: tusentals tjänstemän som antingen kom från östersjöstaden eller arbetade i den lokala förvaltningen arresterades och sköts utan rättegång. Bland offren fanns sekreteraren i centralkommittén Kutsnetsov, ordföranden i RSFSR:s ministerråd Rodjonov samt partisekreterarna i Moskva och Leningrad. Tidningarna nämnde inte ens saken. Andra ledare fick ett tragiskt slut. Detta var fallet med Lozovskij, tidigare ordförande i den röda fackföreningsinternationalen. Stalin avlägsnade också många soldater vilkas prestige hotade att fördunkla hans egen. Sålunda fann sig marskalk Sjukov plötsligt som befälhavare i Odessas militärdistrikt. Voznesenskij som var ordinarie medlem av politbyrån försvann utan att allmänheten informerades.

Utomlands drog borgarklassen nytta av alla dessa fakta och fortsätter att göra så. Trots alla vidtagna försiktighetsmått kunde läget inte döljas utanför Sovjetunionen; landet hade ju diplomatiska förbindelser med dussintals länder. Överlöpare till väst beskrev livet i lägren och visade hur den sovjetiska politiska polisen verkade. Utlänningar, t ex polacker, måste friges i enlighet med internationella fördrag. Imperialismen kunde därför försvara sin politik med hjälp av stalinfenomenet och dess totalitära sidor. Churchill talade om ”järnridån”, och våldsamma antisovjetiska kampanjer eldade under det kalla kriget. Överlöpare från Sovjet — t ex Kravtjenko — deltog i denna kampanj. Detta var naturligtvis i sin ordning och hade sin grund i verkligheten, även om man enbart visade på de sidor som var mörkast och minst gynnsamma för Sovjet. För många var det framför allt fråga om en ursäkt för att rättfärdiga sin egen aggressiva politik mot Sovjet, få Atlantpakten och Nato accepterade och få folk att glömma den antikommunistiska repressionen i Grekland, de grymheter som begicks av den franska kolonialismen i Indokina, Algeriet och på Madagaskar, stödet åt Franco i Spanien, Salazar i Portugal, Chiang Kai-shek på Formosa osv. Vad beträffar Sovjets industriella och kulturella framsteg så var det god ton att inte nämna dem.

Inställningen hos den internationella kommunistiska rörelsen, vilken förnekade sanningen i dessa fakta fram till SUKP:s tjugonde kongress 1956, kan förstås i detta sammanhang. De utländska kommunistpartierna deklarerade att det rörde sig om lögner och borgerlig propaganda. Ur denna synvinkel var den mest betecknande händelsen den aktion som företogs mot *Lettres francaises* som hade kallat Kravtjenkos påståenden i *Jag valde friheten* för lögner.⁵ De avslöjanden om Sovjetunionen som gjorts sedan 1930 framstod som suspekta för kommunister, särskilt som de anklagade i de stora Moskva-rättegångarna hade erkänt och därför att de imperialistiska ränkerna ju inte var något påhitt av MGB. Informationen filterades i huvudsak via sovjetiska överlöpare som flytt till väst (Krivitskij, Orlov och Kravtjenko), via Trotskij och trotskisterna och via forsk-

⁴ T ex Suzanne Labin i *Staline le Terrible*, Paris 1948 eller Brzezinski i *The Permanent Purge*, Cambridge 1956.

⁵ Det var resultatet av en ”fixad komplott”. Åtskilliga ledare inom den franska kommunistiska ungdomsrörelsen arresterades medan andra fick gömma sig i månader.

ningscentra vid universiteten i de imperialistiska länderna. Man kunde inte vara omedveten om sådana fruktansvärda bestämmelser som rätten till administrativ deportering, men de tillskrevs klasskampens hårda krav och de kapitalistiska staternas hållning. De kommunistiska partierna och deras ledare hade alla skolats av Komintern. Den kommunistiska internationalen hade gjort det villkorlösa försvaret av Sovjetunionen till en av hörnpelarna i sin politik. Den var ett av de 21 villkoren för medlemskap i Komintern. Rörelsen hade därför fått för vana att betrakta allt som de sovjetiska ledarna sade som en himmelsk sanning och försvara Sovjetunionen helt och fullt. Under lång tid var det det enda socialistiska landet i världen, en "belägrad fästning" som framstod som offret för otaliga ränker och sviktande i stormen. Det var nödvändigt att försvara Sovjet därför att Hitler eller den franska, brittiska och japanska imperialismen hotade det, sedan därför att Hitler angrep landet och ytterligare därefter för att amerikanerna och engelsmännen hotade att göra det. Det hade blivit omöjligt att skilja mellan Stalin och Sovjet. Därför befann sig Tito och det jugoslaviska kommunistpartiet i ett svårt läge år 1948 när Stalin framtvängde en brytning.

År 1975 är det lättare att göra en sansad bedömning av dessa ting. Som ung kommunist strax efter det andra världskriget fann jag mig delta i ett stort korståg för socialismen under en tid när det kalla kriget stod på sin höjdpunkt och den franska fjärde republiken höll på att gräva ner sig i kolonialkrigets dy, i en hel serie av skandaler och sociala orättvisor. Mina stalinistiska idéer grundades på en djup förvisning om att Sovjetunionen fram till det andra världskriget ensamt hade stakat ut en ny väg, och om den avgörande insats som det hade gjort i segern över nazismen. I motsats till vissa andra anser jag inte att jag förslösade min ungdom och uppoffrade den för ett tomt ideal. Jag hade helt enkelt lärt mig något och det var en svår erfarenhet, den som Romain Rolland hade skrivit till Hermann Hesse om den 5 mars 1935: "'Filosofer', som de kallades på Jean-Jacques' tid, räknas inte längre med av dem som har makten. Lyckligtvis är den sak som de tjänar större än de själva." Jag vill inte förebrå dem som med värdighet drog sig tillbaka till sitt med den inte oberättigade känslan att de hade tagit miste, att de hade blivit bedragna, medvetet av några, omedvetet av andra, men mig tycktes det vara möjligt att föra analysen vidare och skilja stalinismen från socialismen, ty denna var trots allt bara dess första inkarnation, skapad av historien i en mycket specifik tidsmässig och rumslig situation.

Den 5 mars 1953 uppehöll jag mig hemligt i ett litet hus i Paris' södra förorter, bara några steg från Seine. Jag minns att jag grät länge när jag på radion hörde tillkännagivandet om Stalins död. Människorna i min generation bär alla detta sår i sitt hjärta, och vi måste få det att läka om vi ska kunna gå högre och längre på den väg som, vilket Marx själv förstod, inte är särskilt lättframkomlig. Jag inser naturligtvis att Stalin är sedan länge förfluten historia för de unga som fötts efter hans död, men de frågor som historien väckt står kvar.

Vad som var radikalt i förhållande till förkrigstiden var existensen i Europa och Asien av ett antal stater som hade börjat bygga socialismen, om än utifrån högst skiftande utgångspunkter och följande helt olika processer. Det andra världskrigets omständigheter och följder hade lett till att inget av de stora kapitalistiska länderna tillhörde det socialistiska område som år 1949 sträckte sig från Elbe till Stilla Havet. Sovjetunionen, som till följd av segern och Tysklands sammanbrott hade blivit den näst mäktigaste nationen i världen (om än långt efter Förenta staterna), stod som den starkaste av de socialistiska staterna. Landet hade inte bara varit först att slå in på vägen, utan det var också tack vare det som andra hade kommit att följa den. Med undantag för Kina hade de nya socialistiska staterna liten befolkning.

<i>Land</i>	<i>Befolkning</i>	<i>Areal (i km)</i>
Albanien	1.175.000	28.748
DDR	17.313.000	107.173

Bulgarien	7.100.000	110.842
Ungern	9.165.000	93.011
Polen	23.970.000	311.730
Rumänien	16	237.384
Tjeckoslovakien	12.339.000	127.827
Jugoslavien	15.772.000	237.384

Med undantag för Tjeckoslovakien (eller åtminstone dess västra, tjeckiska halva) rörde det sig om relativt fattiga länder, huvudsakligen agrara och endast föga utvecklade ekonomiskt och kulturellt sett.

Enligt en rapport till den amerikanska senatens finansutskott låg per capita-inkomsten i dessa länder halvvägs mellan den i Västeuropa och den i den tredje världens underutvecklade länder (Sydamerika, Afrika och Asien). Dessa länders ekonomiska karaktäristika och sociala struktur liknade tsardömet år 1917. Med undantag för Tjeckoslovakien fanns det föga av demokratiska traditioner och strukturer. DDR som upprättades år 1949 var naturligtvis annorlunda, eftersom det var en del av det forna tyska riket.

Stalin ansåg att dessa länder skulle vara strängt under ordnade Sovjetunionen. Han ville påtvinga dem politiska och ekonomiska system som liknade Sovjetunionens och hålla en strikt kontroll över deras utrikespolitik. Som framgår av den jugoslaviska krisen kunde han inte se förhållandena mellan de nya östeuropeiska staterna och Sovjet som mellan jämbördiga parter. Vid det andra världskrigets slut hade en stark rörelse fört det jugoslaviska kommunistpartiet under Titos ledning till makten. Röda armén hade hjälpt till att befria landet men dess roll hade inte varit avgörande, ty folkets befrielsearmé kontrollerade redan nästan hela landet.

Vid det kalla krigets första början samlades kommunistiska och arbetarpartier för att anta en gemensam strategi.⁶ Mötet ägde rum mellan den 22 och 27 september 1947 i Szklarska Poreba i Polen. Sjdjanov som tillsammans med Malenkov representerade SUKP lade fram en rapport där han visade att världen var delad i två läger, uppmanade kommunisterna i olika länder att inte underskatta sin styrka och att sluta leden bakom Sovjet i kampen mot imperialismen. Vid detta möte kritiserades det jugoslaviska kommunistpartiet — med instämmande från det sovjetiska — de franska och italienska kommunistpartierna som ansågs ha fört en opportunistisk politik därför att de inte hade utnyttjat den revolutionära potential som fanns i Frankrike och Italien vid det andra världskrigets slut. Denna kritik gjorde inte tillräcklig skillnad mellan situationen i Östeuropa och den i Västeuropa. I den förra delen hade befrielsen varit ett verk av Röda armén, i de senare av de anglosaxiska arméerna.

Efter att ha godkänt Sjdjanovs rapport och jugoslavernas kritik antog konferensen principen om upprättandet av ett informationskontor för kommunistiska och arbetarpartier (Kominform), vilket skulle ”organisera utbytet av erfarenheter och samordna aktiviteterna på basis av ömsesidiga överenskommelser”. Syftet var inte att återupprätta Komintern, men att i någon mån gottgöra bristen på ”varaktiga och goda relationer” som Malenkov uttryckte saken.

Belgrad valdes till Kominforms högkvarter. Själva begreppet jämbördighet mellan de socialistiska staterna ifrågasattes snabbt, ty det jugoslaviska kommunistpartiet godtog inte den olikhet som rådde. Stalin lär ha sagt till Chrusjtjev: ”Jag behöver bara röra lillfingret för att Tito skall försvinna.” Stalin ville statuera ett exempel med Jugoslavien, men detta lät sig inte imponeras.

⁶ Det franska kommunistpartiet, det italienska kommunistpartiet, Sovjetunionens kommunistiska parti, det bulgariska arbetarpartiet, det ungerska kommunistpartiet, det polska arbetarpartiet, det albanska kommunistpartiet, det jugoslaviska kommunistpartiet och det rumänska kommunistpartiet.

Redan den 18 mars 1948 beslöt de sovjetiska ledarna att dra tillbaka sina militära rådgivare från Jugoslavien. Jugoslaviens svar på de sovjetiska befallningarna var negativt, och i juni 1948 uteslöts landet ur Kominform. Stalin trodde sig uppenbarligen ha stöd från en stor del av det jugoslaviska kommunistpartiet och trodde att han skulle få Tito att falla till föga eller avgå genom att göra historien offentlig. Redan i april hade åtskilliga jugoslaviska ledare stött den sovjetiska linjen. Stalin anklagade Tito för borgerlig nationalism, och Kominforms resolution gjorde en otvetydig vädjan till ”de sunda krafterna inom det jugoslaviska kommunistpartiet att tvinga ledningen att anta en ny politisk linje”.

Stalins ”lillfinger” var emellertid inte nog för att få Jugoslavien att föga sig. En sovjetinspirerad militär komplot i Belgrad misslyckades. Ett direkt militärt ingripande var det enda som återstod för Stalin, men inför jugoslavernas beslutsamhet och den amerikanska hållningen vågade han inte företa den. Det jugoslaviska kommunistpartiet befann sig i en svår ställning. Det var den situation som Trotskij hade befunnit sig i under slutet av tjuugo- och trettioalet. Innebar det inte om man opponerade sig mot Stalin att man opponerade sig mot Sovjet, därmed slog ett slag mot socialismen och objektivt sett hjälpte imperialismen? Det fanns emellertid en avgörande skillnad. Det jugoslaviska kommunistpartiet befann sig vid makten och Tito var ledare för en stat under övergång från kapitalism till socialism. Förenta staterna hjälpte Tito i hans kamp mot Stalin, men Tito vägrade att gå med på några antikommunistiska villkor, och det jugoslaviska kommunistpartiet byggde en socialistisk ekonomi i sitt land under det att det vägrade att starta någon splittrande international. Ändå hade man inte mycket svängrum.

Trots att man var ekonomiskt isolerat på Balkanhalvön lyckades Jugoslavien hålla ut, och trots de våldsamma incidenter som under många år ägde rum utmed gränserna till Bulgarien, Ungern och Tjeckoslovakien.

Stalin, som inte hade makt att besegra Tito, utövade en ännu skarpare kontroll över de europeiska folkdemokratierna. I dessa länder blev kommunistpartiet antingen enda partiet (liksom SUKP) eller fick de återstående partierna en blott skenbar självständighet. De flesta oberoende socialdemokratiska ledarna måste emigrera eller blev arresterade och skjutna, anklagade, enligt tidens tradition, för att vara ”spioner åt den amerikanska imperialismen”. År 1949 hade de kommunistiska och arbetarpartierna fullständig kontroll över det offentliga livet. Överallt spelade den politiska polisen, som kontrollerades av det sovjetiska MGB, en dominerande roll, ett särskilt öga hölls på massmedierna och de intellektuella kretsarna drabbades särskilt hårt av repressionen. De kommunistiska partierna utsattes för ett hårt förtryck, vilket var en återspeglning av det som hade drabbat SUKP före snarare än efter kriget.

Sålunda organiserades stora offentliga rättegångar mot kommunistiska partiledare, och dessa erkände sina brott efter tortyr liknande den som förekommit i Sovjet under åren 1937-38. I Ungern avrättades utrikesministern Rajk, och Kadar sattes i fängelse (år 1953 fanns det 150.000 politiska fångar). I Polen ställdes Gomulka inför rätta och dömdes till livstids fängelse. I Bulgarien fängslades och sköts partisekreteraren Kostov, liksom Dzodze i Albanien. Tjeckoslovakien var ett intressant fall eftersom landet var det enda i denna del av Europa som var relativt högt utvecklat och hade en etablerad borgerlig demokrati. Det tjeckiska kommunistpartiet var mäktigt (38 procent av rösterna i hela landet år 1945), och i motsats till vad som fortfarande ofta sägs ingrep Sovjet endast indirekt i den process som ledde fram till 1948 års händelser. Tjeckoslovakien låg inte inom de brittiska och amerikanska arméernas ockupationszon och landet hade befriats av Röda armén. Detta var en faktor som gynnade socialismens utveckling i landet. Emellertid var en kontrarevolutionär statskupp nära år 1948; den misslyckades till följd av folkets motstånd och inte genom Röda arméns ingripande. ”Pragkuppen” var ingenting annat än folkets

svar på detta försök att minska det kommunistiska inflytandet i Tjeckoslovakien och radera ut de vinster som gjorts vid befrielsen.

Det var efteråt som det sovjetiska beskyddet blev så hårt att bära. Tjeckoslovakien kopierade Sovjets metoder för politisk ledning, ekonomisk organisation och planering. Resultatet blev delvis katastrofalt, ty den tjeckoslovakiska situationen var mindre lämpad än någon annan för en import av sovjetiska metoder. Repressionen drabbade det tjeckiska kommunistpartiet och de intellektuella. Gustav Husak sändes i fängelse och med hjälp av rådgivare från den sovjetiska hemliga polisen organiserades en stor rättegång. Bland andra måste det tjeckiska kommunistpartiets generalsekreterare Slansky erkänna uppiktade brott. Bland de övriga fanns Artur London och E Loebel, som skulle friges några år senare.

Vad DDR beträffar mötte det problem till följd av massutvandringen genom Berlin, där man fritt kunde passera från den östra sektorn till den västra.

Det fanns även ekonomiska skäl till Sovjets tryck mot folkdemokratierna. Gemensamt drivna sovjetisk-rumänska bolag kontrollerade till exempel inte så liten del av den rumänska ekonomin (Sovrom-Petrol). De ekonomiska relationerna mellan Sovjet och folkdemokratierna var ofta ojämlika, ty Sovjet köpte deras produkter under världsmarknadspriset och betalade i icke-konvertibla rubler. Det kalla krigets skärpning och risken för ett tredje världskrig stärkte dessa tendenser till ojämlikhet, och rättfärdigade dem i termer av vad disciplinen krävde i det ”antiimperialistiska lägret”. Som vanligt utgick Stalin från faktiska förhållanden.

Av skäl som vi tidigare nämnt hade Stalin inga avsikter att inveckla sig i ett tredje världskrig, men han behövde en viss internationell spänning för att rättfärdiga sin inrikespolitik och sin hållning till folkdemokratierna. De amerikanska imperialisterna som bar huvudansvaret för det kalla kriget genomförde upprepade aggressiva handlingar, men år 1949 provade Sovjet sin första atombomb, och i Europa förmärktes en viss ömtålig balans, som byggde på kapprustningen.

Mot Atlantpakten och Nato ställdes Warszawapakten och dess militärorganisation, mot den tyska förbundsrepubliken ställdes Tyska demokratiska republiken och mot de västeuropeiska ländernas kol- och stålunion ställdes Komekon (grundat år 1949). På så vis organiserade och konsoliderade de båda lägren sina positioner.

På detta område liksom på alla andra blev resultaten motsägande. Europas östra och Balkandelar genomgick djupgående sociala och ekonomiska omvandlingar. Kapitalisterna och de stora godsägarna förlorade sin hegemoni och grundvalarna lades till socialismen, vilket möjliggjorde en snabb tillväxt av produktivkrafterna och en kamp mot den kulturella efterblivenheten. Samtidigt ledde Stalins politik liksom i Sovjet till ett despotiskt system, vilket sammanföll med traditionen i de flesta länderna, och till en förstärkning av byråkratin.

På grund av den kinesiska revolutionen var läget i Fjärran Östern något annorlunda. Den hade följt en historisk väg som var helt skild från marxismen-leninismens klassiska modeller. De kinesiska kommunisterna, som drivits ut ur de stora städerna, vilka ändå var små i förhållande till Kinas befolkning, grundade på grund av förtrycket en ny och övervägande agrar republik som utgjorde urcellen för den blivande kinesiska folkrepubliken samt genomförde en jordreform som skulle stå som modell för landets framtida omvandling, medan Folkets Befrielsearmé, verktyget i segern över imperialismen, formades. Republiken stod emot allt militärt tryck, både från japanerna och de kinesiska kuomintangnationalisterna under Chiang Kai-shek.

Man kan knappast påstå att Stalin visade någon större förståelse för det kinesiska kommunistpartiets politik. Han hade upprättat goda förbindelser med Chiang Kai-sheks regering och tänkte vidmakthålla dem. Under kriget mot Japan hade han förespråkat en integrering av de

kommunistiska styrkorna med nationalistarmén. Med 1927 års olyckliga erfarenheter i minne avböjde Mao Tsetung kategoriskt att stoppa huvudet i lejonets gap. Trots råden från ryssarna som ville att de kinesiska kommunisterna skulle företa stora militära operationer mot japanerna, nöjde han sig med att utveckla gerillaaktiviteten. I april 1941 hade Sovjet slutit en icke-angreppspakt med japanerna, men man fruktade att den skulle brytas och insisterade därför på att trycket mot de japanska styrkorna i Kina skulle öka. Det ”revolutionära kriget”, en kombination av väpnad kamp och politiskt arbete, tillät de kinesiska kommunisterna att befria väldiga områden bakom de japanska truppernas och Kuomintangs linjer. När Japan kapitulerade hade de kinesiska kommunisterna avsevärda styrkor till sitt förfogande, styrkor som hade vuxit under kriget mot Japan. Sovjetunionen deltog i krigets slutfas och befriade Manchuriet. Men Stalin fortsatte att hålla kontakt med Chiang Kai-shek enligt vad denne själv berättade för de amerikanska diplomaterna Hurley (Förenta staternas ambassadör i Kina) den 15 april och Hopkins (rådgivare åt den amerikanska regeringen) den 28 maj 1945. Han och Chiang Kai-shek undertecknade ett vänskapsfördrag vilket återgav Sovjetunionen de territoriella privilegier som Tsarryssland hade åtnjutit i Kina. Den sovjetiska hjälpen till de kinesiska kommunisterna var visserligen avsevärd, eftersom den tillät dem att inta rätt stora områden i Manchuriet och lägga beslag på en del av den japanska militära utrustningen, men den förblev dock långt mindre än vad de kinesiska kommunisterna kunde ha hoppats på. Stalin försökte — om än förgäves — få de kinesiska kommunisterna att delta i en nationell unionsregering under Chiang Kai-shek. Inbördeskriget rasade till slutet av år 1949. Trots den amerikanska hjälpen kollapsade den djupt korrumperade Chiang Kai-shek-regimen både militärt och politiskt.

Den kinesiska folkrepublikens födelse år 1949 skapade en helt ny situation i Fjärran Östern. Den stärkte läget för den koreanska folkrepubliken (Nordkorea) under Kim-Il-Sung och underlättade den kamp som Viet Minh under Ho Chi Minh förde i Vietnam mot den franska kolonialismen. På samma gång stärkte de kinesiska kommunisternas seger det antiimperialistiska läget. Stalin, som lärt av läxan med jugoslaverna, insåg att han inte kunde behandla Mao på samma sätt som Tito. Vad Mao beträffade betraktade han en allians med Sovjet som en nödvändighet, och hållningen från västmakterna vilka bojkottade den nya staten gav honom knappast något val. Det sino-sovjetiska fördraget vilket undertecknades år 1950 — och gällde i 30 år — skapade en allians som var avsedd att bli fast och varaktig. Sovjet åstadkom ett upprättande av gemensamma sino-sovjetiska företag i Sinkiang liksom rätten att öppna flyglinjer. År 1952 skulle man lämna tillbaka den manchuriska järnvägen och Port Arthur-basen till kineserna samt lovade Kina hjälp med den ekonomiska utvecklingen och teknisk assistans (sovjetiska specialister skulle sändas till Kina och kinesiska tekniker utbildas). Men Sovjet skulle behålla Darienbasen intill dess att ett fredsfördrag undertecknats med Japan. Det hade krävts veckolånga samtal för att nå dithän. Inte desto mindre skulle den kompromiss som uppnåtts år 1950 vara någon tid och även motstå prövningarna under Koreakriget, då Kina intervenerade för att hjälpa den koreanska folkrepubliken att bibehålla sitt oberoende gentemot amerikanerna.

De verkliga svårigheterna i relationerna mellan de båda stora kommunistiska staterna skulle inte ta sin början förrän strax efter Stalins död. De båda staterna förenades otvivelaktigt av en gemensam ideologi, men marxismen hade anpassats till Kina av Mao på samma sätt som den anpassats till Ryssland av Stalin. De problem som de båda staterna hade att lösa var påtagligt olika, och historiens tyngd bidrog mer till att skilja dem åt än att föra dem samman. De sino-sovjetiska relationerna tycktes få en god start, men denna stämning härrörde mer från intalad optimism än från den faktiska situationen.

År 1953 tycktes alltså det antiimperialistiska läget stå helt enat bakom Sovjetunionen. Endast Jugoslavien hade dragit sig undan dess överhöghet. Det saknades dock inte spänningar under

denna skenbara enighet, och de skulle göra sig påmindra efter 1953. Ändå hade det värsta undvikits, eftersom man lyckats förhindra ett tredje världskrig. Under Berlinkrisen och senare under Koreakriget hade freden hängt på en skör tråd, men tråden hade inte brutit. Som omfattningen av kampanjen för undertecknande av Stockholmsappellen mot atomvapen och "fredspartisanernas" aktivitet visade, hade världens folk inte någon avsikt att åter underkasta sig fasorna av ett krig som hotade att bli ännu mer förstörelsebringande än det föregående.

På detta område fanns det begränsningar också för Stalins politik, och dessa överskreds inte. Ibland bidrog den till att öka den internationella spänningen genom att underlätta de imperialistiska ländernas planer, och den användes för att rättfärdiga antikommunism och antisovjetism. Imperialismen misslyckades emellertid med att vinna tillbaka något av den mark som den förlorat sedan det andra världskriget, och den fortsatte att mista terräng i och med den kinesiska revolutionen och de nationella befrielseörelsernas tillväxt i Asien, Afrika och Latinamerika. Från alla utgångspunkter var situationen minst tillfredsställande i de utvecklade kapitalistiska länderna.

Trots den återvändande terrorn och byråkratins tillväxt upplevde Sovjetunionen en betydande industriell och kulturell utveckling från 1946 till 1953, men å andra sidan gjorde jordbruket inga egentliga framsteg. Inom industrin ökade produktionen av energi och den tunga industrin under den fjärde femårsplanen och den första hälften av den femte.

	1940	1945	1950	1953
Kol	165.9	149.3	261.1	320.4
Olja	31.1	19.4	37.9	52.8
Elektricitet	48.3	43.2	91.2	134.8
Stål	18.3	12.3	25.4	38.1
Bomull	3.9	1.6	3.8	5.3
Skodon	211	63	203.4	239.5

Kol, olja, stål och bomull i miljoner ton, elektricitet i miljoner kWh, skodon i miljoner par.

Konsumentvarusektorn inom industrin låg fortfarande på en medelmåttig nivå. Detta var inte förvånande eftersom investeringarna framför allt styrdes mot kärnkraftsindustrin, rustningarna, stålindustrin, utbildningen och stora anläggningsprojekt. År 1953 framställde Sovjet ännu bara små mängder av televisionsapparater, tvättmaskiner och elektriska hushållsmaskiner. Den kemiska industrin var högst efterbliven och inget nylon producerades ännu. Sovjet framställde endast något fler skodon än år 1940, kläder i otillräcklig mängd och av dålig kvalitet och mycket få motorfordon (huvudsakligen lastbilar och bussar). Detta förklarar varför kontakterna med utlandet bannlystes och pressen utmålade en falsk bild av livet i väst. På grund av utgångsläget, den övriga världens fiendlighet och det andra världskriget var uppoffringar nödvändiga under många år, men de pålades det sovjetiska folket i första hand med våld och genom hot. I stället för att övertyga människor föredrog Stalin att förtrycka dem. Byråkratiseringen av staten och hans brist på förtroende för folket ledde honom att förlita sig mera på MVD än på den öppna debatten. Det var ofta brist på dagligvaror och de som fanns var av dålig kvalitet. I städerna var bostadskrisen katastrofal. I Moskva var det regel att flera par delade på en lägenhet. Det var inget förvånande alls i detta. De tillgängliga medlen reserverades för projekt som skulle komma samhället till nytta på lång sikt. Den politik som fördes var i själva verket tämligen realistisk och intelligent. Det återstod emellertid att förklara den så att folk förstod den. Förbättringar kunde säkert ha gjorts här och var, och byråkratin minskade nog produktivkrafternas ökningstakt, men det karaktäristiska för stalinfenomenet var att det utifrån en socialistisk ekonomi och inom ett socialistiskt samhälle kom med dåliga lösningar på verkliga problem, dvs den använde tvång, nationalism och byråkrati.

Inom jordbruket var situationen däremot förfärlig. Följderna av kriget gjorde sig påmint, men de ger inte hela förklaringen. 1952 års skörd var mindre än 1940 års — 92.200.000 ton mot 95.600.000 — och bara något bättre än 1913 års. Jämfört med år 1940 hade produktionen ökat av bomull, sockerbetor och potatis, men minskat av frukt och grönsaker. Boskapsbeståndet var fortfarande lågt, nätt och jämt högre än 1914 års:

	1914	1953
Nötboskap	54.1	56.6
Svin	23	24.3
Får (i miljoner)	89.7	94.3

Den totala sovjetiska jordbruksproduktionen hade ökat endast något litet medan befolkningen var större — 159.200.000 invånare år 1913, 188.000.000 år 1953. Den byråkratiska politiken hade förvärrat den redan svåra situation som det andra världskriget hade gett upphov till. Investeringsnivån inom jordbrukssektorn hade förblivit låg: 7.3 procent under den fjärde femårsplanen, 9.6 under den femte. Priset på jordbruksprodukter hade förblivit lågt, medan det på industrivaror hade ökat. Som Chrusjtjev medgav i september 1953 hade principen om att ge bönderna materiella stimulanser sällan respekterats. Åtgärder vidtogs för att begränsa storleken på de personliga jordbitar som kollektivbönderna hade rätt att bruka enligt 1935 års kolchosbestämmelser. Fastän de täckte mindre än 4 procent av den odlade arealen stod de för halva den sovjetiska produktionen av grönsaker, frukt, potatis, mjölk och kött samt hälften av boskapen.

Uråldriga odlingsmetoder var ännu i bruk, och tillämpningen av Lysenkos teorier visade sig ge ett katastrofalt resultat. Vart tredje år (eller t o m två år av tre) låg en betydande del av den odlingsbara jorden i träda. Ministerierna ("glavki") tvingade kolchoserna att odla nya grödor som passade dåligt för deras jord och klimat. I Ukraina ersattes höstvetete med vårvete. Som del av rotationssystemet gjordes det obligatoriskt att odla majs ett år, även om detta slags gröda inte var anpassad till klimatet och jordmånen. Jordbruksplaneringen led så mycket mera av byråkratin som detta var ett område där planering överhuvudtaget var svår att genomföra. Stalin hade inte besökt ett kollektivjordbruk sedan 1929, men ansåg sig ändå kunna besluta i jordbruksfrågor liksom han bestämde allting annat. Han påstås ha fått reda på hur lantlivet går till genom att se en film som hette "Kubankosackerna", vilken gav en mer än optimistisk skildring av detta liv.

Alla dessa ekonomiska problem — och deras återverkningar på det sociala området och för levnadsstandarden — ledde till diskussioner såväl inom kommunistpartiets ledning som inom berörda ekonomiska organ. Vi känner dem inte alltid i detalj men kan förstå deras huvuddrag. Den 19 februari 1950 publicerade *Pravda* en artikel som kritiserade "länksystemet" ("zveno") inom kolchoserna. Det rörde sig om små arbetsenheter som *Pravda* kritiserade för att vara orationella, och som föreslogs bli ersatta av ett system med "produktionsbrigader". *Pravda* väckte sedan frågan om att slå samman kolchoser, och den 4 mars 1950 publicerade man en artikel av Chrusjtjev som förespråkade etablerandet av stora, stadsliknande samlingar av jordbruksarbetare, "agrostäder". Nästa dag påpekade man emellertid att denna artikel endast hade avsett att stimulera diskussionen, och agrostadsplanen försvann ut i det blå. Andrejev, som var medlem av politbyrån och sekreteraren i centralkommittén och som kritiserats i artikeln om länkarna, måste begå offentlig självkritik och förlorade sina befattningar (han fick behålla sina titlar fram till den nittonde kongressen 1952).

Ändå minskades antalet kolchoser från 252.000 år 1950 till 76.355 år 1952, vilket inte innebar någon omedelbar förbättring i jordbrukssituationen. Enligt vad Chrusjtjev sade på den tjugonde kongressen övervägde Stalin t o m att öka skatterna på jordbruket och vägrade att höja priserna på jordbruksprodukter.

Stalin gjorde upp väldiga planer för en ”omvandling av naturen”. De innefattade att man gjorde öknar bördiga, konstbevattnade stäpperna, planterade tiotusentals trädriddar, ändrade de sibiriska flodernas lopp och dämde upp stora sjöar som skulle förändra klimatet. De sovjetiska tidningarna talade om ”kommunismens stora byggplatser”. Det är visserligen sant att man under denna period öppnade Volga-Don-kanalen, Jugsib (järnvägen Ural-Kuzbass) och de första kraftstationerna i Volga, men med de förhållanden som rådde i Sovjet år 1952 var den publicerade planen, kallad Davidovplanen efter sin författare, rent utopisk.

Allt eftersom tiden gick, som han blev gammal och utövade sin makt på ett alltmera isolerat manér, blev Stalin allt mindre förmögen att sköta landet utifrån någon förståelse för det sovjetiska livets fakta. Han bodde på sitt lantställe i Kuntsevo tjugo kilometer sydväst om Moskva, och han lämnade det bara för att arbeta på sitt kontor i Kreml. För att komma dit begagnade han en väg som var reserverad för honom — för honom ensam! — och som stod under ständig övervakning av MVD. Han krävde total lydnad av sina underordnade. Enligt Chrusjtjev kunde en illa formulerad fråga, en oförståndig blick eller en taktlös anmärkning vara nog för att få Stalin att göra sig av med en av sina medhjälpare. Mot slutet av sitt liv blev han så misstänksam att han avlägsnade Vorosjilov, som anklagades för att vara brittisk spion, och hotade Molotov och Mikojan, samt lät deportera den förres fru och den senares båda barn. Han lät även arresteras Kaganovitjs bror (som var medlem av centralkommittén).

Som Bulganin anmärkte när han tillsammans med Chrusjtjev återvände i bil från Kuntsevo: ”Bland besöker man Stalins hem därför att man fått en vänlig inbjudan, och när man sitter mittemot honom vet man inte om man kommer att tillbringa natten i sin egen säng eller i fängelse.”

Mot slutet av sitt liv uppvisade Stalins personlighet patologiska särdrag om vilka man måste vara medveten, även om de inte utgör huvudskälet till de händelser vi studerar. Hans storhetsvansinne var påfallande. Ett resultat var att han satte upp byster av sig själv längs trädgårdsgångarna på sitt eget lantställe. Man har ofta sagt att han led av förföljelsemani, och med tanke på den ökade misstänksamhet som han visade mot sina mest lojala medhjälpare var detta säkerligen fallet.

Inte desto mindre förblev Stalins liv mycket enkelt. Hans enda verkliga nöje var att utöva makt, en fruktansvärd passion som ofta är mer allvarlig än kärleken till pengar. Det var den som gjorde honom misstänksam mot andra, ty han var rädd att andra skulle handla på samma sätt som han själv. Han hade många sovrum på sitt lantställe i Kuntsevo och han visste aldrig själv i vilket han skulle sova nästa natt. Detta ger i ett nötskal bilden av hans karaktär.

I oktober 1952 avhölls SUKP:s nittonde kongress. Varken centralkommittén eller politbyrån hade sammanträtt på flera år. Vad kongressen beträffar hade den inte sammanträtt sedan 1939. Stalin skötte partiet med hjälp av kommittéer om sex eller sju ledande kamrater som förändrades i enlighet med hans nycker. Partiet existerade på medlemsnivå i distrikten, regionerna och t o m unionsrepublikerna, även om MVD höll en sträng kontroll över funktionärernas och kommunisternas aktiviteter i grund- och regionsorganisationerna, vilket förhindrade varje genuin debatt.

Stalin talade inte vid den nittonde kongressen, men inför den lät han publicera ett ”teoretiskt” arbete, Socialismens ekonomiska problem i SSSR. I det gjorde han en översiktlig studie av socialismens ekonomiska lagar och förutsåg ett nytt världskrig mellan de kapitalistiska länderna. Detta arbete markerade en viss reträtt jämfört med de föregående årens ytterligheter såtillvida att Stalin erkände existensen av ”objektiva lagar” inom ekonomin; men även om han erkände detta faktum tillbakavisade han alla förändringar i systemet för ekonomisk ledning, prisberäkning och planering.

Hans politiska analys dominerades av hans övertygelse om att krig mellan kapitalistiska länder var oundvikliga och att Lenins analys fortfarande var fullständigt giltig. Som tidskriften *Kommunist* underströk i januari 1953 kunde man, enligt Stalin, ”inte förutse något slut på den kapitalistiska inringningspolitiken så länge som kapitalismen består i de stora kapitalistländerna”. Detta utgjorde ett försvar för det kalla kriget, terrorn och teorin om att klasskampen skärps i takt med att socialismen utvecklas på det nationella eller internationella planet. Suslov hade klart slagit fast detta vid ett Kominformmöte i november 1949: ”Den historiska erfarenheten visar, att ju desperatare den situation i vilken den imperialistiska reaktionen befinner sig i är, ju mera rasar den och desto flera militära äventyr har man anledning att frukta från den.”

Malenkov framlade den allmänna politiska rapporten vid den nittonde kongressen och Chrusjtjev de nya partistadgarna. Debatten var akademisk. Inget av de viktigare problemen studerades mer ingående. Stalin höll ett mycket kort tal som vände sig till de utländska kommunistpartierna, i vilket han hyllade internationalismen, freden samt kampen för demokrati och nationellt oberoende. Det som han sade var sant och riktigt, men motsades ofta av hans politiska praktik. Det mest intressanta var sammansättningen av de ledande organ som utsågs av kongressen. Medlemsantalet i centralkommittén fördubblades. Den innehöll 236 ordinarie medlemmar och suppleanter, av vilka 60 procent varit medlemmar av den centralkommitté som valdes år 1939. Repressionen hade tunnats ut partiledningens led i mindre grad under denna period än under den mellan de sjuttonde och artonde kongresserna. Politbyrån ersattes av ett presidium med många medlemmar (25 ordinarie och 11 suppleanter). Det skulle också finnas ett arbetsutskott om vars sammansättning vi inte har någon information.

Bortsett från Andrejev (som dock valdes till centralkommittén) återvaldes alla sittande medlemmar (med undantag av Kosygin som varit ordinarie medlem sedan år 1948 men nu åter blev suppleant). Suslov blev ordinarie medlem i politbyrån och Bresjnev suppleant. Förutom Stalin innehöll tiomannasekretariatet Malenkov, Chrusjtjev, Suslov och Bresjnev.

Partiet kallades inte längre bolsjevikiskt. Sedan år 1945 var folkkommisarierna ministrar och Röda armén benämndes Sovjetarmén. De nya stadgarna fastlade att centralkommittén skulle sammanträda var sjätte månad och kongressen vart fjärde år (mot tidigare var tredje månad resp. vart tredje år). Ett nytt partiprogram skulle förberedas, och en kommitté med Stalin som ordförande valdes för detta ändamål.

Den nittonde kongressen avslutades den 14 oktober 1952. Den markerade höjdpunkten i Stalins bana. På kongressens första dag hade den berömde författaren A Surkov hälsat honom som ”kommunismens store arkitekt”. Ovationerna från de sovjetiska och utländska delegaterna steg entusiastiskt mot honom. Protokollet vittnar: ”Alla närvarande reser sig. Stormande applåder som förbyts till en lång ovation: 'Länge leve kamrat Stalin! Hurra för kamrat Stalin! Länge leve den store ledaren för världens arbetare, kamrat Stalin! Hurra för den store Stalin! Länge leve freden mellan folken'”

På sin sjuttioårsdag år 1949 hade Stalin redan mottagit hundratusentals presenter från hela världen. Revolutionsmuséet i Moskva förvandlades till ett museum för Stalins presenter. Det franska kommunistpartiet hade ordnat en stor utställning i Ivry. Stalin tycktes identifieras med revolutionen och socialismen.

Den 7 november 1952 ordnades en stor parad på oktoberrevolutionens trettiofemte årsdag. Stalin var närvarande i generalissimusuniform. Han ville inte se gammal ut, men han var 73 år. Fastän han bara var 167 centimeter lång såg han stor ut. Hans skomakare ökade på hans hälar med några centimeter liksom man gjorde med Ludvig XIV. Han hade lagt på hullet sedan han fotograferats

som ung, mörk och mager, och hans 84 kilo gav hans koppärriga ansikte ett mildt, faderligt utseende. Och ändå... Låt oss betrakta det sista gruppafotot som togs innan "folkens store ledare" dog: på podiet bredvid Stalin fanns hela det nya presidiet, både ordinarie medlemmar och suppleanter. De äldre medlemmarna, Beria (som skulle bli skjuten mindre än ett år senare), Molotov, Kaganovitj, Malenkov, Chrusjtjev, som skulle fördöma hans brott lite mer än tre år senare, Vorosjilov, Mikojan samt Sjvernik och de nyaste tillskotten, Kosygin, Suslov och Bresjnev som fortfarande regerar Sovjetunionen år 1975. Detta var en ny vändpunkt i historien.

De poserade alla inför den, och bakom linsen tycks de blicka in en mystisk framtid, en framtid vilken vi som är i livet 1975 delvis känner.

På morgonen den 3 mars 1953 avbröt Moskvaradion sina program för att meddela att Stalin var sjuk. Den 28 februari hade Stalin till Kuntsevo inbjudit sina fyra närmaste medhjälpare, hans fyra vapenbröder, "soratniki": Beria, Malenkov, Molotov och Chrusjtjev. De hade druckit en hel del. Den 1 mars gav Stalin inget livstecken från sig på hela dagen. Ingen vågade gå och se till honom. På kvällen ringde den vakthavande officeren till "soratniki" för att få råd. De kom till lantstället, öppnade sovrumsdörrarna eftersom de inte visste i vilket han fanns, och klockan tre på morgonen den 2 mars hittades han döende på mattan, där han legat i timmar.

Enligt de officiella kommunikéerna dog han klockan 9.50 den 5 mars. Kanske var det så att han dog tidigare och att tillkännagivandet om hans död fördröjdes för att man skulle kunna vidta anstalter. Kanske mördades han som det ibland har framkastats, dock utan någon hållbar bevisning. Det gör ingen skillnad. Historiskt sett dog han då, eller rättare när Levitan, Moskvaradions nyhetsuppläsare, tillkännagav att "Josef Vissarionovitsj hjärta har slutat att slå".

Fortfarande återstod hans begravning. Hans kropp balsamerades och bestämdes att ligga intill Lenins i mausoleet. I tre dagar trängdes miljoner sovjetmedborgare i den pelarsal där hans kropp låg på lit de parade. Det blev t o m "panik", en rörelse som krävde dussintals liv.

Den 9 mars transporterades Stalins kropp till mausoléet där han skulle ligga evärdelig tid — egentligen skulle det röra sig om åtta år — av en stor skara som lyssnade till talarna — Malenkov, Beria och Molotov — och betraktade de utländska kommunistiska partiledare som var närvarande: Duclos (Thorez var sjuk och kunde inte komma), Togliatti, Chou En-lai (Mao kom inte), tjecken Gottwald, ungraren Rakosi, tysken Ulbricht, polacken Bierut och dussintals andra.

Väldiga demonstrationer ägde rum världen över. I Peking ordnades en väldig procession i närvaro av Mao, i Paris en stor likvaka i Vél'd'Hiv.⁷

Stalinfenomenet dog inte med Stalin, men dess nedgång påbörjades. I Rom låg Tarpejiska klippan nära Kapitolium, och mausoléet vid Röda torget låg inte långt från den sal i Kreml där den tjugonde partikongressen hölls.

⁷ Vélodrome d'Hiver, ett inomhusstadion i Paris (övers. anm.).

Några av stalinfenomenets ekonomiska och sociala aspekter

Så sammansatt och motsägande som stalinfenomenet var är det inte lätt att analysera, långt mindre att förklara. Vi har hittills närmast oss problemet från en historisk utgångspunkt, därför att detta principiellt måste vara av avgörande betydelse (perspektivet beror inte på mitt yrke som historiker). Detta är emellertid inte tillräckligt, och vi har därför funnit det ofrånkomligt att studera problemets olika aspekter för att bättre kunna definiera och förklara det.

De ekonomiska och sociala förändringar som Sovjetunionen undergått sedan år 1922 gjorde intryck på alla besökare, även om vissa av dem försökt och fortfarande försöker att minimera deras betydelse eller förvränga deras innebörd. Produktivkrafterna växte avsevärt, och hastigheten blir desto större om man betänker att tillväxten inte började förrän år 1928, eftersom 1913 års produktionssiffror inte uppnåddes förrän år 1927, och att den avbröts av det andra världskriget som ödelade Sovjetunionen.

Vi har gett en tillräckligt noggrann beskrivning av krigets demografiska och ekonomiska konsekvenser, och vi behöver inte företa någon längre upprepning av ämnet. Låt oss helt enkelt komma ihåg att Sovjetunionens folk hade mist åtminstone 45 miljoner liv till följd av krig, svält och terror, och att förlusten av potentiella barn var av samma storleksordning. År 1953 uppgick Sovjetunionens befolkning till 188 miljoner. Den borde ha varit omkring 270. Den nådde 250 miljoner den 9 augusti 1973. Den kommer inte att uppnå 270 miljoner förrän omkring år 1990, dvs 30 år senare. Detta ger en föreställning om den eftersläpning som kriget och stalinfenomenet påtvungade Sovjet ur befolkningsmässig synpunkt och otvivelaktigt även på det ekonomiska området.

Undersöker vi resultaten av perioden i dess helhet kan vi säga att den var mycket god för den tunga industrin (energi, järn och stål), dålig för den lätta och konsumentindustrin och rent ut sagt usel vad jordbruket beträffar.

	1913	1922	1928	1940	1945	1953
Kol	28.4	11.4	35.9	165.9	149.3	320.4
Olja	9.4	3.8	10.9	31.1	19.4	52.9
Elektricitet	2.0	1.1	5.0	48.3	43.2	134.8
Stål	4.3	1.4	4,2	18.3	12.3	38.1
Bomull	1.9	0.7	–	3.9	1.6	5.3
Spannmål	80.1	43.0	73.0	95.6	47.3	92.2
Boskap	54.1	–	60.0	47.8	47.6	56.6
Befolkning	159.2			194.1	171.0	188.0

Olja, kol, stål, spannmål och bomull i miljoner ton, elektricitet i miljoner kWh, boskap i miljoner liksom befolkning (på Sovjetunionens nuvarande territorium).

Dessa siffror kräver en kommentar. De kan inte jämföras med dem från de stora kapitalistiska staterna som startat från en ojämförligt högre nivå och som upplevt oändligt mycket mindre problem sedan år 1913. Detta är ett av de stora problem som socialismens historia väcker. Eftersom den segrat enbart i otillräckligt eller dåligt utvecklade länder (med undantag för Tjeckoslovakien, men det är ett litet land) kan inga objektiva jämförelser vara giltiga. Om socialismen är överlägsen, och det tror vi att den är, kan detta demonstreras endast på ett begreppsmässigt och i grunden abstrakt sätt. Överlägsenheten kan inte mätas, vilket gett upphov till de oändliga debatterna på detta område och de intellektuella ansträngningar som krävs för att fatta den. Det är därför som ett av de skadliga men förstäligen drag som utmärkte stalinfenomenet var ett systematiskt

ljugande om hur det var i de kapitalistiska länderna, vilket ersatte en förståelig förklaring av de djupt liggande orsakerna till att Sovjetunionen ännu befann sig långt efter Förenta staterna och de utvecklade kapitalistiska länderna i Västeuropa.¹

Sovjet hade ändå tagit in en del av försprånget, trots de historiska betingelserna som var långt mindre fördelaktiga än i USA.

<i>Elektricitet (miljarder kWh) 1913</i>	<i>1951</i>	<i>(1973)</i>
Sovjet	2	103 915
USA	25.8	370 1.853
Kol (miljoner ton)		
Sovjet	29.2	281 668
USA	517.8	523 532
Olja (miljoner ton)		
Sovjet	10.3	42 421
USA	34	309 467
Stål (miljoner ton)		
Sovjet	4.3	31 131
USA	31.5	95 123.5

När det gäller konsumtionsvaror och levnadsstandard var klyftan fortfarande enorm (fordon, hushållningsmaskiner, plast osv). År 1955 var utbudet per tusen invånare följande:

	<i>Sovjet</i>	<i>USA</i>
Radiomottagare	66	974
Kylskåp	5	288
TV-apparater	4	318
Tvättmaskiner	1	216
Mindre hushållsmaskiner	2	211
Personbilar	2	300

Sovjet hade gett prioritet åt utvecklandet av ett antal sektorer som betraktades som grundläggande: energi, järn och stål, rustningsindustri och socio-kulturella resurser (i första hand utbildning). Låt oss betänka att Sovjet skaffade sig atombomben år 1949 och vätebomben 1953. År 1957 sände man upp den första "sputniken", dvs den första rymdfarkosten, i bana runt jorden. Det fanns inget annat sätt att trygga Sovjets oberoende. Socialiseringen av produktions- och distributionsmedlen gjorde detta möjligt genom att dirigera investeringar till vissa sektorer och inte till andra. Detta var helt uppenbart, och endast utopister och drömmare kunde ifrågasätta politiken, eftersom landet ifråga var övervägande agrart, fortfarande fattigt, otillräckligt utvecklat och kulturellt efterblivet.

Dessa målsättningar behöver inte diskuteras. Det som kan diskuteras är däremot det sätt på vilket de uppnåddes, och på detta stadium i analysen är frågan inte längre enbart ekonomisk eller ens social utan politisk. De medförde enorma uppoffringar i termer av levnadsstandard och konsumtion. Som vi påpekade i samband med perioden 1929-30 kunde valet ha skett demokratiskt. Det hade inte varit lätt, eftersom det skulle ha krävt en mycket hög grad av politisk och ideologisk medvetenhet, något som inte existerade i tillräcklig grad i 1929 års Sovjet. Den takt i vilken målen uppnåddes kunde ha varit långsammare, vilket var Bucharins åsikt, och kunde ha

¹ Situationen är inte längre densamma år 1975. Den sovjetiska ekonomin har gjort framsteg. Sovjetunionen ligger före Förenta staterna ifråga om kol, gjutjärn och övrigt järn. Klyftan i utbudet av konsumtionsvaror håller på att minska vid en tidpunkt då den kapitalistiska ekonomin är hårt berörd av kris, inflation och arbetslöshet.

kombinerat både ekonomiska incitament och demokratiska processer. Dessa mål kunde ha uppnåtts relativt snabbt men eftersom demokrati saknades förutsatte detta tvång och terror. Sovjet valde den senare vägen av skäl som hängde samman med det ryska kejsardömet, revolutionens och Sovjetsamhällets historia fram till år 1929, och det var därför som stalinfenomenet utvecklades. Vi vill inte ifrågasätta behovet av att utveckla ekonomin utan det sätt på vilket det skedde. Med andra ord, den skyldiga var inte ”ekonomismen” utan den byråkratiska deformationen av arbetarstaten vars brist på politisk demokrati hängde samman med själva de förhållanden under vilka övergången till och uppbygget av socialismen ägde rum.

Louis Althusser har med rätta tvingat oss marxister och oss historiker att gå utöver det tillfälliga och positivismen för att finna en historisk förklaring som är djupare, mera mångsidig och vetenskaplig. Om vi i hans andra vill söka efter det ur vilket stalinfenomenet spirade och blomstrade måste vi sysselsätta oss med socialismens politiska ekonomi.

Althusser har påmint om vilken jordmån som paret ekonomism/humanism spirade ur: det kapitalistiska produktionssättet och den kapitalistiska utsugningen, men det var just detta som försvann i Sovjetunionen.² Utvecklandet av produktivkrafterna är en nödvändighet i en socialistisk stat av typ 1922 års Sovjetunionen. Det kan inte lösa alla problem, men utan det kan ingenting åstadkommas. Det är en nödvändig fast otillräcklig förutsättning för byggandet av socialismen. Det är nödvändigt att förbättra produktiviteten. Detta är de historiska fakta som socialismen direkt stod inför, det är vad Lenin undervisade om år 1922 och en konsekvens av kampen mot byråkratin och kulturrevolutionen.

Vi återkommer till detta. Låt oss för tillfället dröja på det ekonomiska och sociala området. Om produktivkrafterna inte tillväxer, om det inte sker någon vetenskaplig och teknisk revolution och om produktiviteten inte förbättras så kan socialismen inte byggas. Stalinfenomenet uppkom inte ur dessa krav, ty vilken socialism vore möjlig med efterblivenhet och fattigdom som grund?

Låt oss gå vidare. Antingen är inte Sovjet socialistiskt utan, som vissa hävdar, en ”kapitalistisk stat av särskilt slag”, en stat där det inte existerar några socialistiska produktionsförhållanden utan där kapitalistiska produktionsförhållanden, och med dem den kapitalistiska utsugningen, har överlevt i en eller annan form. Eller så är Sovjet en socialistisk stat med socialistiska produktionsförhållanden. Det är denna sida av saken som behöver undersökas närmare. Socialism är inte kommunism, långt därifrån. I kontrast till förhoppningarna och delvis till de utopiska perspektiven hos den vetenskapliga socialismens grundare inklusive Marx, den minst utopiske av dem alla, så visar vår nutida historia att socialismen utgör en mycket lång ”övergångsperiod” mellan kapitalismen och kommunismen, en period som redan varat i sextio år och säkert kommer att vara årtionden ännu, eftersom kommunismen förutsätter ytterligt högt utvecklade produktivkrafter, en ny social medvetenhet och socialismens seger i varje land — eftersom staten och marknadsekonomin ska försvinna, vilket kommer att ta ännu längre tid. Vi säger inte detta för att visa att kommunismen är omöjlig, utan för att visa hur svårt det kommer att bli för våra nuvarande samhällen att nå det stadiet. Vi kan slå fast att frågan om kommunismen inte står på dagordningen, inte ens för de barn som föds idag. Det som ursprungligen bara skulle vara en övergång från kapitalismen till kommunismen har visat sig vara en ekonomisk och samhällelig formation som åtnjuter en avsevärd självständighet i förhållande till kapitalismen, ur vilken den sprungit fram, och till kommunismen, till vilken den är på väg. Den är ett produktionssätt och en ekonomisk/social formation som kommer att omfatta en historisk period minst lika lång som kapitalismen. Det är om man så vill en övergångsperiod men bara i en mycket vid mening, på

² Jfr Louis Althusser, ”Svar till John Lewis” i *Filosofi från en proletär klasständpunkt*, 1976.

samma sätt som det feodala produktionssättet var en övergång mellan det på slaveri baserade produktionssättet och det kapitalistiska i vissa europeiska samhällen.

Som Marx påpekade i ett brev till Annenkov så tidigt som den 28 december 1846 ”är alla ekonomiska former av övergående och historisk karaktär”. Denna ekonomiska och samhälleliga formation som är skild från kapitalismen, alltså socialismen, visar sig emellertid vara släkt med denna, och det i så hög grad att den för vissa godhjärtade personer tycks vara identisk. I fallet Sovjet var denna likhet så mycket större som de betingelser under vilka socialismen föddes och utvecklades av historiska skäl var särskilt svåra. Vad innebär detta? Jo, i en socialistisk ekonomi förblir värdelagens funktionssfär intakt: ”Värdet av varje vara bestäms... av den mängd nödvändigt arbete som under givna samhälleliga betingelser krävs för dess framställning” (Kapitalet, del 1). Socialismen domineras fortfarande av marknadsekonomin. Pengar, priser, löner, investeringar samt kapitalet, dess skapelse och cirkulation, existerar alla fortfarande. Skillnaden, och den är grundläggande, mellan den och kapitalismen beror på ägandesystemet. I ena fallet är ägandet privat, i det andra är det kollektivt. Mervärde som sådant existerar inte längre och ingen kapitalistisk profit skapas, men priserna bestäms fortfarande av värdelagen, och arbetsprodukten delas mellan producenten (arbetaren) och kollektivet, representerat av staten. Denna uppskattar vilken mängd produkter som behövs för kollektivets behov med hänsyn till de historiskt givna kraven (t ex investeringar inom atom, rymd- och dataindustrin, för kulturell utveckling, utbildning osv). En sådan ekonomi står närmare kapitalismen än kommunismen.

Stalinfenomenet uppträdde i en situation kännetecknad av uppkomsten av detta socialistiska produktionssätt och denna form av ekonomi och samhälle. Låt oss observera de sociala följderna av dessa ekonomiska förändringar. Tack vare produktivkrafternas tillväxt uppstod en arbetarklass (som inte existerade år 1922 och som var liten 1913). År 1950 fanns det totalt 40.400.000 tjänstemän och arbetare, och 1955 var de 50.300.000 (1953 var antalet ungefär 45 miljoner). Antalet arbetare inom den tunga industrin, byggnadsverksamheten och transportväsendet) kan uppskattas till cirka 25 miljoner för år 1953.

År 1935 hade det privata ägandet av produktions- och cirkulationsmedel helt försvunnit från industrin, och det fanns ingen privat handel. Det återstod endast producentkooperativ. Lika betydelsefulla förändringar hade ägt rum inom jordbruket. År 1937 hade alla småbruk försvunnit, 30 miljoner bönder hade bildat kolchoser (produktionskooperativ, kollektivjordbruk) och 5 miljoner människor fanns inom sovchoserna (statsjordbruket). År 1953 hade intellektuella blivit ett betydande skikt inom den sovjetiska befolkningen. 1913 var det totala antalet studenter vid universiteten och i specialhögskolorna 112.000. Totalt 1.500.000 ryssar och andra medborgare hade mer än elementär utbildning. År 1940 fanns det 811.700 studenter varav 585.000 studerande på heltid, och 1953 var motsvarande siffror 1.562.000 resp. 1.042.700. Dessa siffror ger en föreställning inte endast om den kulturella omvandlingen utan samtidigt om de fantastiska sociala förändringar som Sovjetunionen genomgick under denna period.

I takt med att landet industrialiserades växte stadsbefolkningen, vilket framgår av nedanstående tabell:

	<i>Total befolkning</i>	<i>Stads- befolkning</i>	<i>%</i>	<i>Lant- befolkning</i>	<i>%</i>
1913	159.2	28.5	19	130.7	82
1940	194.1	63.1	33	131	67
1953	188	80.2	43	107.8	57

Källa: *Annuaire statistique*: ”L'économie nationale de l'URSS”, s 7. Befolkning i miljoner.

Städerna hade alltså fått sin folkmängd ökad med 15.500.000 invånare mellan 1913 och 1953. Industrialiseringen och urbaniseringen hade ägt rum ”i full fart” som Stalin hade förespråkat, särskilt om vi betänker kriget och alla andra ovannämnda moment i Sovjetunionens historia. Ja, dessa väldiga förändringar hade skett under en period av 36 år (1917-53), av vilka nio ägnats åt krig, återstår 27 eller bara 20 om vi tar hänsyn till krigsskadorna och återuppbyggnaden.

Som Isaac Deutscher med all rätt påpekade år 1954: ”Ingen av de stora nationerna i väst genomförde sin industriella revolution under en så kort period och så svåra förhållanden.”

1936 hade kapitalisterna försvunnit, och även de känsligaste sinnen har svårt att upptäcka dem i en analys av det sovjetiska samhället av år 1953. I stället reser man frågan om ”byråkraterna” och byråkratin. För somliga historiker (Bettelheim är bara det senaste exemplet) är Sovjet inte någon socialistisk eller arbetarstat, utan en byråkratisk stat där en ny klass, byråkratin, påstås förtrycka och suga ut arbetarna och bönderna. Det är därför som Bettelheim definierar den som ”en kapitalistisk stat av särskilt slag”. Stalinfenomenet påstås ha sina rötter i denna klass. Redan år 1921 hade arbetaroppositionen lagt fram denna syn i Kollontajs och Sjljapnikovs skrifter. Lenin hävdade å andra sidan att Sovjet var en arbetarstat med en byråkratisk deformation, vilket inte alls var samma sak. Trotskisterna antog uttryckligen denna uppfattning. Redan i förvisningen i Sibirien år 1929 skrev Rakovskij om detta (Oppositionsbulletinen, nr 15-16, 1930). I *Den förrådada revolutionen* var Trotskij själv osäker om huruvida man skulle karaktärisera stalinfenomenet på detta sätt. Uppfattningen framlades också av Boris Souvarine i hans bok [Stalin. En kritisk studie över bolsjevismen](#) (utgiven år 1935). Det var Rizzi, en italiensk trotskist som gav denna teori dess klaraste uttryck i den år 1939 utgivna boken *Världens byråkratisering*.

Rizzi skriver så här: ”I sovjetsamhället tillägnar sig exploitörerna inte mervärdet direkt som kapitalisten när han lyfter avkastning från sitt företag. De gör det i stället indirekt, via staten som mottar nationens samlade mervärde och sedan fördelar det bland funktionärerna.” Enligt Rizzi var detta ett oundvikligt steg i samhällsutvecklingen, ”ett historiskt steg framåt”, och han demonstrerade utifrån detta likheten mellan hitlerismen, stalinismen och Roosevelts New Deal. Trotskij svarade (i Sovjet i krig) med att helt riktigt säga, att vilka likheter som än fanns mellan de nazistiska och stalinistiska styrelsesätten så var de kvalitativt skilda på det ekonomiska och sociala området. Enligt Trotskij ”var den sovjetiska byråkratin fortfarande en parasitisk utväxt på arbetarklassen, så farlig som en sådan utväxt kan vara, men den var ingen oberoende enhet”. Den utgjorde ”en avvikelse från den revolutionära kursen”.

Rizzis teorier, som fick honom att förneka att Sovjet var socialistiskt till sin karaktär, fick honom också att tala om ”konvergensen” mellan de kapitalistiska och socialistiska systemen, en tes som vi återfinner i Burnhams arbeten – i *Science and Style, a Reply to Comrade Trotsky* och framför allt i *The Managerial Revolution*. Enligt Burnham skulle direktörerna ta över uppgiften att sköta industriföretagen. Liknande idéer kan senare återfinnas hos Raymond Aron (i *Dix-huit leçons sur la société industrielle*), Djilas och många andra.

Men vad är sanning om denna ”byråkratisklass”? För att dess existens ska bevisas vara ett faktum, måste ”mervärdet” ackumuleras och ärvas. Detta var förvisso inte fallet. I Sovjetunionen innehades inte befattningar inom partiet, statsförvaltningen, företagsledningarna, fackföreningarna osv av på varandra följande generationer av samma familjer. Dessa befattningar kunde inte överföras. Det är visserligen sant att ett stort antal av dem förde med sig vissa fördelar och privilegier. De som arbetade på heltid för partiet, ”apparattjiki”, betalades ofta bättre än de mest kvalificerade arbetarna. Somliga av dem hade förmånen av bil eller rätten att handla i specialbutiker. Efter NEP-tiden var lönespännvidden tämligen stor (från 1 till 12 i genomsnitt). Det kan medges att en — minimal — del av arbetsprodukten, vilken inte fördelades bland

lönearbetarna (i form av löner) utan som staten tog hand om, i oproportionerlig grad monopoliserades av stats- och partifunktionärerna. Detta är förvisso en konsekvens av byråkratifenomenet, men skillnaden mellan det och talet om mervärde och en byråkratklass är enorm.

Dessa icke överförbara förmåner hörde dessutom ihop med befattningarna och kunde alltså återkallas. De kunde knappast omvandlas i fast eller rörlig egendom, ty även om det faktiskt existerade "personlig" privat egendom så var det bara inom vissa gränser. De tillät vissa att leva bättre än andra sovjetmedborgare, kanske alltför väl jämfört med majoriteten, men detta räcker verkligen inte till att konstituera skapandet av en "byråkratklass". Det existerar förvisso sociala orättvisor under socialismen, men hur utopiskt vore det inte att tro att det inte kunde göra det! Det är just därför som det är socialism och inte kommunism. Detta argument förutsätter dessutom att statstjänstemän och byråkrater är samma sak, vilket de inte är. Det är förvisso sant att stalinfenomenet var byråkratiskt, men därmed menas att byråernas roll var viktigare än massornas och att administrativa beslut vägde tyngre än ekonomiska stimulanser. Detta innebär att ekonomin kunde vanskötas, att städerna kunde administreras illa och kolchoserna skötas dåligt till följd av beslut av tjänstemän som var inkompetenta, oansvariga, inte kunde leva upp till sitt ansvar eller var korrupta. På SUKP:s tjugoförsta kongress erkände Chrusjtjev: "Felaktiga metoder hade spritt sig till partiets, statens och ekonomins ledning: det existerade byråkrati, förtigande av svagheter och feghet. I denna miljö kom det fram ett stort antal snyltare, smickrare och folk som bluffade sig fram."

Denna sjuka är inte specifikt socialistisk. I den moderna samhället är den förbunden med en ökning av statens funktioner och roller. Den kan återfinnas i alla kapitalistiska länder inklusive det mest liberala av dem, USA. Hur är det i Frankrike, finns det inte goda exempel på byråkrati inom inte så få ministerier? Låt oss ta finans- eller utbildningsdepartementen som exempel. Sjukdomen kureras, men den tär på vårt samhälle. Den historiska traditionen och statens ökade funktioner i ett socialistiskt samhälle, särskilt Sovjetunionen, kan öka faran. Om vi studerar Sovjet av 1953 finner vi att allting ägs av staten och att denna har sitt finger med i allt. Åtskillnaden mellan staten och det civila samhället tenderar att försvinna. Detta hade av tradition varit fallet i Ryssland, och socialismen accentuerade detta drag som redan hade kännetecknat tsarismen.

Det finns bara två botemedel mot en allsmäktig stat och dess byråkratiska följder, nämligen ekonomiska stimulanser och demokrati. Ekonomiska stimulanser får man genom att använda marknadsekonomin mekanismer. Byråkraten får ge vika inför de finansiella krav som ställs av en fabrik, koncern eller ett ministerium, och materiella incitament åt individer kan faktiskt spela en avgörande roll i kampen mot byråkratin. Detta gäller för de stora kapitalistiska företagen. Tendenser till byråkratiseringen upphävs av kravet att hålla kostnaderna nere och av det faktum att det är finansiellt fördelaktigt för företagets direktörer att eliminera den. I motsats till vad ett antal författare sagt så gjorde dock den stalinistiska politiken föga bruk av ekonomiska stimulanser efter år 1929. Stalin skapade en stor spännvidd mellan olika löner, men principen om materiella incitament tillämpades knappast inom handeln, jordbruket eller ens industrin. Företagen var inte finansiellt självständiga, och det ytterst centraliserade planeringssystemet hade blivit extremt byråkratiskt. Avlägsna och klåfingriga beslut fattades för företags, koncerners och trusters räkning av byråer inom berörda departement ("glavki"). Detta ledde ofta till avsevärda fördröjningar i tillförseln av råmaterial och komponenter och en betydande oordning inom transporterna och distributionsnäten. Antalet statstjänstemän i Moskva var enormt, vilket man inser om man vet att två miljoner av dem som arbetade i Moskvas glavki skulle ges nya jobb under de kommande åren. Dessutom arbetade glavki på ett empiriskt sätt, i likhet med Gosplans

byråer (de statliga planeringsorganen) till vilka de var löst kopplade. Detta var byråkrati. Systemet för företagsledning var "antiekonomiskt" från topp till botten. Till detta kan vi lägga det faktum att problemen underskattades svårt. Det fanns inga utbildningsinstitut för specialister på företagsledning, inga skolor som undervisade i handel, administration och finansiella färdigheter. Ingen utbildning skedde i sociologi. Den politiska ekonomin var föremål för en sådan ideologisk och polisiär övervakning att utvecklingen blockerades på de flesta viktiga områden. T ex förbjöds bruket av matematik inom ekonomin. Kantorovitjs arbeten (Matematiska metoder för att organisera och planera produktionen) skrevs år 1939 men användes inte förrän på femtitalet, och hans arbeten från år 1941 utgavs inte förrän år 1959. Kreditsystemet var ännu primitivt. Statistiken förfalskades. Från 1933 till 1953 tillkännagav man endast jämförande, dvs falska, siffror. För att dölja problemen inom jordbruket publicerade de sovjetiska myndigheterna uppgifter om den växande grödan (den biologiska skörden) och inte, som tidigare varit fallet i Sovjet (och överallt annars) det faktiska skördeutfallet. Det byråkratiska systemet ledde alltså till ett förnekande av de ekonomiska lagarna och en vägran att ta hänsyn till verkligheten. På detta sätt underskattades allvarligt socialismens ekonomiska potential. Detta gör de uppnådda resultaten så mycket mera anmärkningsvärda — men de var följden av själva socialismens rationalitet.

Vad demokratin beträffar utgör den en annan metod att bekämpa byråkratin. Det är inte säkert att den i sig är tillräcklig för att bekämpa byråkratifenomenet, men den ger ett stort bidrag i kampen. Vi avser inte den politiska demokratin i största allmänhet, som rätten att välja en parlamentsledamot vart femte år och en president vart sjunde, utan vi menar social och ekonomisk demokrati, kontroll och initiativ från massorna, facklig aktivitet, förutsättningar för demokratisk företagsledning, rätten att fritt yttra sig i tidningar, radio och television, frihet inom litteraturen, teatern, filmen och bildkonsten.

Det vi finner är raka motsatsen. Det gjordes naturligtvis verkliga försök att utveckla en ny inställning till arbetet, att förbättra dess produktivitet och organisation genom en massrörelse som byggde på folkets initiativ och entusiasm. Denna rörelse uppstod med den "kommunistiska lördagarna" och utvecklades med insatsarbetarna, "udarniki" samt sedan med stachanoviterna.

Stachanov var en gruvarbetare från Donbassregionen som sprängde alla produktionsrekord. Hans exempel populariserades i stor skala, och i november 1935 hölls det t o m en konferens med stachanovitarbetare i Kreml med 3.000 deltagare närvarande. Foton på de bästa arbetarna sattes upp i fabriken entréhallar. De gavs vissa privilegier (bonus, semestrar m m). Stachanovrörelsen hade påtagliga pedagogiska syften som inte får underskattas. Det fanns en "industrialiseringsmystik" som även de mest antisovjetiska iakttagare kunde konstatera vid denna tid.

Enligt den resolution som antagits på den sextonde partikongressen år 1930 hade fackföreningarna getts till uppgift att uppmuntra produktionen och ta del i företagsledningen. Strejkrätten existerade inte och strejker bestraffades hårt i lagen. År 1933 slogs folkkommissariatet för arbete samman med fackföreningarna. Den 20 december 1938 infördes arbetsböcker som medgav en sträng övervakning av arbetsstyrkan. I *Izvestija* gavs följande kommentar: "Från och med nu måste en arbetare som börjar ett nytt arbete visa sin arbetsbok, vilken återspeglar alla fakta om sin innehavares arbete, hans flyttningar mellan olika företag och skälen till dessa flyttningar." Otillåten frånvaro ("progul") bestraffades med sex månaders korrektionsarbete, vilket företogs på platsen men med 25 procents reduktion av lönen.

Den 26 juni 1940 kom ett dekret som förbjöd lönearbetare att byta arbete eller flytta till en annan arbetsplats. Var detta en åtgärd för att förbereda kriget? Uppenbarligen inte, eftersom beslutet bara stadfäste en situation som redan existerade och som skulle vidmakthållas fram till 1953.

Endast direktören vid ett företag kunde tillåta en arbetare att byta arbete eller flytta till ett annat företag.

Lönerna fastställdes inom ministeriernas centrala byråer. Lagen från den 2 oktober 1940 om "arbetsreserver" bestämde att en miljon ungdomar om året under fyra år skulle dirigeras till industrin efter att ha fått högst två års yrkesutbildning. Denna "ukas" förblev i kraft också efter 1953.

Inom vissa yrken, t ex vid järnvägarna eller i rustningsindustrin, var reglerna ännu mer drakoniska. Arbetare som upprepade gånger var frånvarande utan giltigt skäl anklagades enligt lagen om "desertering från arbetet". Straffet blev två till fyra månaders fängelse, och de förlorade sin bostad. Vad beträffar invånarna på kolchoser och sovchoser kunde de inte lämna sin arbetsplats utan myndigheternas tillstånd.

Vad det övriga, dvs den politiska demokratin beträffar så vet vi att den bara existerade i grundlagen och inte i verkligheten. De resultat som uppnåddes på de ekonomiska och sociala områdena, uppnåddes alltså till priset av enorma ansträngningar och uppoffringar. Det val som gjorts år 1929 (snabbare industrialisering och jordkollektivisering) återverkade ännu på bruket av tvång och byråkrati mot folket. Det hade lett till terror och Stalins diktatur. Det var ett hårt pris som betalades för dessa förändringar. Stalinfenomenet bidrog till produktivkrafternas tillväxt och samhällets radikala omvandling samtidigt som det bromsade denna tillväxt och omvandling. Här kommer den grundläggande motsättningen mellan socialismen och despotin till sitt fulla uttryck. Å ena sidan verkar den socialistiska ekonomins mekanismer, å den andra hindrar despotin ett fullt utnyttjande av socialismens hela potential och undanskymmer dess stora fördelar i form av rationalitet, koncentration av ansträngningar och hänsyn till allmänintresset. Man hör ibland uppriktiga försvarare av Sovjet hävda att stalinfenomenet var nödvändigt, även om de fördömer dess mest fruktansvärda konsekvenser. För mig beror en sådan inställning på en otillräcklig kunskap om Sovjetunionens faktiska läge på Stalins tid. Om terrorn bara hade inneburit avrättandet av några tusen kontrarevolutionärer eller t o m av några kommunister till följd av juridiska missgrepp, så skulle en sådan argumentering inte ha varit helt felaktig. Men detta var inte fallet.

Exempelvis spelade tvångsarbetet en relativt viktig roll. Vi har noterat detta i samband med Vita Havskanalen, men systemet bredde ut sig från år 1936 och framåt. Fler och fler tvångsarbetsläger inrättades i de norra och östra regionerna. Koncentrationsläger användes vid gruvor för kol, bas- och specialmetaller, vid järnvägsbyggen som Turksib och t o m vid stora byggen i Moskva eller andra stora städer (t ex för de första skyskraporna) och vid tunnelbanebygget. Hela regioner kontrollerades av Gulag (den centrala lägerförvaltningen), t ex Dalstroj, ett väldigt område i Fjärran Östern. En del av de deporterade blev dömda till att bosätta sig i fattiga distrikt där livet var särskilt obekvämt på grund av kylan. Lägren var inga förintelsläger, men livet i dem var hårt och dödstalet var högt på grund av klimatet och arbetsförhållandena. Vid sidan av berättelserna från dem som överlevt lägervistelsen (Ginzbergs *In i stormen*, Sjalamovs *Berättelser från Kolyma*, Solsjenitsyns *En dag i Ivan Denisovitjs liv* och de värdefulla förstahandsrapporterna i *Gulagarkipelagen*) finns det ett viktigt dokument om koncentrationslägerarbetet, nämligen den statliga planen för den nationella ekonomins utveckling av år 1941. Denna text som inte var avsedd för publicering hittades av nazisterna vid deras invasion i likhet med Smolenskarkivet. I den kan vi läsa att NKVD fick 6.810 miljoner rubel av de totalt 37.655 miljoner som var tillgängliga för investering, dvs 18 procent av totalsumman. Beräkningar som utförts av Jasny tyder på att NKVD år 1941 kontrollerade cirka 1.172.000 arbetare vid anläggningar, till vilket måste läggas arbetsstyrkan i Dalstrojregionen, gruvorna, vapenfabrikerna och i timmerskogarna. Jasny

kommer fram till den plausibla siffran av 3.500.000 deporterade år 1941. Vi får naturligtvis inte glömma att detta tal var högre såväl 1937-38 som efter kriget. Den sammanlagda siffran för perioden 1930-53 kan därför uppskattas till 12 miljoner. Vad dödstalen beträffar är de svåra att uppskatta på grund av bristen på precisa informationer, men de var mycket höga.

Men hur stort och skandalöst bruket av tvångsarbete än var, så var det ändå ”en marginell faktor i systemet” (Deutscher, *La Russie après Staline*, s 56), eftersom det endast utgjorde en tiondel av industriarbetsstyrkan.

Ur kommunistisk synvinkel finns det inget försvar för stalinfenomenet. Det uppstod av en rad olika skäl, ekonomiska, politiska och ideologiska, vartill de personliga faktorerna spelade en betydande roll.

De som är motståndare till socialismen använder sig av stalinfenomenet för att slå mot själva socialismen i länder, där de orsaker som gav upphov till det inte existerar och där den historiska miljön är radikalt annorlunda. Stalinfenomenet måste skiljas från socialismen. De aspekter av den sovjetiska socialismen som är värda att försvara är inte dess avvikelser och förvrängningar eller de specifika och tillfälliga former som den antog, utan dess grundläggande ekonomiska mekanismer, dess sociala och kulturella följder och dess rationalitet.

Vilket är förhållandet mellan stalinfenomenet och klasskampen? Enligt Stalins åsikt uttryckte hans politik arbetarklassens intressen och kunde förklaras av klasskampens skärpning till följd av borgarklassens attityd.

Men den senare hade dock bara spridda styrkor i Sovjet år 1928. Nepmännen och kulakerna fanns naturligtvis, men de representerade inte någon sammanhängande politisk kraft. I stället hade den socialistiska staten ett fast grepp om armén och polisen liksom om ekonomins ledning. Stalin använde sig av den utländska imperialismens, först den franska, brittiska och amerikanska, sedan den tyska och japanska, slutligen åter den amerikanska och brittiska, faktiska och verkliga aktioner för att rättfärdiga sin politik. I lika hög grad använde han förevändningen att det var nödvändigt att bekämpa kulakerna för att undan för undan öka omfånget av repressionen, vilket kom att beröra mellan- och småbönderna. Den jordmån i vilken stalinfenomenet växte var verkligen klasskampens, men Stalin gick snabbt utöver denna och genomförde en politik som bara var indirekt relaterad till den. År 1937 existerade inte längre kulakerna och nepmännen. De hade alla tillintetgjorts; de flesta av dem hade deporterats och dödats. År 1929 kunde de ha synt utgöra en viss fara, men det var inte fallet 1937. I namn av teorin om ”klasskampens skärpning under det socialistiska uppbygget” släppte Stalin loss repressionen mot kommunisterna själva och anklagade dem för att vara den utländska imperialismens agenter. Detta kan förklaras inom systemets egen logik, ty i 1934 års Sovjetunionen utgjorde det kommunistiska partiet den enda verkliga kraften i oppositionen mot Stalin. Därmed blev klasskampen inget annat än en politisk och ideologisk förevändning för att rättfärdiga stalinfenomenet.

Som jag ser det tenderar varje förklaring av detta fenomen i klasskampstermer att ofrivilligt komma tillbaka till den stalinska tes som användes för att rättfärdiga terrorn. Den enda objektiva basen för den senare var den historiska jordmån ur vilken stalinfenomenet växte. Arbetarklassens intressen eller klasskampens krav ger inte den minsta förklaring eller det minsta försvar. Även om den döljs under humanismens slöja så har stalinfenomenet intet gemensamt med den andra internationalens politiska praktik eller den småborgerliga humanismen. Varken Kautsky, Hilferding, Bernstein, Kant eller Bentham var orsak till det utan helt nya omständigheter som hade vuxit ur de betingelser under vilka det första socialistiska experimentet i historien utvecklades. I synnerhet var produktionens och produktivitetens ”expansion” en nödvändighet för en

socialistisk ekonomi; utan dem hade den inte kunnat byggas, särskilt inte i den situation som rådde år 1922. Vad friheten beträffar var den för Stalin bara en ideologisk slöja avsedd att dölja en totalt oberättigad terrorpolitik. Patienten är inte ansvarig för den cancer som förtär honom, och den ekonomiska tillväxten och produktiviteten var inte orsak till stalinfenomenet. Rysslands historiska betingelser och revolution skapade ett särskilt slags socialistisk stat med strukturer, traditioner, omständigheter och personer som gjorde stalinfenomenet möjligt och gav det det utseende som vi känner. Jag vill inte förneka att Stalin hade vissa goda sidor. Socialism i ett enda land var den enda möjliga vägen omedelbart efter revolutionens nederlag i Europa. Prioritet åt den tunga industrin var en förutsättning för ekonomisk tillväxt. I oktober—november 1941 lyckades Stalin bibehålla lugn och besinning när de nazistiska trupperna stod 25 kilometer från Moskva. Men det som vi diskuterar är inte de goda eller dåliga sidorna hos en individ utan det sätt på vilket socialismen byggdes i Sovjetunionen och skälen till att den byggdes på detta sätt. Jag håller med Althusser om nödvändigheten av en ”marxistisk och vetenskaplig analys” av dessa problem, men en sådan får inte utgå från något annat än de faktiska processerna.

Vissa karaktäriserar stalinfenomenet som en utväxt av krigsekonomin. Detta är fallet med Oskar Lange. ”Det är i begynnelsen en krigsekonomi.” Det är en intressant idé eftersom den ur historiskt perspektiv tycks innehålla en djup sanning. Sovjets historia fram till år 1953 är historien om pågående krig, krigsförberedelser och läkande av krigsskador. Detta måste oundvikligen påverka den ekonomiska tillväxten och metoderna att leda ekonomin liksom det politiska systemet. Stalin betraktade själv den ekonomiska sektorn som en veritabel stridsfront, vilket framgår av de termer som brukades. Det borde göras en mera detaljerad studie över den använda vokabulären, men i sina tal använder han termerna ”front”, ”slag”, ”mobilisering” och ”armé”. De krav som perioden ställde och de långlivade vanor som blev dess resultat förstärkte de militära sidorna hos den stalinska ekonomiska politiken, vilket visas av den betydelse som tillmättes ”arbetsdisciplinen”, ett favorittema i den sovjetiska pressen vid denna tid. Många utmärkande drag i stalinfenomenet kan förklaras av den roll som krigen spelade i den sovjetiska historien. Sovjetunionen var en ”belägrad fästning” och måste ha sett ut som ett väldigt befäst läger. Det var exempelvis därför som utläningar förbjöds att resa runt, att fotografera och t o m att ställa frågor. Fram till år 1953 var allting militära hemligheter. Det fanns inga telefonkataloger eller stadskartor. Spionrädslan var stor överallt. ”Håll tyst, var på din vakt, fienden lyssnar” var ett av den sovjetiska pressens favoritteman. Av detta skäl måste arbetaren stanna i sin fabrik, kollektivbonden på sitt fält och soldaten i sitt förband och de måste alla disciplineras, eftersom disciplinen som bekant är en huvudkraft i en armé. Hela Sovjet var alltså en veritabel armé inom vilken all kritik var bannlyst, därför att den kunde hota arméns enhet och därmed dess disciplin.

Langes definition är ändå inadekvat därför att det var frågan om en socialistisk krigsekonomi, ett faktum som i vissa avseenden ökar dess stränghet på grund av det statliga ägandets i praktiken allena rådande ställning, men vilket å andra sidan kunde underlätta dess försvinnande.

Krigsekonomin var ett faktiskt tillstånd som tvingats fram av omständigheterna och inte ett avsiktligt mål som uppkommit ur en ekonomisk struktur och en politisk doktrin. Den hade t ex ingenting gemensamt med nazismen, där ekonomins militarisering spelade en livsviktig roll. För Hitler var militarismen och ekonomins militarisering avgörande medel för att uppnå de mål som han hade satt upp, dvs ett tyskt världsherravälde. För Stalin var den det snabbaste, enklaste och effektivaste svaret på en specifik situation: den sovjetiska efterblivenheten i förhållande till den kapitalistiska världen och det aggressionshot som denna utsatte Sovjetunionen för.

Vi vet att den kortaste vägen från en punkt till en annan inte med nödvändighet är en rät linje. Den effektivaste metoden är inte med nödvändighet den som ger de bästa resultaten i dag, och den metod som är enklast vid en given tidpunkt kan göra saker och ting mer komplicerade i

framtiden. Att tvinga fram en jordkollektivisering, tvinga in bönderna till kolchoserna var en enkel, snabb och effektiv lösning, men vilka svårigheter skulle inte en sådan politik skapa i framtiden!

År 1941 hade det sovjetiska jordbruket inte återhämtat sig. Situationen förvärrades av kriget och den av tyskarna orsakade förstörelsen, och den var inte bättre 1953. Det var korrekt att bygga upp en stor vetenskaplig och mekaniserad jordbruksindustri med kooperativen som bas, men 1930 hade Sovjet inga medel att göra detta. Landet ägde inte kemisk industri nog för att framställa tillräckliga mängder konstgödsel eller verkstadsindustri nog för att tillverka jordbruksmaskiner i tillräcklig mängd och av tillräcklig kvalitet. Det fanns inte heller nog med agronomer för att se till att grödorna, sorterna och rotationssystemen passade jordmånen och klimatet, vilka varierade mycket inom Sovjet och ofta var mycket svåra.

Den ödesdigra brådskan — som Lenin hade talat om i samband med Stalin i en helt annan fråga (relationerna till de ickeryska nationaliteterna) — gjorde sig här märkbar på ett sorgligt sätt, men Stalin var inte ensam om att välja denna linje. Utan att inse konsekvenserna av politiken ansåg de flesta kommunister att den var korrekt, och det var just de som i hundratusentals måste betala för detta ödesdigra misstag med sina liv.

Godtyckligheten och subjektiviteten hos denna politik var slående. Det räcker att läsa vad Sabsovijtj och Strumilin skrev åren 1929-30. Den förre som var ekonom i Gosplan förutsåg en årlig tillväxt om 40-50 procent av industriproduktionen. Enligt honom skulle Sovjet nå upp till USA:s nivå år 1936. Vad beträffar Strumilin kritiserade han begreppet ekonomiska lagar: ”Det är inte vår sak att studera ekonomin utan att förändra den. Vi är inte bundna av några lagar. Det finns ingen fästning som bolsjeviker inte kan inta. Frågan om hastigheten är föremål för människors beslut (*Den planerade ekonomin*, nr 7 1927, s 11). Vid den artonde kongressen år 1939 talade Kosygin, folkkommissarie för textilindustrin, om att överträffa den amerikanska produktionen inom några år, och det var inte bara det andra världskriget som hindrade detta utopiska mål från att uppfyllas. Ännu i dag är det långt kvar.

Allt detta gör det lättare för oss att förstå den ekonomiska och sociala balansräkningen för år 1953. Sovjet hade blivit den näst största världsmakten. Landet ägde en snabbt växande tung industrisektor, men den lätta industrin var fortfarande mycket svag och otillräcklig. Jordbruken producerade mindre per invånare än 1913. Samhället hade omvandlats från topp till botten. Hela industrin och handeln hade socialiserats. Hela jordbruket hade kollektiviserats. Den kulturella efterblivenheten hade nästan totalt försvunnit. Vissa samhällsklasser hade överlevt, nämligen arbetare och kollektivbönder, och sociala mellanskikt hade uppstått.

I viss grad — i betydande grad— kan följderna av det andra världskriget förklara att problemen dröjde kvar efter år 1946, men bara i viss grad. Stalinfenomenet, dvs den byråkratiska, despotiska och godtyckliga ledningen bar ett tungt ansvar för en situation som blev allt svårare att förklara ju mer man avlägsnade sig från kriget. De ekonomiska framgångarna hade begränsningar som berodde på de omständigheter under vilka de hade uppnåtts. Den socialistiska ekonomin och planeringen hade möjliggjort den tunga industrins utveckling, men stalinfenomenet gjorde det svårare att lösa problemen inom ekonomins övriga sektorer (den lätta industrin och jordbruket) och förbättra produktiviteten.

På 1700-talet när man protesterade mot det sätt på vilket Peter den Store hade byggt St Petersburg — 100.000 slavar hade dött under uppbyggnaden — svarade Voltaire: ”Ja, men staden existerar ju!”

Det är riktigt att socialismen existerade i Sovjetunionen år 1953 och att den samtidigt hade anta-

git ett utseende som historiskt kan förklaras men inte försvaras. Stalinfenomenet utgjorde ett hinder mot ytterligare framsteg inom landet och utomlands. Samtidigt hade en ny situation uppstått som tenderade att förkasta det. Barbariet hade gått tillbaka, både materiellt och andligen. Stalinfenomenet utgjorde ett system för styrelse och ekonomisk drift som var allt mindre lämpat för de krav som perioden ställde och som stod i strid med den faktiska situationen i Sovjetunionen.

Den socialistiska staten och demokratin

Socialismen förmår inte styra människorna med hjälp något trollspös beröring. Detta är oändligt mycket svårare och mera komplicerat att lösa än ekonomiska problem. Proudhon hade inte rätt när han lät kampen mot ”kontrollen över människan” få försteg framför den kamp som det var nödvändigt att utstå mot ”människans utsugning av människan”. Men Marx satte dessa båda strider i en prioritetsordning. Genom att göra slut på exploateringen av människan skapar man förhållanden som gör det möjligt att upphöra med människornas kontroll av andra människor. När kommunismen kommer är staten dömd att vittra bort, men socialismen är långt ifrån någon kommunism. Staten finns kvar och kommer att bestå under lång tid. Dess betydelse måste kanske försvinna efterhand som socialismen utvecklades. Detta var inte och kunde inte vara fallet i Sovjet. På grund av hotet från imperialismen och ekonomins krav fanns det ett avgjort behov av en stat. Den ryska statens traditioner ökade tyngden i dessa krav, och de innebar en verklig fara, vilket framtiden skulle visa. Det är just på överbyggnadens nivå som vi måste söka nyckeln till en förståelse av stalinfenomenet. Klassföreteelser, relationen mellan samhällsklasser och deras kamp utgör bakgrunden till denna enastående historiska tragedi, men det finns inget direkt, omedelbart förhållande mellan de olika element som bygger upp basen och överbyggnaden. Staten är alltid det verktyg med vars hjälp en klass vidmakthåller sin dominans, men den formas och utvecklas utifrån av specifika historiska situationer, inte oberoende av dem.

Varje stat har alltså sina egna kännetecken, vilka tillspetsas av den utbredning som nationalismen numera har fått. Trots det faktum att det nu är lättare för folken att komma i kontakt med varandra har de nationella faktorerna fått en sådan betydelse, att det råder större skillnader mellan olika stater nu än på 1600- och 1700-talen. Samtidigt har de tekniska och vetenskapliga framstegen gett staten en ökad potential att informera, övervaka och ingripa i vardagslivet, och detta i en tid då statens funktioner ökar. Stalin hade till sitt förfogande oändligt bättre verktyg för att härska än Alexander den Store, Julius Caesar, Peter den Store eller Napoleon. Tack vare radion och telegrafan visste han vad som försiggick i det mest avlägsna hörn av Sovjetunionen praktiskt taget i samma stund som det hände. Tack vare flygplanet kunde medlemmarna i en central regering förflytta sig till en plats på några timmar eller lokala ledare samlas i Moskva. Varje stat blir mera folklig i det avseendet att basen för makten, även i en diktatur, lika mycket är ett folkligt stöd som den makt som dem som kontrollerar statsapparaten har till sitt förfogande. Staten är en modern Leviathan som tenderar att absorbera allting, sluka tidigare självständiga institutioner, ingripa i alla privata liv och kontrollera allt som alla gör från vaggan till graven.

Anarkisterna utkämpade en bakåtsträvande kamp mot staten. De insåg faran, men allt som de kunde mönstra mot den var breddsidor av moralisk fördömelse och exempel på några få undantagsindivider som försökte leva utanför de etablerade reglerna, mer genom att återvända till sina förfäders livsstil än genom att organisera det nutida livet på deras sätt. Marx gjorde rätt i att bekämpa anarkister som Proudhon och Bakunin, vilka vägrade att ge försteg åt kampen mot människans utsugning av sina likar och använda staten för att nedkämpa och upphäva detta. Han var också medveten om behovet av att krossa den kapitalistiska staten och upprätta en arbetarstat av nytt slag, och han såg Pariskommunens ledning som en modell för detta. I *Klasstriderna i Frankrike* underströk han att det var nödvändigt för arbetarstaten att avskaffa armén och polisen som särskilda institutioner, och att ha valda tjänstemän som hade en arbetares lön och som kunde avsättas. Samtidigt underströk han hur viktigt det var för arbetarklassen att ha sina egna institutioner och först och främst ett politiskt parti som var oberoende av borgarklassen. För honom var ”proletariatets diktatur” ett teoretiskt begrepp som han ställde upp mot ”borgarklassens diktatur” för att definiera klassinnehållet i den stat som skulle upprättas. Det är betecknande att han inte

använder detta uttryck i *Klasstriderna i Frankrike* utan nöjer sig med att tala om ”arbetarklass-regeringen”, för vilken han såg Pariskommunen som modell. Han hade visserligen talat om ”proletariatets diktatur” i ett brev till Wedemeyer år 1852, och han skulle återvända till det och ge det en utförligare behandling i *Kritik av Gothaprogrammet* år 1875, men det är fortfarande ett teoretiskt begrepp som han använder i ett mycket precist sammanhang, och fortfarande bara för att definiera klassinnehållet hos en regering i kontrast till den kapitalistiska staten som domineras av ”borgarklassens diktatur”.

Sedan kom den andra internationalens period och uppbygget av de socialdemokratiska partierna, vilka framväxte ur den demokratiska rörelsen i demokratierna i väst. Pariskommunens politiska program var mycket likt radikalernas Bellevilleprogram som Gambettas anhängare röstade för år 1869. Kommunen, som utsågs genom allmän rösträtt, avskaffade den stående armén, skar ner polisens storlek, skilde kyrkan från staten, minskade de högre ämbetsmännens löner och lät ett antal befattningar utses genom val. Det fanns inget specifikt socialistiskt i dessa åtgärder bortsett från det faktum att de genomfördes av ”arbetarklassens regering”. De socialdemokratiska partierna spelade en avgörande roll när det gällde att sprida socialismen bland massorna, fast mer ur social och politisk än ur teoretisk utgångspunkt. De utnyttjade den borgerliga demokratin för att upprätta många starka organisationer, utgick från folkets önskan om större jämlikhet och social rättvisa samt förenade demokratisk aktivitet med ett socialistiskt medvetande. Även om man inte upplevde några avgörande valframgångar var resultaten ändå aktningvärda i många länder, och partierna blev masspartier som var djupt rotade i nationens liv. Det tyska socialdemokratiska partiet var den andra internationalens banérförare. År 1914 hade det ett medlemsantal om 1.700.000, 35 procent av rösterna, 110 parlamentsledamöter och 4.000 heltidsanställda funktionärer samt var det största partiet i Tyskland och det mäktigaste socialistpartiet i världen.

I Frankrike hade SFIO över 100 parlamentsledamöter och spelade en betydelsefull roll i det franska politiska livet. I Storbritannien blev Labour Party en makt i parlamentet medan fackföreningarnas inflytande växte. I Italien liksom i Österrike-Ungern var det socialistiska partiet mäktigt.

Det första världskriget markerade den demokratiska socialismens misslyckande i Väst- och Centraleuropa. Det var inte utan rätt som Lenin talade om ”den andra internationalens bankrutt”. Utan tvivel gjorde en vänsterströmning här och var sitt bästa för att bekämpa den nationalism som hade svept undan de socialistiska partierna och fått dem att alliera sig med sin egen nationella borgarklass och slåss inbördes. Sovjetrevolutionen forsade fram ur det första världskriget. Efter de tyska och ungerska revolutionernas nederlag förflyttades arbetarrörelsens tyngdpunkt till Ryssland. Man kan i efterhand finna djupgående skäl för detta, skäl som existerade i förväg och förklarar överflyttningen som ett i historien inneboende faktum. För mig tycks den snarare vara följderna av en serie omständigheter, i vilka individer och massorna spelade en avgörande roll. Det hör inte till det minsta av stalinismens brott att den inom marxismen har uppammat en historisk dogmatism som utarmat den och gjort den steril.

I *Den tyska ideologin* kritiserade Marx och Engels de idealistiska avvikelser enligt vilka en senare tids historia bestämmer en tidigare historias mål, som när målet med upptäckten av Amerika blir att befrämja den franska revolutionens utbrott. Därigenom ”får historien sina egna speciella mål”. Den tyska revolutionen kunde ha segrat och den ryska kunde ha lidit nederlag. Den sovjetiska stat som byggdes omedelbart efter inbördeskriget utgör att högst eget system som mycket skiljer sig från det som Marx beskrev med avseende på Pariskommunen och t o m från det som Lenin föreställde sig i Staten och revolutionen och sina skrifter från 1917. Då skrev han om ”sovjeterna, en ny typ av stat utan byråkrati, utan polis, utan någon stående armé”.

Som vi redan anmärkt dominerades staten år 1922 av byråkratin. Den politiska polisen var allsmäktig. Det fanns fem miljoner soldater i Röda armén. Det fanns utmärkta skäl för allt detta. Utan Röda armén, den ”röda terrorn” och ”krigskommunismen” skulle bolsjevikerna ha besegrats, och vi skulle varje år pietetsfullt hylla minnet av deras nederlag, på samma sätt som vi hedrar det av kommunarderna som krossades av Versaillesarméerna i maj 1871. Samtidigt hade de verktyg med vars hjälp sovjetmaktens seger vunnits och förhållandena kring denna seger fört med sig väldiga problem ur vilka stalinfenomenet i sinom tid skulle hämta sin näring. Statens tentakelfunktion ökades ytterligare genom den tsaristiska traditionen. Den ryska staten ägde maktbefogenheter som blev desto större som det fanns varken samhällsklasser eller individer som kunde inskränka dem.

I Frankrike och i väst går demokratins tjocka väv tillbaka till renässansen. Den har vävts med århundradens historiska erfarenhet och haft sina perioder av ebb och flod. Alltsedan Hitler vet vi att den fortfarande är tunn och hotad.

Det som är känt som ”borgerlig demokrati” framtvingades till stor del av arbetarklassen efter 1848 års revolutioner. Men historien utvecklades helt annorlunda i Ryssland. Det demokratiska höljet var ytterst tunt och hade knappast tillkommit i opposition mot tsarismen, medan det i Frankrike hade formats av 1789 års borgerliga revolution och 1800-talets demokratiska centralism. Som Lenin anmärkte har kapitalismen gett en ”om än anspråkslös demokratisk kultur och organisation åt alla människor”.

Sovjetunionens isolering efter år 1922, statens allt större roll i ekonomiska, sociala och kulturella frågor, de växande medel som stod till dess förfogande och existensen av ett enda, allsmäktigt parti förvärrade situationen.

De växlingar i den sovjetiska historien som ledde fram till stalinfenomenets uppkomst är väl kända. Man kan omöjligt tillräckligt betona den krossande tyngden från staten, ty vi känner att detta för oss fram till själva hjärtat i stalinfenomenet. Det nya klassinnehållet i denna stat och dess ekonomiska och sociala bas tenderar att dölja fenomenets allvar för oss, och det har gjort så i årtionden. Vi måste också komma ihåg att de kapitalistiska länderna upplevat detta i lika högre och ibland kanske ännu högre grad och att de ännu hotas av en reaktion mot vilken det inte finns någon garanti. Staten är både nödvändig och farlig. Den sovjetiska historien demonstrerar detta på ett otvetydigt sätt. Vi kan se detta även när det gäller det kommunistiska partiets liv. En långsam, subtil men verksam process tömde det på dess demokratiska innehåll. Låt oss ta ett specifikt exempel. På den tionde kongressen år 1920 beledsagades beslutet att förbjuda fraktioner av åtgärder som var avsedda att utveckla den demokratiska debatten inom partiet. Utgivandet av en ”debatt”-tidning skulle tillåta diskussionen att flyta horisontellt (inom en viss organisation) och vertikalt (från botten till toppen och från toppen till botten). Utan demokrati blir den demokratiska centralismen gradvis till diktatur, och det var detta som skedde i Sovjetunionen under det sena tjugo- och tidiga trettioåret. Varje kritik av Stalin blev en skymf. På det tidiga tjugotalet gavs ”opponenterna” befattningar långt från Moskva, och från och med år 1926 uteslöts de ur partiet. Vid den fjortonde kongressen (i december 1925) ropade Stalin till sin kritiker Rjasanov: ”Rjasanov längtar hem till Turkestan”, och en bolsjevik deklarerade: ”Ingen vill kritisera partisekreteraren och för det bli skickad till Murmansk och Turkestan.” Från år 1932 arresterades kritikerna, från år 1936 ställdes de inför rätta och avrättades och från år 1938 avrättades de utan rättegång.

Steg för steg spred sig denna situation från partiledningen till hela partiet och till de andra organisationer som ännu existerade: fackföreningarna, Komsomol och själva statsapparaten. Den totala avsaknaden av yttrandefrihet gjorde det omöjligt att utöva någon kontroll över

myndigheternas aktiviteter, och de lät undan för undan utsträcka sin kontroll och repression till hela samhället. Staten omfattade varje fas i individens liv — skola, arbete och fritid. Tagna ett och ett var inget av de element som gav upphov till och kännetecknade stalinfenomenet farligt, utan faran uppkom därigenom att alla förenades.

Statens allsmäktighet förväxlades med partiets och partiets med Stalins. Den roll han spelade, hans karaktär, metoder och mentalitet underströk vissa drag hos fenomenet. Ändå var det inte han som skapade det. Allt han gjorde var att utkristallisera och överförstora sådant som existerade före honom, sådant som härrörde från Rysslands och sedan Sovjetunionens specifika historia samt från den sovjetiska staten, på samma sätt som Hitler utkristalliserade och överförstörde vissa karaktäristika hos den tyska historien och staten, fast under storkapitalismens i grunden annorlunda och motsatta förhållanden.

Kapitalismen har gett upphov åt stater och politiska former som varierat mycket med avseende på tid, plats och nation. Detsamma gäller socialismen. Politikens och ideologins självständighet i förhållande till de ekonomiska och sociala aspekterna är mycket större än vad man föreställt sig just på grund av den stalinistiska dogmatismen. Vi måste alla inse följderna av detta. Även om ”den ekonomiska nödvändigheten alltid avgör i sista hand” (brev från Engels till Starckenburg av den 25 januari 1894) så är förhållandet inte alltid direkt och omedelbart. I ett brev till Mehring den 14 juli 1893 erkände Engels att marxismen hade begått misstaget att försumma ”substansformen”, och han underströk behovet av kunskap om ömsesidig påverkan i historien, ty man tenderar att glömma ”det faktum, att så snart en ekonomisk faktor påverkas av ekonomiska fakta, reagerar den i sin tur och kan påverka sitt sammanhang och även sina orsaker”.

Ändå är stalinfenomenet förenat med utvecklingen av strukturer inom den sovjetiska socialiststaten och dess apparater på ett sätt som bestäms av historien.

Den kulturella efterblivenheten och den kapitalistiska inringningen lades till den tyngd som historien utgjorde (dvs arvet från den tsaristiska staten och följderna av inbördeskriget). Ledarkulten möjliggör en bättre förståelse av vad som skedde. Den övertog en hel tradition som inte är unikt rysk, även om det inte råder något tvivel om vart den bör lokaliseras. Det förefaller alldeles klart att detta fenomen är universellt och har blivit det inte minst under 1900-talet. Det är inte specifikt socialistiskt; det kan återfinnas långt före socialismen och har t o m funnits så länge som staten existerat. Så långt tillbaka som under antiken kan dess existens med säkerhet bekräftas i Egypten och Mesopotamien. I takt med att staten ökar sin kontroll över individernas liv gav ledarkulten en folklig bas åt samhällets politiska regim. I de hellenistiska kungadömena var konungen ”frälsare”, ”stadens beskyddare”, ”väktare” och ”den som avvänder det onda”.

Det kan invändas att ”Internationalen” proklamerar att ”ej gud, ej furstar står oss bi”, ett stycke önsketänkande som förefaller löjeväckande ställt inför den samtida historiens fakta. I Kina har dyrkan av Mao utvecklats lika långt som den av Stalin (även om den inte varit lika blodig). Samma orsaker frambringar samma effekter.

Samtidigt är de former som kulten av Mao antagit inte desamma som stalinkultens, ty de existerar i en annorlunda nationell situation och en annan historisk miljö. I Stalins fall hyllades ”ledaren” (”vojd”) som en levande gud. Han bestraffade de onda, skyddade de svaga och personifierade den socialistiska staten. Han var räddaren, garanten och kittet i de sovjetiska folkens enhet. Detta gör det lättare för oss att förstå skälen till Stalins popularitet och hans karismatiska egenskaper, trots det faktum att han underkastade de sovjetiska folken en utbredd terror under cirka tjugo år.

När han dog sörjde miljoner sovjetmedborgare den döde ledaren trots att de räknade vänner och släktingar bland repressionens offer. Ledarkulten var ett viktigt inslag i stalinfenomenet. Det

sönderföll i ett stort antal lokala kulter. I Smolenskkregionen var kulturen av den regionale parti-sekreteraren Rumantsjev lika påtaglig. Fotografier av honom fanns intill Stalins på offentliga platser och partiexpeditioner. Fabriker uppkallades efter honom. Fram till hans fängslande år 1937 blev hans tal högtidligt återgivna av tidningarna. Kulturen växte inom kommunist- och arbetarpartierna varhelst de var vid makten. I Ungern finner vi kulturen av Stalin och Rakosi, i Tjeckoslovakien den av Gottwald tillsammans med Stalin osv. Kommunistpartierna i väst tillämpade den i mildare form, men överallt firades Stalins sjuttiårsdag på ett storslaget sätt.

Även Leninmausoléet hade funktionen att förmedla religiösa känslor till det världsliga och socialistiska området. Det sovjetiska samhället var ett samhälle utan gud, men det var knappast eller inte alls redo för denna situation. Det skapade därför riter, ceremonier, byggnader och en vokabulär där det inte saknades spår av den besegrade ortodoxa religionen. Grunden hade ändrats eftersom materialismen härskade och marxismen kunde använda sig av staten för att sprida den, men formerna var lika.

I den sovjetiska statens hjärta finner vi kommunistpartiet. Skillnaden mellan partiet och staten betydde inte längre särskilt mycket i Sovjet vid inbördeskrigets slut. Det hade skett en samman-smältning. Partiets ledande roll var sådan att det fick vad det ville när det gällde att besätta ansvarsposter. Med tiden blev "nomenklaturen", dvs listan på befattning som fick tillsättas enbart med tillåtelse från partiets ledande organ, eller som enbart dessa fick tillsätta, allt längre, och en allt strängare kontroll utövades. Att nå en av dessa poster innebar att man blev delaktig av makten, men att bli avsatt innebar efter år 1935 inte bara att man miste makten utan även friheten och ofta även livet. Småningom blev det så att innehavet av vissa erfarenheter innebar att spela kvitt eller dubbelt. Den lilla styrande gruppen i staten hade alltså inget större skydd än de vanliga partimilitanterna. Ja, egentligen var de mer berörda av repressionen än partiets vanliga medlemmar och dessa mer än de som inte var medlemmar. Detta var ett egendomligt drag hos systemet och motsatsen till vad som brukade vara fallet.

Eftersom den var allsmäktig tog den stalinistiska staten — den form som den socialistiska staten i Sovjet — ingen hänsyn till de lagar som den själv hade stiftat. Inom ekonomin kunde ekonomiska stimulanser ha gett ett verksamt bidrag till kampen mot byråkratin. Inom politiken var detta helt omöjligt. Endast verkligt demokratiska praktiker skulle kunna stå mot statens despotiska tendenser. Det är just den totala bristen på politisk demokrati i Sovjetunionen efter år 1922 som gör stalinfenomenet förståeligt. Vi har här att göra med ett avgörande problem i den moderna historien.

Bolsjevikernas erfarenheter, de förhållanden under vilka de förde sin hemliga kamp, omständligheterna kring revolutionen och inbördeskriget och bristen av erfarenhet på detta område fick dem att missförstå de demokratiska processerna och mekanismerna. Eftersom det inte fanns någonting som kunde uppväga en stat som tenderade till byråkrati och despoti så kunde allting hända. Vi kan se att det även i de kulturellt och demokratiskt avancerade länderna i Västeuropa fanns ett totalitärt hot, ett som triumferade i Tyskland. Hur skulle vi under dessa förhållanden kunna förvånas över att despotin, trots socialismens existens — även om vi sett hur svag och osäker denna var — kunde florerar i Sovjet i stalinfenomenets form?

Det ensamma partiet och den totala bristen på yttrande-, förenings- och församlingsfrihet hade inte bara smärre och marginella konsekvenser. I denna miljö växte godtycket, och det fanns ingen kraft som kunde stå emot det.

Den fullständiga avsaknaden av kritik inom partiet och dess ledning blev verkligt tragisk från 1925 och framåt. Att kritisera någon av partiledningens eller centralkommitténs handlingar var att

sätta sin befattning på spel. Hädanefter var det inte möjligt att komma med kritik. I motsats till vad Lenin sade är demokratin inte enbart en politisk kategori som man kan ifrågasätta behovet av. Den utgör en struktur, organisation och praktik utan vilken de moderna samhällena kan gå mot ett totalitärt styrelseskick, på grund av den teknik och vetenskap på vilka de bygger och på statens ökade inflytande på vardagslivet. Socialismen är inte immun mot denna moderna sjuka, särskilt om den inte utvecklas på en grund av huvudsakligen diktatoriska procedurer och inte åstadkommer någon tillväxt av de demokratiska mekanismerna. Det är just detta som stalin-fenomenets historia visar. Socialismen förhindrar inte med nödvändighet despoti. Den skapar den inte heller med nödvändighet.

Att reducera stalinfenomenet till dessa aspekter vore emellertid att göra en allvarlig historisk misstolkning. Dess ekonomiska och sociala innehåll var verkligen socialistiskt. Denna fenomenets dubbla karaktär negligeras alltför ofta. Att bara se dess ena sida är att helt fråndöma sig möjligheten att förstå den sovjetiska historien.

De använda medlen går ofta mot det föreskrivna syftet (vi intar inte en moralisk ståndpunkt), men syftet existerar fortfarande och finns kvar trots alla hinder. De kulturella och utbildningsmässiga framstegen är det bästa exemplet på denna motsättning. De var avsevärda under hela denna period. Vi ska låta siffrorna tala för sig själva. År 1939 gick varje barn i den "sjuåriga skolan" tiden ut (till 13 års ålder):

1914	9.656.000 skolbarn
1939	31.517.000 skolbarn

Bland ungdomar under 20 år hade analfabetismen försvunnit. År 1953 antog utbildningen på gymnasienivå mer än hälften av barnen i varje åldersklass. Antalet studenter hade ökat från 1914 års totalsumma på 127.400 till 1.562.000 (av vilka 1.042.700 var universitetsstuderande på heltid). Det är viktigt att inte enbart studera antalet studenter utan även de sociala följderna av denna tillväxt. Mängder av arbetare och kollektivbönder sände sina barn till gymnasieskolor och universitet och deltog även själva i kvällsundervisning eller tog korrespondenskurser. Tusentals hus byggdes åt pionjärer, annan ungdomsverksamhet och kulturorganisationer. Massorna gjorde avsevärda kulturella framsteg och kunskapen om detta spreds västerut. Malraux och Aragon tog med sig idén om kulturhus från deras resa till Sovjet år 1934. Det är visserligen sant att en större andel av tjänstemännens barn genomgick högre utbildning och att detta ledde till en viss social reproduktion. Det sovjetiska samhället var inte egalitärt. Det existerade ännu klassmässiga och socio-kulturella skillnader, men inte desto mindre var hälften av studenterna barn till kollektivjordbrukare och arbetare. År 1953 var Sovjetunionen det land där den sociala rörligheten och det sociala avancemanget var störst. Mängder av barn till musiker läste vid universiteten. En symbol för den kulturella utvecklingen var Moskvauniversitetet, vilket byggdes år 1952 på Leninkullarna och som dominerade staden.

År 1953 hade Sovjetunionen gjort slut på sin kulturella efterblivenhet och tagit in en hel del på väst. Landet hade utbildat miljoner tekniker och hundratusentals vetenskapsmän och forskare. Basen för demokrati hade alltså vidgats. Eftersom det byggde på en socialistisk ekonomi skapade stalinfenomenet förutsättningarna för sitt eget avskaffande.

Vi har redan observerat statens hållning till forskning, vetenskap och skapande konst. Som A Tvardovskij skulle skriva i en artikel i sovjetidskriften *Novy Mir* år 1965 var det en period av "förfälskning och förvrängning av den egentliga sanningen". Ändå kan perioden inte reduceras till enbart denna auktoritära politik. På varje område skapades en ny, stor och bildad publik. De sovjetiska vetenskapsmännen och ingenjörerna förfinade kärnforskningen och rymdindustrin.

Högklassig skönlitteratur utgavs och goda filmer gjordes. Motsättningarna inom stalinfenomenet får ett slående uttryck på det kulturella området. Eisenstein regisserade "Aleksandr Nevskij" och "Ivan den Förskräcklige", men till priset av många eftergifter.

Marxismen hade blivit officiell statsreligion och lärdes ut som en dogm till de yngsta barn. Lektioner i "diamat" (dialektisk materialism) och "hismat" (historisk materialism) organiserades på alla utbildningsnivåer. Denna dogmatism ledde till en allvarlig "teoretisk avvikelse": stalinismen.

Om man tar sig en smula frihet kan man här observera samma fenomen som den process som kristendomen genomgick sedan den blivit statsreligion i det romerska kejsardömet, när kejsar Konstantin övergått till kristen domen i början av 300-talet. Marxismen, som ursprungligen var en kritisk filosofi, omvandlades till en dogmatisk struktur avsedd att utgöra den ideologiska ramen för tiotals eller rentav hundratals miljoner människor. Det som var en forskningsmetod förstenades och delvis steriliserades till följd av ett system som bannlyste all fri forskning och kritik.

Denna dogmatism fick tragiska konsekvenser i Sovjet och hela den internationella kommunistiska rörelsen. Stalinismens inflytande i de utländska kommunistpartierna kan förklaras av skäl som vi redan analyserat. Under 25 år var Sovjet den enda socialistiska staten i världen. Komintern tvingade de kommunistiska partierna att försvara landet vad som än skedde. I egenskap av den enda segerrika revolutionen i historien framstod den sovjetiska revolutionen för kommunister som en modell värd att kopiera, även med de nationella variationer som fanns. Fram till år 1934 var ett av de franska kommunisternas viktigaste slagord: "Sovjeter överallt!"

Socialismens uppbygge i Sovjet blev en modell i sin tur, och händelserna efter det andra världskriget ledde till att det kopierades i de östeuropeiska socialistiska staterna. Själva framgångarna i revolutionen, det socialistiska uppbygget och det andra världskriget gav stalinfenomenet en väldig tyngd i alla länder, inklusive dem där den ekonomiska, kulturella och politiska situationen var radikalt annorlunda än i 1917 års Ryssland och 1945 års Sovjetunion.

Behovet av att försvara Sovjet och dess framgångar fördunklade delvis de kommunistiska partiernas teoretiska begrundanden av vägen till socialismen och de former den kunde ta i olika länder med hänsyn till respektive lands särskilda historiska och geografiska särdrag. Stalins inflytande fick dem att generalisera en speciell erfarenhet och att dogmatiskt gå från det enskilda till det allmänna. När det gällde de socialistiska länderna i Östeuropa skedde detta inte alltid frivilligt. Beträffande de andra kommunistpartierna kan det förklaras av det faktum att det var fråga om en i historien unik erfarenhet som hade gjorts i ett stort land, medan socialismen i stort hade misslyckats i väst. Nu var det visserligen så att revolutionen och det socialistiska uppbygget i Sovjet verkligen innehöll generella drag, men att de kommit till uttryck i en faktisk historia via specifika omständigheter. Detta gällde maktövertagandet och socialiseringen av produktions- och distributionsmedlen, vilket alltsammans garanterades av den sovjetiska revolutionen. Av dessa skäl insåg man inte — eller inte i tillräcklig grad — att de historiska betingelserna i de stora, ekonomiskt och kulturellt utvecklade kapitalistiska staterna var radikalt annorlunda, och att vägen till socialismen liksom de former den skulle anta med nödvändighet skulle variera efter omständigheter och land, även om de allmänna dragen förblev desamma. Vad bolsjevikerna angick så kom de trots Lenins varningar att under Stalins inflytande betrakta sin egen erfarenhet som en modell som skulle kopieras överallt och alltid. Detta gällde exempelvis enpartisystemet.

De tragiska erfarenheterna från Tyskland år 1933 hjälpte Frankrike år 1934. Med den anti-fascistiska alliansen och kommunisternas försäkran om att de kämpade för demokratin

(”demokrati eller fascism”) bevitnar vi en radikal kursändring, vilket senare utvecklades ytterligare genom folkfronten. Kominterns sjunde kongress 1935 konfirmerade denna politik. Olyckligtvis försvårade stalinfenomenet tillämpningen av denna nya politik och förhindrade i stor utsträckning att den gavs den nödvändiga teoretiska dimensionen.

Den internationella situationen spolierade alla förhoppningar om ett fortsättande på denna väg, vars betydelse för samtidshistorien inte får underskattas. Detta måste anstå till efter kriget.

I en intervju i *Times* den 19 november 1946 deklarerade Maurice Thorez, generalsekreterare i det franska kommunistpartiet, att det var möjligt att ”förtutse andra vägar till socialismen än dem som de ryska kommunisterna hade följt. Ja, vägen är ju med nödvändighet olika för varje land.” Detta uttalande, som kritiserades av Sjdanov och Malenkov vid Kominforms konstituerande möte och som lades på hyllan på grund av det kalla kriget, utgjorde ändå en viktig milstolpe i förkastandet av den stalinistiska teorin, eftersom det fälldes av generalsekreteraren i ett av de mäktigaste kommunistpartierna i den kapitalistiska världen. Den stalinistiska dogmatismen som på så många sätt stod i motsättning till vetenskapens utveckling höll inte inför tidens fakta och krav. Även om den var lämpad för undervisning — en egenskap som kan vara nyttig — så var den dock en orsak till förkalkning, inte bara inom Sovjetunionen utan även i alla kommunistiska partier. Det vore dock orättvist att bara se denna sida av saken. Det franska kommunistpartiet spelade t ex en betydande roll när det gällde att sprida marxismen och utveckla den marxistiska teorin. På dess initiativ organiserades de första grupperna av marxistiska intellektuella och den första seriösa översättningen till franska av Marx utgavs. Inom filosofin och litteraturen skedde nya och intressanta experiment som utgjorde föregångare till det experimentarbete som utfördes under den efter-stalinska eran. Marxister inträdde i de akademiska och konstnärliga världarna. Namnen Eluard, Aragon, Picasso, Joliot-Curie, Langevin, Politzer och Henri Wallon säger en del. Detta skedde inom ramen för stalinfenomenet, vars motsättningar förvärrades med tiden. De ekonomiska och samhällseliga grundvalarna till det sovjetiska systemet blev allt starkare samtidigt som det auktoritära, byråkratiska styrelseskicket blev alltmer förtryckande. Det blev efterhand alltmer uppenbart att detta system inte motsvarade kraven från ekonomin (en expansion av den lätta industrin och jordbruket), den vetenskapliga forskningen och det tekniska framåtskridandet. Fastän det fördunklades av den segerrike ledarens karisma och fruktan för ett tredje världskrig så förblev denna bristande överensstämmelse tragisk. Vägran till kontakt med utlandet och instabiliteten i ett ledarskikt som ständigt hotades av de blodiga utrensningarnas damoklessvärd bromsade den ekonomiska expansionen, gjorde det omöjligt att dra nytta av den socialistiska ekonomins fördelar när det gällde planering i nationell skala samt gjorde den sovjetiska kulturen, som varit så löftesrik strax efter revolutionen, steril.

Ur detta gick socialismen skadad men inte krossad. Paradoxalt nog fortsatte den samtidigt att utbredas.

Stalin lät arrestera, deportera eller avrätta tiotusentals ledare i de ickeryska sovjetrepublikerna. Han genomförde där en våldsamt kampanj mot ”borgerlig nationalism” och genomtvingade en ryskcentralistisk politik, samtidigt som dock studierna av de nationella språken ökade i kvalitet och omfattning. I Asien föddes nya litteraturer och gamla återupptod. Efterblivenheten gick tillbaka överallt. Kvinnor kastade de slöjor som generationerna före dem hade burit i århundraden. Alla utbildningsnivåer blev företrädda i alla delar av Sovjet och nådde orter där det tidigare inte ens funnits elementarundervisning. Detta bidrog till att göra det stalinistiska systemet ännu skörare. Terrorn härskade ännu i landet och den personliga säkerheten var ännu utsatt för starkt hot genom MVD:s allmakt, genom angivelser, brott mot den socialistiska rätten och ibland även genom lagen själv som i fallet med Osso, om än i mindre grad än före kriget. ”En dag gick

Lara ut och kom inte tillbaka.” Denna sorgliga mening från slutet i Boris Pasternaks roman *Doktor Zjivago* var fortfarande aktuell år 1953.

Nyckeln till en förståelse av stalinfenomenet återfinns i studiet av staten. Diktaturen var nödvändig för att konsolidera en revolution som fötts ur ett uppror och åtföljts av ett skoningslöst krig. Låt oss återupprepa vad Rosa Luxemburg sade om den: ”Men det botemedel som Trotskij och Lenin har funnit, eliminerandet av demokratin som sådan, är värre än det onda som det är tänkt att avhjälpa, ty det hejdar just det friska källflöde som ensamt kan korrigera de inneboende bristerna hos alla sociala institutioner. Detta flöde är det aktiva, ohejdade politiska livet hos folkets breda massor.” Detta är både riktigt och oriktigt. Oriktigt därför att utan denna diktatur skulle revolutionen ha besegrats. Riktigt emedan det blev möjligt för stalinfenomenet att uppstå ur denna diktatur.

Luxemburg igen: ”Frihet endast för regeringens anhängare, endast för medlemmarna i ett parti — hur talrik dess medlemsskara än är — är ingen frihet alls. Friheten är alltid och uteslutande frihet för dem som tänker annorlunda. Detta inte på grund av någon fanatisk uppfattning om rättvisan, utan därför att allt som är lärorikt, helande och renande i den politiska friheten beror av detta grunddrag. Dess verkan försvinner när friheten blir ett särskilt privilegium.”

Under det kapitalistiska systemet inskränks och angrips denna frihet och demokrati ständigt av de sociala orättvisorna och profitens herravälde. Socialismen skapar dock inte frihet och demokrati av sig själv. Diktaturen var ett tveeggat svärd. Den var, i motsats till vad Rosa Luxemburg menade, nödvändig från 1917 till 1922, men den utgjorde en fara just därför att den då inte skapade demokrati och verkligen säkrade allas frihet. Det var detta som skedde. I avsaknad av demokrati blev terrorn styrelseskicket i en allt mäktigare stat, en stat som därmed blev alltmera påträngande och totalitär i ordets bokstavliga mening, eftersom den ingrep i alla sfärer av individens liv.

Sovjetunionen var ändå den första socialistiska staten i historien. Landet var utsatt för alla andra staters fientlighet, oavlåtligt hotat av den utländska imperialismen och ständigt hotat av förstörelse, vilket också drabbade det i betydande grad. Man kan och måste beklaga de misstag som begåtts på vägen till socialismen samt starkt och tveklöst fördöma stalinfenomenet, samtidigt som man får konstatera att det var den form under vilken socialismen existerade.

Mot stalinfenomenets upplösning

Stalins död innebar inte att stalinfenomenet försvann med honom, ty det kunde förvisso inte reduceras till "ledarens" blotta personlighet. Trots allt, trots den politiska polisen, tvångsarbetslägren och de drakoniska ekonomiska och sociala åtgärderna sörjde en väldig skara den döde ledaren och följde hans lik till mausoléet. För det sovjetiska folket symboliserade han deras eget tragiska och ärorika öde, och familjerna till dem som blivit offer för hans politik blandade sina suckar med dem från de ännu flera anförvanterna till offren i det andra världskriget.

Frågan om efterföljare återstod ännu att lösa, ty Stalin, som uppenbarligen trodde sig vara odödlig hade inte gjort upp några planer. I skydd av den uppståndelse som orsakats av hans död gjordes ett försök av Malenkov, troligen stödd av Beria, att gripa makten. Den 6 mars kom ett plötsligt tillkännagivande — de ledande organen hade inte sammanträtt — att Malenkov hade utsetts till förste sekreterare i partiet och ordförande i ministerrådet. Han framstod alltså som Stalins arvtagare. Presidiet omorganiserades och fick nu bara 10 ordinarie medlemmar (mot tidigare 24) och 4 suppleanter (mot 11). Den 10 mars 1953 publicerade *Pravda* ett "fejkat" foto av Stalin, Mao och Malenkov.

Beria var vice ordförande i rådet och utsågs även till utrikesminister. Det nya presidiet bestod av åtta medlemmar från den gamla politbyrå som existerade före den nittonde kongressen: Malenkov, Molotov, Chrusjtjev, Vorosjilov, Mikojan, Kaganovitj och Bulganin samt två nya medlemmar (som invalts år 1952): Pervuchin och Saburov.

Suslov, Kosygin och Bresjnev avlägsnades från presidiet. Den 21 mars kom ett överraskande meddelande. Det tillkännagavs att Chrusjtjev hade ersatt Malenkov som förste partisekreterare. Beslutet var daterat den 14 mars. Från och med då skedde stora förändringar i kommunistpartiets och statens politik.

Redan den 16 april underströk *Pravda* principen om kollektivt ledarskap. Den 28 mars utfärdades en amnesti som frigav fångar med domar på upp till fem år samt en 50-procentig nedskärning av de övrigas straff. Mödrar, ungdomar under 18 år och gamla frigavs. Strafflagen skulle revideras och ekonomiska brott skulle inte längre behandlas som kriminella.

Den 4 april tillkännagav *Pravda* att "läkarkomplotten" hade fabricerats av den politiska polisen och att beaktelserna hade åstadkommits genom tortyr. Den 10 juli 1953 tillkännagavs arresteringen av Beria (den hade officiellt beslutades den 26 juni och enligt Chrusjtjev genomförts samma dag).¹

Dessa mått och steg angrep alla väsentliga karaktäristika hos det stalinistiska systemet. Den politiska polisens roll inskränktes. Många ledande tjänstemän inom MVD fängslades och avrättades. Tvångsarbetslägren började tömmas och den internationella situationen blev något mindre spänd genom att vapenstillståndet i Korea slöts den 27 juli 1953.

Avslöjandena om "läkarkomplotten" tvingade den allmänna opinionen att ta ställning till den repression som existerat under den föregående perioden. Hade inte detsamma som skett år 1952-53 även skett 1936-38? Giltigheten i de föregående årtiondenas stora politiska rättegångar sattes ifråga.

I juli 1953 var alltså stalinfenomenet redan på retur. Stalins död hade berövat ledarkulten dess

¹ Berias avrättning tillkännagavs den 23 december 1953 efter en sluten rättegång där marskalk Konjev varit ordförande.

föremål. Försöket att ordna ett substitut misslyckades redan i begynnelsen, dels därför att det var omöjligt att tillverka en ny Stalin på några dagar och dels därför att miljön inte var gynnsam.

Betonandet av ett kollektivt ledarskap var ett klart bevis för att det inte fanns någon beredskap för att återgå till en enmannadiktatur. Det fanns fortfarande tvångsarbetsläger, men det skedde för första gången på tjugo år en nedgång i absolutismens konjunktur, och det skedde offentligt.

Tövädret (titeln på en roman av Ilja Ehrenburg som utgavs vid denna tid) hade verkligen satt in. Nedgången för stalinfenomenet, vilken påskyndats av Stalins död, förklarades av den nya historiska miljö som det hjälpt till att skapa.

Sovjetunionen hade kommit ur den kulturella efterblivenheten. Det var världens andra industriland med en mäktig tungindustri och en tekniskt avancerad rustningsindustri. Det faktum att en byråkratisk ledning och planering bibehölls bromsade den socialistiska ekonomins utveckling, särskilt inom den lätta industrin och jordbruket. Allting bestämdes i toppen. Det rådde mycket sträng disciplin i fabriker och kolchoser, och man använde sig oftare av repression än av materiella incitament åt lönearbetarna och kollektivbönderna. Alla de drakoniska beslut som fattats före och under kriget gällde ännu och hade inte modifierats märkbart. Arbetarna kunde fortfarande inte lämna sina fabriker och kollektivjordbrukarna inte sina fält utan tillåtelse, och denna gavs sällan. Resorna var ännu begränsade och strängt kontrollerade.

Fastän ett stort antal tekniker och ingenjörer hade utbildats var arbetsproduktiviteten fortfarande dålig och avkastningen låg. Systemet var ofta effektivt när det gällde att anlägga stora stålverk, bygga kanaler, järnvägar eller stora dammar och öppna nya oljekällor eller kolgruvor. Det var i andra sammanhang som det visade sig föga lämpligt.

Den 10 juni 1953 nämnde *Pravda* för första gången "personkulten", om än blott i allmänna termer.

I september 1953 diskuterade centralkommittén jordbrukets problem utifrån en rapport av Chrusjtjev, vilken gjorde en realistisk analys av den katastrofala situationen. Kvoterna för obligatoriska leveranser skars ner och priset på jordbruksprodukter höjdes.

Undan för undan ifrågasattes hela politiken från Stalins sista år. Sovjet återupptog t ex de diplomatiska förbindelserna med Jugoslavien, och Chrusjtjev reste till Belgrad (i juni 1955) där han erkände att Sovjet haft fel, samt sade att Beria varit ansvarig.

Sedan Malenkov avgått från sin post som ordförande i rådet i januari 1955 tog hans efterträdare Bulganin itu med industrins problem. Mellan 1953 och början av 1956 vidtogs många åtgärder som förändrade situationen i Sovjet och lade grunden för SUKP:s tjugonde kongress. Exempelvis berövades MVD sin makt att använda tvångsarbete; den överflyttades på berörda industriministerier. Lägren började tömmas och återupprättanden skedde. Denna nya politik väckte många problem både inrikes och utomlands. Inom Sovjetunionen mötte den en våldsamt opposition inom partiets ledande kretsar. Vi äger ingen detaljerad kunskap om de interna stridigheterna, men omfattningen av de förändringar inom partiledningen som ägde rum efter år 1956 ger oss en föreställning om striderna inom den. Ett antal ledande kamrater fruktade, att om en mängd sidor hos stalinfenomenet ifrågasattes skulle detta kompromettera de positiva resultaten från den föregående perioden och hota den jämvikt på vilken Sovjet vilade. De hade varit knutna till stalinfenomenet genom sin egen praktik. Men kunde inte detsamma sägas om dem som liksom Chrusjtjev förespråkade en snabbare, brutalare och radikalare uppgörelse med de negativa sidorna hos det förflutna? År 1956 gick skiljelinjen inte efter attityden till en eller annan ledare i det förflutna, utan efter inställningen till samtida problem som uppodlingen av de jungfruliga markerna i Centralasien (huvudsakligen i Kazakstan). Det är möjligt, ja säkert, att attityder från

det förflutna spelade en roll i de aktuella striderna, men de kunde inte vara avgörande. Vilken deras tidigare inställning än hade varit förtjänar Chrusjtjev och andra ledare inte så lite beröm historiskt sett. De satte stopp för den politiska polisen, tömde koncentrationslägren, tog itu med de stora ekonomiska problemen genom att försöka reducera byråkratin, förde en beslutsam utrikespolitik som gick ut på fred och fredlig samexistens samt återtog förbindelserna med Jugoslavien. För sovjetmedborgarna blev arbetet friare och den personliga säkerheten större. Detta är innebörden av SUKP:s tjugonde kongress.

Det är visserligen sant att en betydande del av allmänheten fortfarande stod under påverkan av Stalins utstrålning. Detta varierade från region till region och var t ex större i hans hemtrakt Georgien än i en stad som Leningrad.

Utomlands var situationen inte alldeles enkel. I folkdemokratierna hade stalinfenomenet vuxit starkt. Det politiska systemet hade ofta kopierats eller rentav påtvingats från Sovjet. Stalin hade fört en politik som baserades på icke jämlika relationer mellan de olika socialistiska länderna. Ett angrepp på stalinfenomenet i Sovjet kunde inte undgå att få allvarliga återverkningar i länder där det i många fall inte var längesedan fascismen hade suttit vid makten (mindre än åtta år) och borgarklassen ännu var stark, samt i en värld där imperialismen låg på lur. Detta kunde ses redan år 1953 när det förekom strejker och demonstrationer i DDR (Berlin och många andra städer) samt i Wrocław i Polen. För de kommunistiska partierna i de kapitalistiska länderna vållade detta många problem även om de begränsades till politiken och ideologin, eftersom det var på dessa områden som stalinfenomenet hade haft något inflytande.

När det gällde Kina var situationen utan tvivel ännu mera komplicerad. Den framgångsrika kinesiska revolutionen hade tagit en av Sovjetunionen helt oberoende kurs. Den sovjetiska revolutionen hade spelat en viktig roll vid den kinesiska kommunismens födelse, men denna hade senare utvecklats utmed vägar som var helt egna och noga utgick från den kinesiska situationen. Omständigheterna hade gjort att den kinesiska revolutionen fått en nationell, agrar karaktär. Relationerna mellan Stalin och Mao hade inte varit avspända, men år 1950 hade dessa etablerat en sorts kompromiss som reglerade de ömsesidiga relationerna och upprättade en enad antiimperialistisk politik, vilken hade demonstrerats under Koreakriget. Kunde inte en omvärdering av stalinfenomenet i Sovjet med hänsyn till den fredliga samexistensens politik riskera att undergräva denna kompromiss, skilja de båda stora kommunistiska staterna åt eller rentav vända dem mot varandra?

Från 1953 till 1956 gick Chrusjtjevs politik ut på en rad modifikationer och inte på djupgående och spektakulära omvandlingar. I praktiken kom dessa modifikationer att sammantagna innebära en avsevärd förändring som bidrog till att eliminera de mest blodiga och restriktiva aspekterna hos stalinfenomenet. Fram till SUKP:s tjugonde kongress förekom föga diskussion om grundläggande frågor, och det skedde heller inga direkta personliga angrepp mot Stalin. Det var svårt att agera på annat sätt samtidigt som det var nödvändigt att gå vidare.

Vid SUKP:s tjugonde kongress i februari 1956 tillkännagav Chrusjtjev i sin offentliga rapport att den ”socialistiska legaliteten” hade återställts, den statliga administrativa apparaten skurits ner (750.000 tjänstemän hade omplacerats) och många oskyldiga rehabiliterats. Återigen skyllde han skulden för tidigare misstag på ”Berias gäng” och underströk behovet av kollektivt ledarskap.

Vi vet att ett stort antal av presidietts medlemmar var emot en direkt och djupgående kritik av stalinfenomenet. På två punkter framförde Chrusjtjev idéer som var om inte nya så tämligen vågade. Han visade, i motsättning till det tidigare 1900-talets marxistiska analys, att krig inte längre var oundvikliga på grund av de förändringar som skett i världen. Uppkomsten av många

socialistiska stater hade inskränkt imperialismens manöverutrymme, och kolonialsystemets upplösning hotade den i ryggen. Den fredliga samexistensen kunde därför utvidgas efter stormaktskonferensen i Genève år 1955, Koreakrigets slut och fredsfördraget med Österrike.

Därefter erkände Chrusjtjev de teser som Maurice Thorez lagt fram år 1946 samt medgav att ”många olika vägar leder till socialismen” och att övergången dit kan vara fredlig, dvs ske utan inbördeskrig. Åtskilliga talare som Furtseva, Suslov och Kiritjenko kritiserade ”personkulten”, byråkratin och dogmatismen, fast i rätt allmänna termer.

Mikojan (suppleant i centralkommittén sedan år 1922, i politbyrån sedan 1927 och ordinarie där sedan 1935) blev den förste som angrep Stalin. Han erkände att ”det under cirka tjugo år inte fanns något kollektivt ledarskap”, och han kritiserade teserna om det oundvikliga i ett krig mellan de kapitalistiska länderna och om den kapitalistiska industrins ”underproduktion”, vilka Stalin hade lagt fram år 1952 i *Socialismens ekonomiska problem i SSSR*. Han fördömde den ”dåliga användningen av statistik” och underströk behovet av ett återvändande till leninismen.

En historiker, A Pankratova, demonstrerade hur långt den historiska forskningen och hela det ”teoretiska arbetet” hade gått tillbaka. Hon erkände som exempel ”att knappast någon brydde sig om att fördöma det nationella och koloniala förtryck som det tsaristiska självhärskardömet hade utövat”.

Det var på kvällen den 24 februari som Chrusjtjev läste upp sin ”hemliga rapport”, där han fördömde ”personkulten” vid en slutna session med kongressen. Den distribuerades sedan till medlemmarna i SUKP och ledarna i de socialistiska ländernas broderpartier. Rapporten publicerades aldrig i Sovjet, men den 5 juli 1956 återgav *New York Times* en översättning som aldrig dementerades. Tillsammans med den resolution av den 30 juni 1956 som SUKP:s centralkommitté antog utgör den ett av de båda nyckeldokumenterna i vad västpensen benämnde ”avstaliniseringen”. På småtimmarna den 25 februari 1956 lämnade kongressdelegaterna omtumlade och förstummade den historiska kongresssessionen.

Vad beträffar ledarna för de kommunistiska partierna i väst fick de senare veta vad som sagts.

Trots de åtgärder som vidtagits sedan 1953 var den sovjetiska allmänna opinionen knappast beredd på rapporten. Interna strider inom partiet var sannolikt orsaken till att effekten blev så chockartad, men detta gjorde rapportens innehåll ännu mera traumatiskt. I den publicerades dokument som redan var kända (fast inte i Sovjet) vilket gav den en autentisk prägel, tillsammans med nya dokument som Stalins telegram till politbyrå-medlemmar om repression, centralkommitténs resolution om bruket av tortyr och de mördade ledarna Eiches och Rudzutaks brev.

Rapporten innehöll siffror, t ex uppgiften om hur många av de år 1934 valda centralkommittéledamöterna som skjutits samt en kritisk redogörelse för Stalins inställning till olika frågor, t ex den jugoslaviska. De flesta anförda fakta är korrekta om än ibland något sökta, som beskrivningen av hur Stalin med hjälp av en jordglob ledde de militära operationerna i det andra världskriget.

Å andra sidan fanns det föga förklaringar till vad som hade gett upphov till fenomenet. Själva uttrycket ”personkult” reducerade stalinfenomenet till en relativt sekundär aspekt: kulten av ledaren. I historiska och teoretiska termer var analysen av den grundläggande frågan fortfarande ytlig. Ingen hänvisning gjordes till de betingelser under vilka kollektiviseringen hade skett, problemen angående frihet till forskning och skapande verksamhet eller kritiken av Stalins rysknationalistiska politik. Det som erkändes var endast den personliga, auktoritära, byråkratiska och ofta blodiga karaktären hos Stalins styre. Man finner ett försök att föra alla dessa problem i det förflutna tillbaka på Stalin och att förklara inträffade händelser enbart i termer av hans

personliga särdrag.

Resolutionen av den 30 juni 1956 som var mycket mera politisk och teoretisk i sin ton fastställer två typer av orsaker: ”de objektiva och konkreta historiska betingelser under vilka socialismen byggdes i Sovjet” och ”de subjektiva faktorer som var förbundna med Stalins personliga egenskaper”. Det är naturligtvis väsentligt att studera de historiska betingelserna. Resolutionen ger en god bild av de inre och yttre problem som den socialistiska revolutionen och byggandet av socialismen hade mött. De inre och yttre kraven fordrade en järnhård disciplin, en alltmera skärpt vaksamhet och en hårt centraliserad ledning, vilket måste få en negativ effekt på utvecklingen av vissa demokratiska former. Dessa ”inskränkningar i demokratin skulle betraktas som tillfälliga”.

Dessa synpunkter var grundläggande men de fördes inte vidare, och deras räckvidd begränsades genom obestämda historiska hänvisningar. Medan den tjugonde kongressen och de beslut som fattades efter den alltså reste ett antal frågor helt direkt, så angrep de inte i tillräcklig grad grunderna, dvs de djupt rotade orsakerna till stalinfenomenet.

De mest påtagliga och farliga sidorna av stalinfenomenet avlägsnades, men utan någon djupgående diskussion av själva fenomenet. Den nya politik som antogs av den tjugonde kongressen fick motsägande konsekvenser. Sovjetmedborgarnas liv förbättrades, arbetsförhållandena blev bättre, arbetarna började få möjlighet att utan spärrar byta arbetsplats och de repressiva åtgärderna inom fabriker avskaffades. Fackföreningarna började spela en mera aktiv roll när det gällde att försvara lönearbetarnas intressen. De lägsta lönerna höjdes och byråkratin bekämpades. Över två miljoner statstjänstemän avlägsnades från olika centrala organ. Den personliga säkerheten fick ett bättre skydd. Även om det inte officiellt erkändes blev friheten till vetenskaplig och skapande verksamhet ojämförligt mycket större än under stalinperioden. MVD:s ”specialkommission” avskaffades.

Ändå var de ekonomiska reformerna fortfarande ofullständiga. Många organisatoriska åtgärder vidtogs för att bekämpa den byråkratiska centraliseringen, t ex inrättandet av sovnareshöjningar (regionala ekonomiska styrelser), men ledningsmetoderna ifrågasattes inte. Man fortsatte att göra föga bruk av ekonomiska stimulanser och att underskatta värdelagens roll i prissbildningen. Sovjet upplevde verkliga ekonomiska framgångar, men konsumtionsvarusektorn och framför allt jordbruket hade fortfarande problem.

Inom själva partiledningen gjordes ett våldsamt motstånd mot den nya politik som antagits av den tjugonde kongressen. I juni 1957 blev Chrusjtjev nedröstad i det presidium som hade valts på kongressen.² Han blev tvungen att snabbt inkalla centralkommittén för att rätta till situationen och eliminera sina opponenter.

I det nya presidiet fanns Bresjnev och marskalk Sjukov bland de nya ordinarie medlemmarna samt Kosygin och Mazurov bland suppleanterna. Ändå vidtogs inga ”administrativa åtgärder” mot opponenter. Vi kan ändå anta att det fanns en betydande oenighet inom partiet efter år 1957 och att det var därför som ”avstaliniseringen” förblev begränsad och utvecklades ryckvis. T ex rehabiliterades inte offren för de stora moskvarättegångarna, även om det framstod som helt klart att de var oskyldiga i lagens mening. Även om sovjeterna i viss utsträckning reaktiverades så hade Sovjet ekonomiska struktur knappast förändrats. Yttrande- och uttrycksfriheten var t ex fortfarande tvivelaktig och föremål för myndigheternas godtycke. Obestridligt är att frågan om demokrati inte kunde ställas på samma sätt i Sovjetunionen av år 1956 som i de demokratiska

² Bulganin, Vorosjilov, Kaganovitj, Malenkov, Molotov, Pervuchin och Saburov, dvs sju av de elva ordinarie ledamöterna gick emot honom. Suslov, Mikojan och Kirichenko liksom Bresjnev, Sjukov och två andra suppleanter stödde honom.

kapitalistiska länderna i väst. Sedan 1922 hade Sovjet lagt grunderna till en ekonomisk och social demokrati. Den kulturella utvecklingen hade gett var och en en tillgång till kunskap, vilket hade stärkt basen för en politisk demokrati, men denna politiska demokrati existerade ännu inte.

I Sovjetunionen var enpartisystemet ett oåterkalleligt faktum, resultatet av den historia som vi studerat, och något som det fanns föga utsikt att förändra. Den politiska demokratin kunde inte utvecklas på annat sätt än genom att växa fram ur den rådande situationen med ett enda, ledande parti. Det var otvivelaktigt på detta område som de största problemen fanns. Det är inte underligt att det var inom litteraturen som de motsägande tendenser vilka hade framkommit i Sovjet efter år 1953 konfronterade varann med största häftighet. På detta område kunde de negativa verkningarna av stalinfenomenet fortfarande förnimmas. Det karaktäriserades av att byråkratiska och även repressiva åtgärder spelade en större roll än den politiska och ideologiska debatten. Personer och strukturer spelade ingen obetydlig roll i dessa ”nystalinistiska” yttringar som kom till reellt uttryck genom publiceringsförbudet för många skönlitterära, historiska och filosofiska arbeten och stundom även i arresterandet av författare, som ådömdes hårda fängelse- och förvisningsstraff eller i viss fall internerades på mentalsjukhus.³

Den tjugooandra partikongressen år 1961 återupptog debatten om stalinfenomenet. På den gjordes nya avslöjanden, särskilt om mordet på Kirov. Kongressen beslöt att avlägsna Stalins kropp från mausoléet och ändra namnet Stalingrad till Volgograd.⁴ Chrusjtjev talade om att offentliggöra rapporten från den undersökningskommission som utredde Kirovs död, men detta blev aldrig av. Slutligen föreslog han att det i Moskva skulle byggas ett monument över stalinterrorns offer, men denna fråga restes inte på nytt efter kongressen.

Man kan alltså säga att det politiska systemet i Sovjet knappast undergick några förändringar efter 1956. Den sovjetiska författningen av år 1936 var fortfarande i många stycken en formell ram som på ett otillfredsställande sätt återspeglades i politisk praktik.

Det skulle inte vara i enlighet med fakta att beskriva det nutida Sovjet som stalinistiskt. De yttringar av ”nystalinism” som kan finnas är rester från det förgångna; de är en följd av vanor, etablerade administrativa strukturer och attityder vilka det som bekant är svårt att förändra. Jag menar inte att allvaret i dess yttringar ska underskattas. De ger ännu viss grad sin prägel åt bilden av Sovjetunionen ute i världen, och därmed åt den bild som socialismen uppvisar inför historien. Det råder inget tvivel om att de utgör en hämsko på landets ekonomiska och kulturella utveckling. Det existerar ännu följdverkningar av stalinfenomenet.

Även om den inte kan och får tas som modell utgör den sovjetiska socialismen ändå det första och viktigaste socialistiska försöket i historien. Hur tragiskt stalinfenomenet än var så var det begränsat i tiden och rummet. Det faktum att det existerat samt fått följder utöver Sovjets gränser och utöver den tid då det härskade kan inte undanskymma socialismens rikedomar, även om alla förhoppningar som den uppväckt ännu inte har kunnat infrias. Det återstår för oss att bygga socialismen med en utvecklad västkapitalistisk ekonomi som grund.

³ Detta hände t ex med författaren Sinjavskij och Daniel år 1965 och med biologen Medvedev som godtyckligt placerades på ett mentalsjukhus.

⁴ Askan efter honom förvaras nu framför Kremlmuren intill många sovjetiska ledares gravar. En liten byst utmärker platsen för förbipasserande.